

Mayurqa

V època

REVISTA DEL DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES I TEORIA DE LES ARTS

Número 4
2022

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Ciències Històriques
i Teoria de les Arts

Edicions
UIB

ÍNDEX

Miscel·lània

- El Museu Bíblic del Seminari, estoig del document escrit més antic guardat a Mallorca.....1-12
Francesc Ramis Darder
- Comerç entre la Corona d'Aragó i el Magrib a la primera meitat del segle XIII.....13-29
Lluís Arroyo Amores
- «Havem proposat e ofert al dit prior e al convent de aquell de fer-los lo retaule major
e les cadires de la lur església». Art i devoció de la reina Maria de Castella (1401-1458).....30-44
Carme Rosario Torrejón
- El conjunt pictòric de les sibil·les de la confraria de Sant Pere i Sant Bernat
de Palma.....45-60
Francesc Vicens Vidal
- La articulación del Centro Derecha en Menorca y su proyección en la
Preautonomía balear (1977-1978)61-74
Beatriz Sánchez Socías

Documents

- Estudi i edició de quatre testaments menorquins del segle XV75-86
Jordi Saura Nadal
- Plets i concòrdies entre la Universitat d'Eivissa i alguns mercaders de la sal al segle XVII87-104
Antoni Tur Torres
- Los bombardeos en Sa Gerreria de Palma en mayo de 1937.
Entrevista a una testigo en relación a la Guerra Civil en Sa Gerreria de Palma105-121
Francisco Ferrer Pérez

Innovació didàctica

- Estratègies didàctiques per al coneixement de l'arqueologia:
l'Arqueòdrom de la Universitat de les Illes Balears.....122-132
Auba Jaume Lirola, Miquel Amorós Puig, David Javaloyas Molina, Jaume García Rosselló

Entrevista

- L'ensenyament de la Història de l'Art: reflexió i passió133-138
Maria Josep Mulet

Recursos i fonts documentals

- L'Arxiu d'Imatge i So de Menorca139-142
Esperança Pallicer Pons

Ressenyes

- Antoni Riera Melis, *Un regne dins en la mar». Estudis sobre l'economia, la societat i la fiscalitat de Mallorca a la baixa edat mitjana*. Pròleg de Flocel Sabaté, Maria Àngels Pérez Samper, Maria Soler, Pau Cateura Bennàsser. Lleida: Pagès editors, 2019, 368 pp.143-145
Pablo José Alcover Cateura

- Tina Sabater Rebassa, Magdalena Cerdà Garriga, Magdalena, Antònia Juan Vicens (coords.):
«Ciutat és congregació concordant de moltes persones». La ciutat a l'edat mitjana.
Palma: Edicions UIB, 2020, llibre electrònic
Victòria A. Burguera i Puigserver146-148

- Albert Cassanyes, *Breu història de la Germania mallorquina (1521-1523)*.
Palma: Illa Edicions, 2021, 125 pp.149-151
Maria Margalida Perelló Pons

- Pere Sales Vives, *L'espanyolització de Mallorca. 1808-1923*.
Mallorca: El Gall Editor, 2020, 422 pp.152-154
Aurelio Martí Bataller

- Miquel Àngel Capellà Galmés, Júlia Roman Quetgles, Francesca Tugores Truyol (coords.):
Ciudad histórica y paisaje construido. Valores y protección jurídica.
Palma: Edicions UIB, 2020, 159 pp.155-156
Magdalena Riera Frau

- Julián Casanova Ruiz, *Una violencia indómita. El siglo XX europeo*.
Barcelona: Editorial Critica, 2020, 391 pp.157-158
Sebastià Feliu Cantallops

- Francisco de Luis Martín, *Pablo Iglesias. Muerte y memoria de un mito*.
Córdoba: Almuzara, 2021, 271 pp.159-161
Alberto Núñez Rodríguez

- Mario Amorós, *¡No pasarán!. Biografía de Dolores Ibárruri, Pasionaria*.
Madrid: Akal, 2021, 608 pp.162-163
Alejandro Sánchez Moreno

- Fernando Fernández Holgado y Tomás Moreno Aparicio (eds.), *Morir en Madrid (1939-1944). Las ejecuciones masivas del franquismo en la capital*. Madrid: Antonio Machado Libros, 2020, 395 pp 164-165
José Emilio Pérez Martínez
- Mariano Sánchez Soler, *Los ricos de Franco. Grandes magnates de la dictadura, altos funcionarios de la democracia*. Barcelona: Roca Editorial, 2020, 430 pp. 166-168
José Antonio Abreu Colombri
- Diversos Autors, *Quan el franquisme va perdre la universitat. El PSUC i el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (curs 1965-1966)*. Barcelona: Editorial Base, 2021, 176 pp..... 169-170
Pere J. Garcia Munar
- Tomeu Canyelles, Gabriel Vives, *Magaluf, més enllà del mite*. Palma: Leonard Muntaner, 2020, 239 pp..... 171-172
Francesc Vicens

Notícies

- VIII Seminari d'Estudis Medievals: «Monjos, monges i frares a l'edat Mitjana. Territori, societat i cultura» 173-174
Inés Calderón i Magdalena Cerdà
- Jornades: «La Germania a Mallorca i la seva transcendència» 175-176
Antoni Mas
- III Jornades d'Història del Moviment Obrer: «Dones, treball i acció col·lectiva (1868-1936)».. 177-178
Layla Dworkin
- Jornades d'Història Contemporània 2021 179-180
Marina Castillo Fuentesal
- Fi del projecte de recerca i transferència de coneixement «Realitat museística i diàleg euroregional» de l'Euroregió Pirineus Mediterrània (codi APC-2019-07)..... 181-183
Xavier Jiménez, Francisca Lladó i Sebastià Serra
- Josep Massot i Muntaner (1941-2022), in memoriam 184-185
David Ginard
- Tesis doctorals i Treballs de fi de Màster llegits el curs 2020-2021.
Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts 186-188

MISCEL·LÀNIA

EL MUSEU BÍBLIC DEL SEMINARI, ESTOIG DEL DOCUMENT ESCRIT MÉS ANTIC GUARDAT A MALLORCA¹

THE BIBLICAL MUSEUM, HAVEN OF THE OLDEST WRITTEN DOCUMENT IN MALLORCA

Francesc Ramis Darder
Universitat de les Illes Balears
Director del Museu Bíblic

Resumen: Mn. Bartomeu Pascual i Marroig, delfí del bisbe Pere Joan Campins i Barceló, fundà el Museu Bíblic, atent a les disposicions de Lleó XIII, com l'eina privilegiada per renovar els estudis bíblics a Mallorca. Entre les peces del Museu, destaca la col·lecció de tauletes cuneïformes. Al llarg de l'article, presentem la formació museística de la col·lecció, i la primera traducció al català de la tauleta més arcaica, donada pel P. Andreu Fernández i Truyols, acompanyada del corresponent comentari històric i arqueològic; segurament, el document escrit més antic que es troba a Mallorca.

Palabras clave: Pascual Marroig, Fernández Truyols, Museu Bíblic, Umma.

Abstract: Rev. Bartomeu Pascual i Marroig, dauphin of Bishop Pere Joan Campins i Barceló, founded the Biblical Museum, attentive to the provisions of Leo XIII, as a privileged tool to renovate the biblical studies in Mallorca. The collection of cuneiform tablets stands out among the pieces in the Museum. Throughout the article, we present the museum conformation of the collection, and the first translation into Catalan of the most archaic tablet, donated by Rev. Andreu Fernández i Truyols, accompanied by the corresponding historical and archaeological commentary; probably the oldest written document that can be found in Mallorca.

Keywords: Pascual Marroig, Fernández Truyols, Biblical Museum, Umma.

¹ El present article fa part dels resultats del projecte de recerca PID2019-110231GB-I00/AEI/10.13039/501100011033 *Estudio diagnóstico comparado entre la conservación del patrimonio artístico religioso y sus modelos de gestión en las islas de Mallorca y Menorca*, del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats.

— Rebut el 19 de novembre de 2020, acceptat el 29 de desembre de 2020.

Introducció

Encara que el present estudi estigui vinculat a l'orientalística, inclou sobretot el vessant de la museística, car clarifica la conformació de la col·lecció de tauletes exposades al Museu Bíblic del Seminari de Mallorca, alhora que proposa la primera traducció catalana de la tauleta més arcaica. Amb intenció de portar a terme el doble propòsit, comença insinuant l'horitzó teològic dibuixat per Lleó XIII (1878-1903) amb què el bisbe Pere Joan Campins, en el camp de la pastoral, i Mn. Bartomeu Pascual, en l'àrea de la Bíblia, volgueren renovar la cristiandat mallorquina en diàleg amb la societat del seu temps. A continuació, centrant-se en la figura de Mn. Pascual, delfí del bisbe Campins, evoca la fundació del Museu Bíblic; i, dins l'àmbit del Museu, analitza el procés de formació de la col·lecció de tauletes cuneïformes que hi resten estotjades. Després, dirigeix la mirada cap a la tauleta més arcaica, segurament el document escrit més antic que es troba a Mallorca, per tal d'establir-ne la primera traducció a la llengua catalana acompanyada del corresponent comentari.

L'embranchida pastoral del bisbe Pere Joan Campins i Barceló (1898-1915) volgué portar a terme per a la diòcesi de Mallorca el projecte de restauració de la cristiandat plasmat a les encícliques més lluminoses de Lleó XIII: una Església entesa com a Cos de Crist (*Satis Cognitum*), oberta al regionalisme i a la qüestió social (*Libertas Praestantissimum*, *Rerum No-varum*) i arrelada en una sòlida teologia amarada en el coneixement de la Sagrada Escripura (*Aeterni Patris, Provindetissimus Deus*).² Des d'aquest horitzó, el primer any

² «Aeterni Patris», *ASS (Acta Sanctae Sedis)* 12 (1878-1880), p. 98-114. «Libertas Praestantissimum», *ASS* 20 (1887/1888), p. 593-595. «Rerum Novarum», *ASS* 23 (1890/1891), p. 643-652. «Provindetissimus Deus», *ASS* 26 (1893), p. 279-291. «Satis Cognitum», *ASS* 28 (1895/1896), p. 709-757. L'episcopat del bisbe Campins com l'adequació a la diòcesi de Mallorca del projecte de Lleó XIII ha estat objecte de notables estudis: Pere Fiol Tornila, *Pere Joan Campins Barceló. Bisbe de Mallorca, 1898-1915*. Palma: Publicacions de l'Ajuntament de Palma, 2010; Teo-

del seu pontificat encarregà al vicari general, Mn. Alcover, i a Mn. Miralles, futur arquebisbe bisbe de Mallorca, que elaboressin, sota l'atenta direcció episcopal, un nou pla d'estudis per al Seminari, la *Ratio Studiorum* (1898), que havia d'adaptar la formació dels futurs preveres a les directrius de Lleó XIII i estar, a la vegada, a l'altura del *temps ahont ens trobam*.³ La fondària de la reforma fou enorme respecte del pla d'estudis vigent a l'època dels bisbes Cervera (1886-1897) i Jaume (1876-1886).⁴ Entre els fruits de la *Ratio Studiorum* cal destacar, entre molts d'altres, el naixement de sis institucions al Seminari animades per personatges de relleu: Museu Bíblic i Arqueològic (Mn. Bartomeu Pascual), Museu d'Història Natural (Mn. Francesc Mir, Mn. Ferran Moragues), Observatori Astronòmic (Mn. Emili Sagristà, Mn. Antoni Canals, P. Josep Algué, jesuïta), certàmens científics i literaris, Schola Cantorum i ampliació de la Biblioteca (bisbe Campins).⁵

Atents a la perspectiva del nostre treball, cal fixar-nos en una de les institucions esmentades, el Museu Bíblic, i en la personalitat del seu fundador, Mn. Bartomeu Pascual i Marroig (Palma

dor Suau Puig, «La Seu ens ho diu tot a tots. La restauració de Campins-Gaudí, materialització d'una idea d'Església», Mercè Gambús Saiz (coord.), *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, vol. II. Palma: Publicacions de la Catedral de Mallorca, 2015, p. 39-113. Pere Fullana Puigserver, *El bisbe arquitecte*. Palma: Publicacions de la Catedral de Mallorca, 2015.

³ *BOOM (Boletín Oficial Obispado de Mallorca)* 38 (1889), p. 264-269.

⁴ Per copsar la fondària de la reforma nascuda de la *Ratio Studiorum*; vegeu: Manuel Bauçà Ochogavía, «Els Plans d'estudi del seminari de Mallorca en el segle XIX», *Comunicació* 17 (1981), p. 15-24. Rafel Mas Tous, «El Seminari Conciliar de Sant Pere: antecedents i realitat en el pontificat del bisbe Campins», Mercè Gambús Saiz – Pere Fullana Puigserver (coords.), *Campins i Gaudí. La reforma de la Seu de Mallorca i la seva implementació en el monument (1903-1947)*. Palma: Publicacions de la Catedral de Mallorca, 2015, p. 113-127.

⁵ Per aprofundir en la biografia dels personatges que envoltaren Campins; Pere Fullana Puigserver – Mercè Gambús Saiz (coords.), *La memòria contemporània de la Catedral: Miralles, Rotger, Sagristà*. Palma: Publicacions de la Catedral de Mallorca, 2014.

1875 - Ciutadella 1967).⁶ La biografia de Mn. Pascual, professor de Sagrada Escripura i rector del Seminari, mostra com portà a terme el renovament dels estudis bíblics a Mallorca. Ingressà al Seminari Diocesà (1885); rebé la beca d'estudis fundada pel canonge Mn. Tomàs Rullan (1890); tingué com a professor d'Història Sagrada a Mn. Gabriel Llompart, futur bisbe de Mallorca. Fou secretari de Cambra en l'equip de govern del bisbe Campins (1898). Llicenciat en Teologia pel Seminari Central de Burgos (1898), ocupà la Canongia Lectoral (1899). Professor de Sagrada Escripura i rector del Seminari, fundà el Museu Bíblic (1910). Establí relacions científiques amb notables biblistes i orientalistes de l'època (Colunga, Fernández, Kartel, Klotz, Krage, entre d'altres). Obtingué una beca d'estudis a Alemanya (1911). Emprengué viatge d'estudis a Terra Santa (1935). La docència, la predicació, la investigació i, sobretot, la creació del Museu Bíblic el confirmaren com a biblista eminent. Exercí el ministeri sacerdotal a Mallorca fins que fou consagrat bisbe titular de Lappa (antiga diòcesi de Creta) i coadjutor amb dret a successió de Menorca, seu de la qual prengué possessió ja com a bisbe residencial (1939) i regí fins a la seva mort (1967) amb el lema *Servus Dei* (Is 53,7).⁷ En definitiva,

⁶ Pel que fa a la biografia de Mn. Pascual, consulteu: Antonio Pérez Ramos, *El Obispo Pascual. Un Tiempo/Una Iglesia*. Palma: Ediciones Cort, 1980. Respecte a la fundació i el desenvolupament dels Museus del Seminari, consulteu: Pere Fiol Tornila, «Els Museus del Seminari de Mallorca», *Comunicació* 87 (2000), p. 108-128. En referència a la tasca de Mn. Pascual com a biblista: Francesc Ramis Darder, «El bisbe Campins, mentor de Mn. Bartomeu Pascual, ànima del Museu Bíblic del Seminari de Mallorca», Mercè Gambús Saiz – Pere Fullana Puigserver (coords.), *Campins i Gaudí...*, op. cit., p. 101-110.

⁷ Respecte de Mn. Pascual, i encara que no siguin aspectes bíblics, cal també esmentar que, a proposta de Mn. Alcover, la Societat Arqueològica Lul·liana l'inscriví com a soci numerari (28 de març de 1899) i participà en la constitució de l'Arxiu Històric Diocesà impulsat per Mn. Mateu Rotger. Prengué part en el projecte de restauració de la Seu, com queda palès a la correspondència mantinguda amb Joan Rubió, ajudant de Gaudí. Amb Rubió i Mn. Rotger participà en les investigacions sobre la basílica de sa Carroja (1909), i de Son Peretó amb Mn. Joan Aguiló (1912). Posà interès en les obres del Santuari de Lluc, portades a terme per Gaudí i

la dedicació de Mn. Pascual renovava els estudis bíblics, canemàs de la nova teologia amb què el bisbe Campins, fidel a la proposta de Lleó XIII, volia renovar la cristiandat mallorquina.⁸

Entre les peces del Museu Bíblic,⁹ eina bàsica per a la renovació dels estudis bíblics a Mallorca, el nostre treball posa l'atenció sobre la col·lecció de tauletes cuneïformes, originàries de Mesopotàmia, estudiades en el seu moment i amb les tècniques de llavors per l'assiriòleg M. Molina Martos (1989/1990).¹⁰ Com hem dit, la nostra intenció consisteix a establir el procés de constitució de la col·lecció de tauletes del Museu, i proposar la primera traducció catalana de la tauleta més antiga amb un comentari sobre la situació històrica que la veié néixer.

Les fonts emprades per establir la conformació de la col·lecció consisteixen en els dos inventaris més antics del Museu Bíblic, a saber: Bonnín (1927)¹¹ i Adrover (1938),¹² juntament amb els escrits de Mn. Pascual i les fonts orals recollides per l'autor d'aquest treball. Com és evident, la font de la traducció catalana rau en la tauleta més

Rubió amb l'arquitecte Reinés. La Real Sociedad Económica de Amigos del País el va incloure dins l'elenc dels il·lustres. Vegeu: Antonio Pérez Ramos, *El Obispo Pascual. Un Tiempo/Una Iglesia*. Palma: Ediciones Cort, 1980, p. 31-37.

⁸ Amb intenció d'aprofundir la temàtica referida a la renovació dels estudis bíblics com a canemàs de la nova teologia, consulteu: Pere Fullana Puigserver, *El bisbe arquitecte...*, op. cit., p. 369-392.

⁹ La descripció i enumeració de les peces del Museu Bíblic figura al darrer inventari elaborat el 1994 i conservat a l'AMB (Arxiu Museu Bíblic), consulteu: Francesc Ramis Darder, «Inventari del Museu Bíblic del Seminari de Mallorca» (manuscrit), 1994, AMB (Arxiu Museu Bíblic), 298 fulls. El Museu s'ha enriquit des de l'any 1994 amb algunes donacions que, com és obvi, estan incloses a l'inventari.

¹⁰ Consulteu: M. Molina Martos, «Tablillas neosumerias del Museo Bíblico del Seminario Diocesano de Palma de Mallorca», *Aula Orientalis* 8 (1990), p. 69-87.

¹¹ Pere Antoni Bonnín, «Inventario del Museo Bíblico del Seminario de Mallorca con los datos técnicos e históricos correspondientes» (manuscrit), 1927, ADM (Arxiu Diocesà de Mallorca), CERTS (Certàmens Científics Literaris del Seminari), 38-6, 296 fulls.

¹² Gabriel Adrover Barceló, «Inventario total o parcial de alguna dependencia del Seminario: [alguns objectes del Museu Bíblic]» (manuscrit), 1938, ADM, CERTS, 47-4, 1938, 155+14 fulls.

antiga conservada al Museu; per a la seva interpretació hem considerat, com és obvi, l'excel·lent treball de Molina, a la vegada que hem desenvolupat el nostre propi estudi amb el procés següent: noves fotografies de la tauleta, calc, transcripció, transliteració, traducció al català, comentari històric i cultural. Creiem més convenient comentar les fonts arxivístiques i cuneïformes en els apartats corresponents d'aquest treball. El primer dels apartats explica la manera en què es va conformar la col·lecció de tauletes; mentre que el segon dirigeix l'atenció a la tauleta més antiga; una breu conclusió posarà fi a l'estudi.

Conformació de la col·lecció de tauletes cuneïformes del Museu Bíblic

Quan l'assiriòleg Molina Martos, abans esmentat, explicà l'origen de la col·lecció cuneïforme del Museu, escrigué:

Las quince tablillas de la tercera Dinastía de Ur que aquí presentamos pertenecen a la colección del Museo Bíblico del Seminario Diocesano de Palma de Mallorca (MSD). Según la información recibida [...] los textos fueron adquiridos en Jerusalén por D. Bartolomé Pascual, Rector del Seminario de Palma de Mallorca, a comienzos de la década de los treinta.¹³

Aquesta afirmació era habitual a l'època en què Martos emprengué i publicà la investigació (1989/90). Ara bé, la recuperació i l'estudi dels arxius esmentats (Bonnín: 1927, Adrover: 1938), la revisió de la correspondència de Mn. Pascual (APP, Arxiu Particular Pascual), i el contingut de les fonts orals que hem recollit permeten oferir una perspectiva més complexa i més segura de l'origen i la conformació de la col·lecció.

A l'època en què Martos estudiava les tauletes, els inventaris elaborats per Bonnín i Adrover estaven quasi oblidats. El lector es demanarà la causa de l'oblit; per tal d'explicar-la, cal posar la mirada sobre un aspecte de la història del Museu

Bíblic. Durant el temps en què Mn. Pascual fou professor i rector del Seminari (1898-1938), el Museu, la Biblioteca, i l'Arxiu estaven custodiats a l'edifici del Seminari Vell (c/ del Seminari, Palma). L'any 1956, tant el Museu Bíblic com la Biblioteca i l'Arxiu foren traslladats a les sales del Seminari Nou (Son Gibert, Palma). Més endavant, a l'estiu del curs 1992-93, el Museu Bíblic fou traslladat de bell nou al Seminari Vell, i disposat en una sala distinta de l'ocupada a l'època de Pascual. Al llarg del curs 1998-99, la Biblioteca fou instal·lada una altra vegada al Seminari Vell, també en sales distintes de les de l'etapa de Pascual. L'Arxiu del Seminari es tornà a traslladar en diverses etapes (1978-1999) fins que va quedar dipositat a l'ADM (Arxiu Diocesà de Mallorca) i a l'arxiu del CETEM (Centre d'Estudis Teològics de Mallorca). Qui coneix la naturalesa dels arxius, biblioteques i museus sap prou bé el que suposen dos trasllats i tres ubicacions distintes. Sens dubte, el trasbals de l'Arxiu, la Biblioteca i el Museu determinaren gairebé l'oblit dels inventaris abans citats. No obstant això, l'esforç de la recerca ha permès retrobar els inventaris de Bonnín (1927) i Adrover (1938); la informació obtinguda, juntament amb la correspondència de Mn. Pascual i el valor dels testimonis orals, ha permès reconstruir el procés de conformació de la col·lecció cuneïforme. Vegem-ho.

La creativitat de Mn. Pascual començà a bastir dins les dependències del Seminari l'anomenada Sala Bíblica (1910), que posteriorment esdevindria Museu Bíblic (1914). L'any 1911 el Museu pogué enriquir-se amb la primera donació d'una tauleta cuneïforme, recollida a Babilònia;¹⁴ fou obsequiada per l'École Pratique d'Études Bibliques, fundada a Jerusalem pel dominic P. Marie-Joseph Lagrange el 1890.¹⁵ Durant l'any

¹⁴ Per a més informació, cal consultar l'inventari: Pere Antoni Bonnín, «Inventario del Museo...», *op. cit.*, full 41.

¹⁵ A partir del 1920, fou anomenada *École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem*; implementà càtedres d'epigrafia, semitística, egiptologia, assiriologia, geografia, etnografia i exegesi. Per a més informació històrica i bibliogràfica, cal consultar: Jérôme Murphy-O'Connor, *Le Nouveau Testament. Cent ans d'exégèse à l'École biblique*. París: Gabalda, 1990.

¹³ Vegeu: M. Molina Martos, «Tablillas neosumerias del...», *op. cit.*, p. 69.

1914, el Museu va preveure l'arribada d'una segona tauleta cuneïforme, originària de Babilònia, procedent de l'anomenada col·lecció Clark, establerta a Londres.¹⁶ Durant el curs 1925-26, el jesuïta manacorí P. Andreu Fernández regalà tres tauletes cuneïformes procedents de Babilònia, fins llavors estotjades al Museu de l'Istitutum Biblicum de Jerusalem, dependència acadèmica del Pontificium Istitutum Biblicum de Roma, fundat per Pius X (1909) i encomanat als jesuïtes.¹⁷ L'any 1935 i sota la convidada i guia del jesuïta P. Fernández, Mn. Pascual, rector del Seminari i professor de Sagrada Escripura, acompanyat per Mn. Joan Quetglas, canonge i professor de Litúrgia, Mn. Mateu Bosch, majordom del Seminari, i Mn. Benet Bennassar, prefecte de disciplina, empenquè viatge cap a Terra Santa, recorregueren Palestina i Egipte. Mentre Mn. Quetglas plasmà les impressions del viatge en un llibre i un diari de la ruta, Mn. Pascual les recollí en cartes i escrits personals.¹⁸ Durant el viatge, adquiriren i recolliren diverses peces per enriquir el Museu Bíblic, entre les quals deu tauletes cuneïformes, procedents del Museu del Convent de Santa Anna de Jerusalem.¹⁹ Segons la tradició oral que hem recollit, enviaven les peces a l'adreça de Mn. Miquel Amer Quetglas, nebot segon de Mn. Quetglas i ajudant de Mn. Pascual al Seminari des de 1934-35.

En síntesi, la conformació de la col·lecció és més complexa del que era opinió comuna a l'època dels estudis de Molina: la primera tauleta procedeix de l'École (Jerusalem, 1911), la segona de la

col·lecció Clark (Londres, 1914), les tres següents de l'Istitutum Biblicum (Jerusalem, 1925-26), les altres deu del Convent de Santa Anna (Jerusalem, 1935). L'any 1935 la col·lecció de quinze tauletes quedà conformada i exposada al Museu Bíblic amb el títol: «*Tabullae. Babilonia*». Com es desprèn dels inventaris de Bonnín i Adrover, les tauletes estaven disposades, sense considerar la data d'inscripció ni el lloc específic del seu origen, a la prestatgeria corresponent del Museu; ja que en aquell temps (1935) no es podien col·locar amb més precisió científica. Esbrinem els motius de la inexactitud.

El plantejament científic de les excavacions arqueològiques començà a Mesopotàmia durant la segona meitat del segle XIX.²⁰ La Gran Guerra (1914-1918) suposà la interrupció i, malauradament, també l'espoli d'àrees excavades i la conseqüent venda d'antiguitats al mercat negre. La passió per l'orientalisme, creixent en universitats i museus, accelerà abans i després de la guerra el tràfic de tauletes. Cal entendre, amb la major certesa, que les quinze tauletes del Museu Bíblic tenen l'origen remot, mediatitzat per les institucions que les obsequiaren, en el comerç esmentat. A més, ni Mn. Pascual ni els seus col·laboradors mallorquins, com tampoc les institucions acadèmiques de les quals provenien les tauletes, no n'entenien, en aquella època, el text inscrit, ja que, si l'haguessin conegut, n'haurien aportat la traducció. Com veurem més endavant, la majoria de tauletes procedia de Tall Jukha, jaciment de l'antiga ciutat d'Umma a la Baixa Mesopotàmia;²¹ però l'arqueologia es trobava encara a l'alba

¹⁶ Per a més informació, cal consultar l'inventari: Pere Antoni Bonnín, «Inventario del Museo...», *op. cit.* full 41.

¹⁷ *Ibid.*, full 42.

¹⁸ Juan Quetglas, *Lugares y viajes de Cristo en el Evangelio*. Palma: Tip. Nueva Balear, 1939. El diari del viatge de Mn. Quetglas, escrit en mallorquí col·loquial, fou desconegut fins el 2020, en què el transcriví Mn. Joan Sunyer Ramos i en feu les puntualitzacions topogràfiques Mn. Francesc Ramis Darder; encara inèdit, resta al Museu Bíblic. Respecte de les impressions personals de Mn. Pascual, vegeu: «Documents varis», APP (Arxiu Particular Pascual); cal referir que l'APP restà en mans de la família Pascual-Parietti fins a quedar depositat a l'ACM (Arxiu Capitular de Mallorca), està pendent de plena classificació.

¹⁹ Per a més informació, cal fullejar l'inventari: Gabriel Adrover Barceló, «Inventario total o...», *op. cit.*, fulls 136-137.

²⁰ Com a aproximació de la visió d'un clàssic de l'orientalisme, consulteu: W. von Soden, *Introducción al Orientalismo Antiguo*. Sabadell: AUSA, 1987. Visió panoràmica de l'escriptura cuneïforme: Lluís Feliu, *L'escriptura cuneïforme*. Barcelona: UOC, 2007.

²¹ Totes les tauletes procedeixen d'Umma menys dues: La tauleta 4 MSD s/n és originària de Drehem, antic centre de recaptació d'imposts, anomenat Sellush-Dagan, situat a les proximitats de Nínive; respecte del comentari sobre Drehem, podem consultar: Georges Roux, *Mesopotamia*. Madrid: Akal, 2002, p. 185-186. La tauleta 11 MSD 11 és d'origen ignorat, vegeu: Antonio Molina Martos, «Tablillas neosumerias del...», *op. cit.*, p. 70.

de la identificació de Tall Jukha amb l'antiga vila d'Umma i, per si no n'hi hagués prou, el topònim Umma, per aquella època, no era més que un de tants llocs desconeguts, ocults sota ruïnes espoliades, com era el cas de Tall Jukha, que calia començar a investigar seriosament. El desconeixement del significat del text i la foscor respecte del seu origen sols permetia afirmar que les tauletes estaven inscrites amb caràcters «cuneïformes»; alhora, la locució 'de Babilònia' oferia una orientació assequible sobre l'origen geogràfic, car el topònim Tall Jukha no significava res per a qui contemplava les tauletes al Museu Bíblic.

Malgrat la ignorància sobre el significat del text inscrit i la generalització del lloc de procedència, convé emfatitzar que, segons la tradició oral recollida per l'autor del present treball quan era seminarista (1980), Mn. Pascual i els seus ajudants donaven una explicació assenyada del contingut de les tauletes. No les descrivien com a rituals religiosos o escrits màgics, cosa atractiva a l'època; afirmaven, amb certesa, que eren escrits de caràcter comercial. Segurament, reberen la intuïció mercantil dels donants i de les institucions de procedència, ja que, en temps de Mn. Pascual, la immensa majoria de tauletes inscrites en accadi, llengua semita coneguda a l'època, consistien en documents comercials. Encara que sigui de rampeçada, convé apreciar en l'explicació de Mn. Pascual la perspectiva científica que conferia al Museu quan prescindia d'explicacions fantasioses sobre les tauletes, tan habituals llavors. L'estudi de Molina Martos permeté especificar la data d'inscripció i confirmar l'origen precís de les tauletes, com veurem a l'apartat següent en tractar de la tauleta més arcaica.

Obtinguda la possibilitat de considerar l'estudi de Molina, en el moment en què el Museu fou traslladat una altra vegada des de la sala del Seminari Nou a l'edifici del Seminari Vell (1992-93), la col·lecció quedà ordenada, com assenyala l'últim inventari (Ramis, 1994), segons la data de composició i la temàtica del text inscrit.²² La temàtica

de la col·lecció correspon a inscripcions de caràcter mercantil i administratiu, que són, sens dubte, els escrits més habituals entre els reculls cuneïformes: peixos (tauleta 1), animals domèstics (tau. 2, 3, 4, 5, 6), cereals (tau. 7), joncs i canyes (tau. 8, 9, 10), teixits (tau. 11), plata (tau. 12, 13), jornals de treballadors (tau. 14, 15).²³ En l'actualitat, la col·lecció resta exposada en el Museu Bíblic a l'àrea d'assiriologia. A més de les quinze tauletes, la secció conté altres materials per il·lustrar la cultura mesopotàmica, a saber, maqueta de Babilònia (segons els plànols de les excavacions de 1935), col·lecció de còpies de segells, empremtes i tauletes (adquirides al British Museum), col·lecció d'imatges de divinitats i de pesos i mesures (procedents del Louvre i el Museu de Berlín).²⁴ Una vegada explicat l'origen de la col·lecció cuneïforme i la seva disposició en el Museu Bíblic, enfocarem l'estudi cap a la tauleta més antiga, de la qual oferirem la primera traducció en llengua catalana i el comentari pertinent.

Estudi i primera traducció al català de la tauleta cuneïforme més arcaica del Museu Bíblic. Segurament el document escrit més antic que es troba a Mallorca

La tauleta més arcaica exposada al Museu Bíblic tracta de la compravenda de peixos (tau. 1: MSD 7). Fou una de les tres tauletes que el jesuïta P. Andreu Fernández regalà a Mn. Pascual, durant el curs 1925-26, perquè fos exposada al Museu Bíblic; com hem indicat, procedia de l'Istitutum Biblicum de Jerusalem, dependència acadèmica

²³ Des del rigor científic, la catalogació específica és la següent: tau. 1: MSD (Museu Seminari Diocesà) 7; tau. 2: MSD 11; tau. 3: MSD 8; tau. 4: MSD sens/nombre; tau. 5: MSD 10; tau. 6: MSD 4; tau. 7: MSD 115 (tauleta), MSD 110 (sobre); tau. 8: MSD 112; tau. 9: MSD 2; tau. 10: MSD 12; tau. 11: MSD 111; tau. 12: MSD 3; tau. 13: MSD 9; tau. 14: MSD 5; tau. 15: MSD 9'.

²⁴ Per conèixer les peces exposades a l'àrea d'assiriologia, convé consultar el tercer i el quart dels inventaris elaborats pels seminaristes Pere Fiol Tornila, «Guia ilustrada del Museo Bíblico del Seminario de Mallorca» (mecnografiat), 1963, ADM, CERTS, 144-4, XIV+112 fulls; Nadal Palmer Amengual, «Guia ilustrada del Museo Bíblico del Seminario» (mecnografiat/Pere Fiol Tornila), 1966, ADM, CERTS, 154bis 4, 178 fulls.

²² Vegeu: Francesc Ramis Darder, «Inventari del Museu...», *op. cit.*, p. 43-54.

del Pontificium Istitutum Biblicum de Roma, regit pels jesuïtes.

La personalitat del jesuïta P. Andreu Fernández i Truyols (Manacor 1870 - Sant Cugat 1961) requeriria, al nostre entendre, un estudi biogràfic específic, ja que fou un dels científics il·lustres, reconegut internacionalment, pel que fa als estudis bíblics i de l'Antic Orient. Realitzà els estudis d'humanitats, filosofia i teologia al Seminari de Mallorca, on fou company de Mn. Pascual; rebé l'ordenació sacerdotal el 1894; cal pensar que compartia amb Pascual la passió per la Bíblia i l'Orient, perquè ambdós s'orientaren cap a l'estudi de la Sagrada Escripura. Quan Pius X erigí el Pontificium Istitutum Biblicum de Roma (PIB) (1909), el P. Fernández formà part del claustre fundacional (1910-1914), més endavant en fou vicerector (1914-1917) i rector (1918-1924). Organitzà el primer viatge científic del PIB per terres de l'Orient bíblic (1913). El curs 1929 fou nomenat professor de l'Istitutum Biblicum de Jerusalem, del qual també fou rector (1939-1947); com a palestinòleg, organitzà les expedicions científiques del PIB per l'antic Orient. Considerat un dels experts de l'època en geografia i topografia bíblica, treballà també en el camp de la crítica textual, escrigué comentaris sobre els llibres de Josuè i els d'Esdras i Nehemies. Inicià les revistes *Verbum Domini* i *Biblica*, revistes oficials del PIB, de gran ressò internacional, i hi col·laborà assíduament; de manera eminent, formulà amb claredat i difongué la teoria teològica del *sensus plenior*, o sentit més profund per a la interpretació de l'Escripura.²⁵ Com a reconeixement de la seva tasca, l'any 1952 va ser nomenat fill il·lustre de la ciutat de Manacor.²⁶

²⁵ Andreas Fernández Truyols, *Institutiones Biblicae*. Roma: Pontificium Istitutum Biblicum, 1951, p. 35-71.

²⁶ Pel que fa a la biografia i bibliografia del P. Fernández, vegeu: Pablo Arce, *Vida y Escritos del P. Andrés Fernández*. Jerusalem: Istitutum Biblicum, 1944; Pablo Arce, «Lista completa de los escritos del P. Andrés Fernández», *Estudios Bíblicos* 41 (1962), p. 92-94; Autors Diversos, «Miscelánea Bíblica Andrés Fernández», *Estudios Bíblicos* 34 (1960), p. 304-936. Un llibre popular i molt llegit entre els fidels mallorquins fou: P. Andrés Fernández Truyols, *Jesucristo. Vida, Doctrina, Milagros*. Barcelona: Obra Cultural, 1950.

La tauleta objecte del nostre estudi, donada pel P. Fernández, és de dimensions reduïdes (3,8 × 3,6 cm); semblant a la majoria de tauletes de tipus mercantil trobades a Mesopotàmia. Com podem apreciar a les fotografies (fig. 1, 2, 3 i 4), presenta una certa deformació al revers. Per què? Les tauletes se solien guardar en cistelles de llata; com citarem més endavant, la tauleta segurament pertanyia a l'arxiu mercantil d'un comerciant de peix; per raons desconegudes, l'arxiu quedà destruït i les tauletes de la cistella restaren amuntegades; amb el pas del temps i la humitat constant, quedaren incloses entre el fang i formaren un bloc compacte; amb tota probabilitat, la tauleta quedà oprimida per una altra per la banda del revers, d'aquí prové probablement la deformació. La tauleta es pot llegir relativament bé, llevat dels quatre angles, anvers i revers, que apareixen esborrats pel fregament amb altres tauletes o amb el fang que les compactà. Com era costum, fou inscrita amb un punxó per l'anvers i el revers. Així i tot, la inscripció abasta també una petita part del costat dret tant de l'anvers com del revers, situació bastant comuna a les tauletes mercantils.

Figura 1. Anvers de la tauleta MSD 7
(font: Museu Bíblic, Palma)

Figura 2. Costat dret anvers de la tauleta MSD 7.
(font: Museu Bíblic, Palma).

Figura 3. Costat esquerre revers de la tauleta MSD 7.
(font: Museu Bíblic, Palma).

Figura 4. revers de la tauleta MSD 7.
(font: Museu Bíblic, Palma).

La tauleta objecte del nostre estudi fou inscrita en idioma neosumeri, a la ciutat d'Umma, durant l'any trenta-sis del regnat de Šulgi (2094-2047 aC), és a dir, entorn del 2058 aC.²⁷ Com és obvi, encara que sigui de manera sumària, convé precisar les qüestions esmentades.

L'antiga ciutat d'Umma correspon a l'actual Tall Jukha, a una vintena de quilòmetres de Tello, a la Baixa Mesopotàmia.²⁸ A cavall entre els segles XIX i XX, Tall Jukha fou objecte d'excavacions clandestines. Com hem ressenyat, moltes taules recollides pels exploradors, la major part inscrites durant l'anomenada tercera dinastia d'Ur (2112-2004 aC) i exposades pedagògicament als primers museus com 'de Babilònia', procedien de l'espoli d'Umma. Malauradament, les excavacions científiques planejades a finals del XX i inicis del XXI no han pogut portar-se a terme, sols s'hi han fet treballs de salvament, a causa dels conflictes bèl·lics, per part d'arqueòlegs iraquians. No obstant això, la història d'Umma és ben interessant.²⁹

Durant el període conegut com a dinàstic arcaic (2900-2334 aC), la vila d'Umma i el seu entorn més ampli conformaven un dels principals

²⁷ Com pot entendre el lector, la datació del regnat dels monarques és objecte de conjectures; per part nostra, ens atenim a la posició clàssica i en general més acceptada: Kennet Sykes, *The Year Names of the Ur III Period*. Chicago IL: University of Chicago, 1973.

²⁸ La localitat de Tello, antiga Girsu, a la Baixa Mesopotàmia, constituí un dels primers llocs d'excavació científica; entre els anys 1877-1910 es portaren endavant quinze campanyes, i quatre més durant els anys 1929-1933. Mentre les excavacions de Tello estaven sotmeses a vigilància, l'indret de Tall Jukha estava bastant abandonat i era objecte d'espolis; cal observar, com hem dit, que la majoria de tauletes del Museu Bíblic provenen de Tall Jukha. Encara que no consti que Pascual hi tingués accés, les excavacions de Tello s'anaven publicant en fascicles, però veieren l'edició definitiva més tard, quan ja era bisbe de Menorca; vegeu: André Parrot, *Tello*. París: Gabalda, 1948.

²⁹ Per tal de conèixer l'època de les primeres exploracions d'Umma, existeix una obra clàssica de gran interès: John P. Peters, *Explorations and Adventures on the Euphrates: The Narrative on the University of Pennsylvania Expedition to Babylon in the Years 1888-1890*. Pennsylvania: Putmann, 1897. Article erudit sobre la successiva nomenclatura del Tall Jukha: William. G. Lambert, «The Names of Umma», *Journal of Near Eastern Studies* 49 (1990), p. 75-80.

sumeris establerts a la Baixa Mesopotàmia.³⁰ La divinitat protectora de la ciutat era Shara, un dels déus menors del panteó vinculat amb la guerra; la ciutat també tenia temples consagrats als déus peculiars de cada barriada. Com era habitual durant el període, Umma mantingué conflictes i aliances amb altres viles, especialment amb Girsu i Lagaš. Amb el pas del temps, el príncep d'Umma, Lugalzaggisi (ca. 2340-2316 aC), va conquerir la Baixa Mesopotàmia, l'anomenat llavors país de Sumer; d'aquesta manera Umma esdevingué la capital política de la regió. No obstant això, la grandesa d'Umma fou efímera. El sobirà accadi Sargó I (2334-2279 aC), senyor del Centre i de l'Alta Mesopotàmia, conquistà el país de Sumer; començava així el període accadi (2334-2159 aC). Encara que Umma perdé la capitalitat, establerta pels accadis a la nova ciutat d'Accad, continuà sent una vila important. Els sumeris havien creat l'escriptura cuneïforme per plasmar el seu idioma; però els conquistadors accadis no disposaven d'alfabet, per aquest motiu adoptaren el cuneïforme sumeri per escriure la seva llengua, l'accadi, d'arrel semita. L'accadi es convertí en la llengua de l'administració, mentre que el sumeri escrit romania dins l'àmbit religiós i sobre les escrivanies dels intel·lectuals sumeris.

L'esplendor del període accadi sucumbí sota les invasions dels gutis (ca. 2159-2112 aC), bàrbars originaris de les terres de Qutum, a la zona del Zagros. L'etapa dels gutis constituí una època obscura en la història de Mesopotàmia. Malgrat l'adversitat, els sumeris mantingueren la seva cultura i albiraren, més endavant, un primer renaixement a la ciutat de Lagaš, regida per Gudea (2144-2124 aC). El renaixement assolí la plenitud quan Utu-Hegal, senyor de la ciutat d'Uruk,

expulsà els gutis i donà inici a la tercera dinastia d'Ur (2112-2004 aC). El monarca de més relleu fou Šulgi (2094-2047 aC); durant el seu regnat s'inscrigué la tauleta que comentem. El regnat de Šulgi conformà l'edat d'or de la literatura sumèria, veié la promulgació d'un codi de lleis (Ur-Nammu/Šulgi), i significà el zenit del poder dinàstic.³¹ El sumeri, abans tan relegat pels accadis, florí de bell nou com a llengua especialment refinada, no debades els erudits i els sacerdots l'havien conservada amb exquisida cura. Aquesta modalitat del sumeri és coneguda pels sumeriòlegs com a 'neosumeri'; és la llengua de la tauleta objecte del present treball. Els successius sobirans de la tercera dinastia contemplaren com la seva grandesa s'esquinçava. Tribus originàries del nord-oest, conegudes com a martu en sumeri i amorreus en accadi, ocupaven de cada vegada més regions del territori accadi. La ciutat d'Umma sucumbí el 2022 aC, i la tercera dinastia finí el 2004. De llavors ençà, Umma quedà desolada, sols conegué petites ocupacions esporàdiques fins que els exploradors la portaren altra vegada a l'escenari de la història.³²

³¹ Per aprofundir en la literatura i el dret creats pels sumeris, n'existeixen traduccions excel·lents, a tall d'exemple: M. Molina Martos (ed.), *La ley más antigua. Textos legales sumerios*. Barcelona: Trotta, 2000; Federico Lara Peinado, *Himnos Sumerios*. Madrid: Tecnos, 2006; Federico Lara Peinado – Federico Lara González, *Los primeros Códigos de la humanidad*. Madrid: Tecnos, 2009. Per a la comparació de la literatura neosumèria amb la Bíblia, vegeu: James B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*. Princeton NY: Princeton University Press, 1969.

³² La història narrada es pot consultar amb més amplitud als manuals clàssics, amb bibliografia abundant, a manera d'exemple: John N. Postage, *La Mesopotamia Arcaica. Sociedad y economía en el amanecer de la historia*. Madrid: Akal, 1999; Mario Liverani, *El Antiguo Oriente. Historia, sociedad, economía*. Barcelona: Crítica, 2012, p. 218-238; Shinto Yamada – Dibat Shibata, *Cultures and Societies in the Middel Euphates and Harbur Areas in the Second Millenium BCE*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2016. Amb tota humilitat oferim el nostre manual, amb bibliografia: Francesc Ramis Darder, *Mesopotamia y el Antiguo Testamento*. Estella: Verbo Divino, 2019, p. 55-93.

³⁰ Dins l'espai d'uns trenta mil quilòmetres, dimensions semblants a les de Bèlgica, es reunien almenys divuit principats, les seves dimensions abraçaven entre les 50 i 500 hectàrees: Sippar, Akšak, Kish, Marad, Nina, Bad-Tibira, Uruk, Larsa, Ur, Èridu; per a una síntesi de la seva història acompanyada d'àmplia bibliografia, consulteu: William G. Lambert, *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.

Una vegada explicat l'origen de la tauleta (Umma), l'època (Šulgi, ca. 2058 aC) i establerta

la llengua (neosumeri), continuarem amb la transcripció, transliteració, traducció al català i comentari.³³

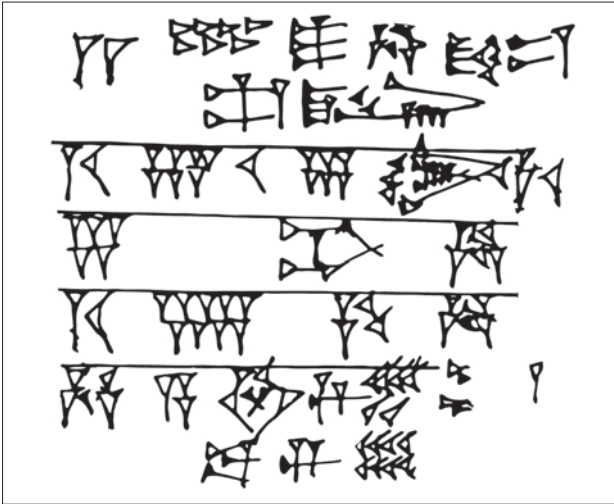

Figura 5. Transcripció de l'anvers de la tauleta MSD 7. (font: Museu Bíblic, Palma).

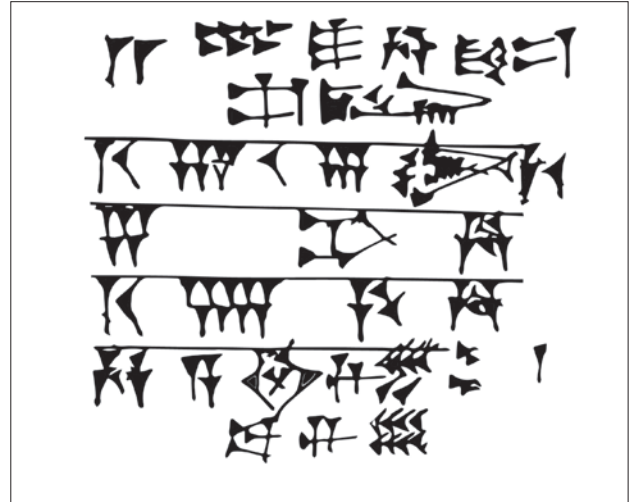

Figura 6. Transcripció del revers de la tauleta MSD 7. (font: Museu Bíblic, Palma).

Transcripció

Anvers:

- 1) 2.7;0,3 ku₆ še₆ / gur lugal
- 2) 17.16 suhur ṛku₆ṛ
- 3) 5.00 GUD ku₆
- 4) 19.00 GAM¹ +GAM ku₆
- 5) ku₆ a-ša GI A[PIN²]-/ba-zi

Revers:

- 6) ù a-^vša ú-du-ṛxṛ
- 7) ki ur-e₁₁-e-ta
- 8) ù-ma-ni šu ba-/ti
- 9) mu d_{nanna} kar-
- 10) zi-da a-rá 2-
- 11) kam é-a-na ba-an/ku₄

Traducció

Anvers:

Cent vint-i-set *gurs* reials tres (*ban*) de peix fumat,
 mil trenta-sis peixos-*subur*,
 tres-cents peixos bou,
 mil cent quaranta peixos *gam-gam*:
 peixos del camp ...

Revers:

i ... del camp *propietat* de l'administrador dels ramats
Lliura la mercaderia Ur-e₁₁-e
Rep la mercaderia Ù-ma-ni
 L'any en què el *déu* Nanna de Kar-
 zida per segona vegada
 fou portat en processó al seu temple

³³ Pel que fa a la transcripció de la tauleta, confirmem l'opinió de Molina amb petites modificacions per la claredat gràfica de visió del cuneïforme, vegeu: M. Molina Martos, «Tablillas neosumerias del...», *op. cit.*, p. 82. Pel que fa a la transliteració, introduïm una modificació: a la segona línia de

l'anvers, Molina interpreta: ṛ⁵ku₆ṛ; per part nostra indiquem: ṛku₆ṛ; vegeu: *Ibid.*, p. 71. Quant a la traducció; a més dels lèxics habituals, pel que fa als noms dels peixos, cal consultar l'estudi de Robert K. Englund, *Organisation und Verwaltung der Ur III-Fischerei*. Berlín: Dietrich Reimer Verlag, 1990.

El breu comentari permetrà al lector afinar millor el sentit de la inscripció. La primera secció de la tauleta està conformada per les línies de l'anvers (anvers 1-5) i la primera del revers (revers 6); parla de quantitats i tipus de peixos. Ignorem quina era l'espècie precisa del «peix fumat» (anv. 1); però quan el text especifica «vint-i-set *gur* reials, tres (*ban*)» indica que el peix fumat es comptava amb mesures de capacitat. El volum de les mesures fou establert durant el període accadi pel rei Naram-Sin (2255-2218 aC); el *gur* era un cub de grans dimensions (aprox. 6 m × 6 m × 0,5) del qual es derivaven les mesures menors, mentre el *ban* conformava una mesura menor, entorn dels deu litres. No és segur que a l'època de Šulgi (2094-2047 aC) i a la ciutat d'Umma les mesures esmentades adoptessin la mateixa capacitat; però si fos així, constituïria una quantitat enorme de fumats.³⁴ A continuació (anvers 2), figura la quantitat de mil trenta-sis peixos *subur*; desconixem el significat del terme *subur*, però queda clar que eren peixos comptats per unitats. Després (anvers 3) consten tres-cents peixos bou; també comptats per unitats, segurament animals que recordaven l'aspecte d'un bòvid. Seguidament (anvers 4), la quantitat de mil cent quaranta peixos *gam-gam*; comptats per unitats, podria referir-se a peixos, tal volta despulles de peixos, utilitzats per alimentar els animals de granja i de companyia. Les últimes línies (anvers 5; revers 6) indiquen, en primer lloc, que els peixos procedeixen del camp, és a dir, peixos dels rius o canals pròxims a Umma, i, per l'altra, especifiquen que els camps esmentats, amb els rierols corresponents, pertanyien al propietari dels ramats.

La segona secció (revers 7-8) especifica que l'entrega del peix fou efectuada per un home anomenat *ur-e₁₁-e*, i que la rebé un altre home cone-

gut com *ù-ma-ni*. Cal observar que tant l'entrega com la recepció suposen una gran quantitat de peix.

La tercera secció (revers 9-11) estableix la data de l'entrega i de la recepció; per especificar-ne la data, cal fer una petita disquisició. Durant la tercera dinastia d'Ur (2112-2095 aC), la divinitat principal del panteó sumeri era Nanna; déu reconegut sota la imatge de la lluna; segons la mitologia sumèria, fill d'Enlil i Ninlil. La iconografia el representava amb el símbol de la lluna, però també com un bou o un ancià amb barba llarga. En època molt antiga sembla que era el déu protector dels pastors; però, durant la tercera dinastia, a més de divinitat principal, la gent l'invocava com a déu propici per a la fertilitat. La ciutat d'Ur, residència dels monarques, veia alçar-se el temple de Nanna (é.kis.nu.gàl), cobert per l'ombra protectora del gran zigurat. Als afores d'Ur, a la zona anomenada Gaesh, s'enlairava un altre temple també consagrat a Nanna, conegut amb el nom poètic de Kar-zida: «el Moll on desembarca la Saviesa». Una manera que tenien els sumeris d'enumerar els anys era referint-los a qualche esdeveniment rellevant que hagués tingut lloc en el temple principal de Nanna a Ur (é.kis.nu.gàl); a vegades era quelcom relacionat amb la sacerdotessa principal, vinculada sempre a la família reial. Encara que fos en menys ocasions, també anomenaven els anys en referència a qualche succés destacat esdevingut al temple de Nanna establert a Kar-zida; és el cas de la tauleta que examinem.

La inscripció de la tauleta anomena l'any com aquell en què la imatge de Nanna, entronitzada al santuari de Kar-zida, fou portada per dues vegades en processó, una processó amb inici i cloenda en el santuari. Com és obvi, desconixem la causa que motivà les processons; però degué ser un fet excepcional per considerar-lo punt de referència per al còmput i la denominació específica d'un any concret. Quan relacionem l'any de la doble entrada de Nanna al temple de Kar-zida amb la cronologia dels sobirans de la tercera dinastia d'Ur, tasca complexa, deduïm que l'esdeveniment inscrit a la tauleta tingué lloc durant l'any trenta-sis del regnat de Šulgi (2094-2047 aC), com hem

³⁴ Com entendre el lector, la qüestió de les mesures de capacitat i la seva equivalència a les mesures actuals és difícil de precisar per l'existència de diverses metrologies a les diferents ciutats, i fins i tot entre els mateixos gremis; per a més precisió, consulteu, John N. Postgate, *La Mesopotàmia Arcaica...*, op. cit., p. 7-8.

assenyalat abans, vers l'any 2058 aC.³⁵ En síntesi, la tauleta explica l'entrega d'una gran quantitat de peix fumat i de peix procedent de rius, feta a la ciutat d'Umma, l'any trenta-sis del regnat de Šulgi.

Conclusió

Des de la primera disposició fins avui dia (1910-2022), el Museu Bíblic del Seminari ha constituït una institució viva per a la renovació dels estudis bíblics a Mallorca. Amb la mirada dirigida cap al magisteri de Lleó XIII (1878-1903), el bisbe Pere Joan Campins i Barceló (1898-1915) volgué impulsar una Església capaç de retenir la cristianitat mallorquina en constant diàleg amb la societat del seu temps. Com és obvi, la nova perspectiva pastoral requeria també la teologia renovada a la llum de la més precisa interpretació de la Sagrada Escriptura. Sobre les espatlles de Mn. Bartomeu Pascual i Marroig, com a professor i rector del Seminari (1898-1938), recaigué la responsabilitat de renovar la qualitat dels estudis bíblics a la diòcesi mallorquina. Com a fruit de la passió de Mn. Pascual per l'estudi de l'Escriptura nasqué el Museu Bíblic; com a professor, en fou ànima i mentor durant el temps en què exercí el ministeri presbiteral a Mallorca fins que començà a regir la Seu de Menorca (1939).

Encara que el Museu hagi sofert diferents trasllats, com hem tingut ocasió d'exposar, podríem afirmar, des del vessant museístic, que ha recorregut dues etapes complementàries com eina per

a l'estudi de la Bíblia. La primera abasta des dels seus inicis (1910) fins a la conclusió del concili Vaticà II (1965). Hereu de la teologia de l'època, el Museu assolí la tasca de situar de manera geogràfica, històrica i religiosa el missatge de l'Escriptura; és a dir, desitjava que el visitant quasi pogués visualitzar, mitjançant l'observació de les peces, els esdeveniments descrits a la Bíblia. La segona etapa abraça des del final del Concili fins al dia d'avui. Arrelada a la teologia conciliar i sense abandonar l'interès per la situació històrica dels esdeveniments bíblics, nota pròpia de la primera etapa, la perspectiva de Museu rau en el fet que el visitant pugui també interpretar el sentit de la història explicitada a l'Escriptura. La confluència de les dues perspectives certifica que el Museu mai no ha estat concebut com a simple col·lecció d'antiguitats, cosa habitual a l'inici del gust per l'orientalisme; sempre ha estat una valuosa eina, científica i pastoral, per al coneixement aprofundit de la Bíblia.

Des de la consideració de la doble òptica, hem esbossat la figura del manacorí P. Andreu Fernández i Truyols (1870-1961), eminent orientalista i biblista de l'època, per procedir a la primera traducció a la llengua catalana, amb el seu comentari pertinent, d'una de les tauletes cuneïformes que va regalar al Museu; segurament el document escrit més antic dels que es troben a Mallorca. Sens dubte, prova feaent de la tasca científica i pedagògica que caracteritza la història del Museu Bíblic del Seminari de Mallorca.

³⁵ Article de gran interès per copsar les diverses maneres de referir-se a Šulgi i al còmput del seu regnat: Hendrich Waetzoldt – Franz Yildiz, «Die Jahresnamen für das 9. und das 36. Regierungsjahr Sulgis», *OA (Oriens Antiquus)* 26 (1983), p. 7-12. Pel que fa a l'elaboració de tauletes cuneïformes, podem consultar una obra clàssica i entenedora: A. Leo Oppenheim, *La Antigua Mesopotamia. Retrato de una civilización extinguida*. Madrid: Gredos, 2003.

COMERÇ ENTRE LA CORONA D'ARAGÓ I EL MAGRIB A LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIII

TRADE BETWEEN THE CROWN OF ARAGON AND THE MAGRIB IN THE FIRST HALF OF THE XIIIITH CENTURY

Lluís Arroyo Amores
Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen: Els contactes comercials entre la corona d'Aragó i els sultanats del Magrib a la primera meitat del segle XIII estigueren marcats pels processos de conquesta de Jaume I a la península Ibèrica i la fragmentació de l'imperi almohade i el sorgiment dels sultanats de Tunis i Tremissèn. Aquest comerç primerenc de les dècades anteriors a 1250 seria de caràcter privat, sense la intervenció de Jaume I abans de la creació dels alfòndecs catalans de Tunis i Bugia. La documentació consultada dona informació de la destinació de les comandes, dels productes, preus, testimonis i noms i cognoms dels agents implicats.

Palabras clave: corona d'Aragó, Magrib, comerç, mercaderies, comerciants.

Abstract: The commercial contacts between the Crown of Aragon and the North-African sultanates during the first half of the XIIIth century was marked by James I conquests in the peninsula Iberica and the fragmentation of the almohade sultanate at the same time as the Tunis and Tlemcen sultanates arose. This first commerce before the 1250's decade was private without the support of James I and before the creation of the Catalan fondacos of Tunis and Bugia. The documentation consulted has information about the destination of the mercantile commands, the products, prices, witnesses, the managing partners, and the capitalist partners.

Keywords: Crown of Aragon, Magrib, trade, goods, merchants.

I. Context històric

Els mercaders de la corona d'Aragó que comerciaren durant el regnat de Jaume I (1213-1276) visqueren una expansió dels territoris de la Corona arran de la conquesta de Mallorca, Eivissa i els territoris del que seria el futur regne de València (1233-45) i el sotmetiment de Menorca (1229-1235) alhora que pogueren observar la desfeta de l'imperi almohade i el sorgiment dels sultanats de Tunis (1228), Tremissèn (1239) i Fes (1269).¹

La conquesta de Mallorca va significar, per als mercaders catalans, tenir un punt d'enllaç entre la costa catalana i el nord d'Àfrica occidental i el Mediterrani central. Aquesta teoria es veu confirmada per la presència més gran de documents comercials dipositada als arxius a partir de la dècada de 1230 respecte a les dècades de 1210 i 1220. La fragmentació almohade trencà la unitat territorial del Magrib i els sultanats que varen sorgir de la dita desfeta patiren una debilitat política (intents de conquesta territorial entre els sultanats, cops d'estat, regicidis, etc.) i militar que els regnes cristians (i les ciutats estat de Pisa i Gènova) aprofitaren per obtenir majors beneficis comercials i concessions duaneres.²

Tremissèn es conformà l'any 1239 sota la dinastia dels abdalwadites. Tingué com a capital la ciutat de Tremissèn, situada entre la ruta dels sultanats Marínida i Hàfsida (oest-est) i el mar Mediterrani i l'Àfrica subsahariana (nord-sud). S'estenia pels territoris de l'actual Algèria. El sultanat de Tunis, conformat per la tribu dels Banū Hafs, es va independitzar de l'imperi almohade l'any 1228 i comprenia l'extensió de l'antiga Ifríqiya romana (nord-est de l'actual Algèria, nord-oest de l'actual Líbia i l'actual Tunísia). Tindria com a capital la ciutat de Tunis i com a primer sultà Abū Zakariyā (1229-1249).³

En les dècades d'estudi en aquest treball, 1230 i 1240, la zona oest del Magrib estigué en una guerra entre les restes de l'imperi almohade i els benimerins (Banū Marīn), els quals varen anar envaint el territori dels primers fins a l'any 1269, quan conqueriren la capital, Marràqueix, acabant així el procés de conquesta. Pel que fa a la ciutat de Ceuta, va rebel·lar-se contra el califa al-Mu'min el 1225. Poc després, fou ocupada per l'emir de Múrcia, Ibn Hūd, però el califa Abū-l-'Alā Idrīs al-Ma'mūn va recuperar el control de la ciutat l'any 1231. El 1234 el berber al-Yanaštī va proclamar-se emir independent de Ceuta, però la perdria l'any següent a mans del califa al-Rašīd.⁴

¹ David Abulafia, *La guerra de los doscientos años. Aragón, Anjou y la lucha por el Mediterráneo*. Barcelona: Ediciones de Pasado y Presente, 2017, p. 63-71.

² Virgilio Martínez Enamorado, «Algunas reflexiones en torno al fin del almohadismo. El siglo XIII en el Islam de Occidente», Autors Diversos, *I Jornades de Recerca Històrica de Menorca. La Manurqa de Said ibn Hakam, un país islàmic a Occident*. Ciutadella de Menorca: Publicacions des Born, 2006, p. 18-19; María Dolores López Pérez, «La movilidad de la guerra: mercenarios catalanoaragoneses en las luchas magrebíes (siglos XIII-XIV)», Claudia Moatti (ed.), *La mobilité des personnes en Méditerranée, de l'Antiquité à l'époque moderne*. Roma: École Française de Rome, 2004, p. 405 i 421.

³ Dominique Valérian, *Bougie, Port Maghrébin, 1067-1510*. Rome: École Française de Rome, 2006, p. 54.

⁴ Daniel Rivet, *Histoire du Maroc. De Moulaouy Idrīs à Mohammed VI*. Paris: Favard, 2012, p. 148.

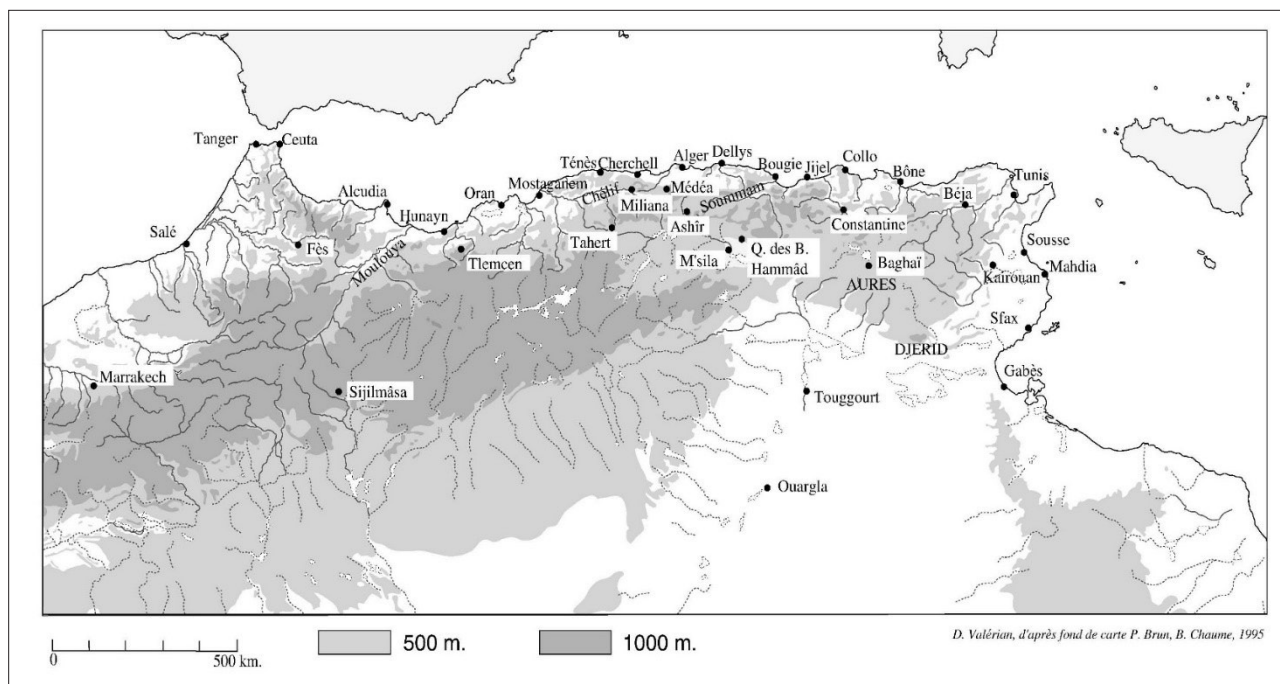

Figura 1. Mapa general del Magrib (Font: Dominique Valérien, *Bougie, Port Maghrébin...*, op. cit., p. 36.)

2. Tipologia documental

Del període d'estudi (1230-1249) hem localitzat un total de 80 documents que fan referència a les relacions entre la corona d'Aragó i el Magrib, dels quals 26 daten dels anys 1230-1239 i 54 d'entre 1240 i 1249. Es pot observar com el gruix són préstecs i comandes i, en menor mesura, hi ha contractes notariais de noliejament, reconeixements de parts en societats mercantils, liquidacions de deutes, venda de naus, contractes de servei entre particulars amb destinació al Magrib, ambaixades, etc. En una menor proporció també hi ha alguns documents que descriuen comandes amb destinació a territoris peninsulars sota domini islàmic com és el cas de València, Múrcia, Alacant i Dènia, entre d'altres.

Aquest corpus és una selecció documental provinent de la cerca de textos editats i reculls documentals presents a l'obra d'autors que han estudiat el mateix període cronològic, entre els quals trobem Carme Batlle, Maria Teresa Ferrer Mallol, Maria Coll Font, Arcadi Garcia Sanz i Arcadi Mardurell i Marimon entre d'altres. No s'han loca-

litzat més documents editats per a la cronologia i l'espai d'aquest estudi, i totes les citacions documentals provenen de la bibliografia consultada.

El present estudi s'ha centrat en l'aspecte comercial d'aquestes relacions i, per això, tot i descriure tota la documentació localitzada que fa referència als contactes entre la corona d'Aragó i el Magrib, només s'ha tabulat aquella que fa esment als préstecs, a les comandes monetàries i a les comandes en societat. S'hauria de destacar el fet que la majoria prové de tres grans arxius: l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB, *Pergamins*), l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (ACFV, *Llibre Notarial de la Cúria Fumada de Vic I*) i l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM, *Escrivania de Cartes Reials*), alhora que els mercaders de Catalunya tenien com a destinacions majoritàries Ceuta i Tunis i els de Mallorca la ciutat de Bugia i altres llocs del Magrib occidental. Aquests agents comercials no foren només cristians, sinó que també hi ha jueus i musulmans a la documentació.

Els documents compresos entre 1230-1239 estan localitzats a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (ACFV), a l'Archivo Histórico Nacional

(AHN de Madrid) i a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB). La majoria dels documents, els quals no són inèdits, estan datats el 1231 i no se n'ha trobat cap dels anys 1234, 1237 i 1238. Més de la meitat són comandes mercantils que tenen com a destinació les ciutats de Ceuta (14) i de Tunis (10).

En aquesta dècada s'iniciaren les primeres ambaixades de la corona d'Aragó al sultanat hàfsida de Tunis alhora que s'atacà el litoral nord-africà, i s'observa com el comerç, la diplomàcia i la guerra foren tres elements indissolubles. Els primers atacs corsaris començaren l'any 1230 de la mà del comte del Rosselló, Nunó Sanç, alhora que el primer ambaixador enviat per Jaume I fou Marimon de Plegamans, veguer de Barcelona, l'any 1236.⁵

El segon grup de documentació (1240-1249) prové de l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM, *Escrivania Cartes Reials*), de l'ACB, de l'ACFV i de la Biblioteca de Catalunya (BC). La majoria dels cinquanta-quatre documents estan compresos entre els anys 1242 i 1243. No s'ha localitzat cap document per als anys 1245, 1248 i 1249. D'aquesta dècada, la majoria de comandes comercials tenen com a destinació les ciutats de Ceuta i Tunis.

Entre els anys 1240 i 1249 continuaren les ambaixades enviades cap al sultanat tunisenc. El mateix 1240 se n'hi envià una, previ atac a la flota enviada pel sultà de Tunis per auxiliar l'emir de València l'any 1238. D'aquesta ambaixada, no se'n coneix l'emissari ni l'objectiu, però podria considerar-se que fou anterior al tractat firmat l'any 1241 entre l'infant Pere de Portugal (en nom de Jaume I, possiblement) i el sultà Abū Zakariyā per posar fi als atacs corsaris entre ambdues parts sorgits arran de la conquesta de la ciutat de València per part de Jaume I.⁶

L'altra ambaixada, datada el 1246, fou la del comte d'Empúries Ponç IV, que havia participat en la conquesta de Mallorca i València. L'objectiu fou evitar que el sultanat hàfsida fos objectiu de la croada que el rei Lluís IX de França preparava contra l'esmentat regne. Per aquest motiu, Ponç IV viatjaria també a Lió, per intentar convèncer el papa Innocenci IV que posés fi a l'esmentada croada, que no es portà a terme fins a l'any 1270.⁷

La tipologia de la documentació localitzada podria dividir-se en dos grans grups. El primer seria la *comanda*, també anomenada *comanda ad quartum denarium* o *comanda ad usum maris*. Es tractava d'un document contractual en el qual el soci capitalista aportava tot el capital alhora que hi havia un soci gestor (o diversos) que aportava el capital humà, és a dir, que feia el viatge, venia les mercaderies o en comprava unes altres amb el lucre obtingut i tornava a la ciutat d'origen per repartir-ne els beneficis.⁸

A diferència de la *societas*, a la comanda el soci capitalista era qui assumia tot el risc monetari de la inversió i les pèrdues que l'operació comercial no anés bé, com per exemple, en cas que el vaixell fos atacat per corsaris o s'enfonsés. Aquests perills eren freqüents, perquè en alguns documents hi apareix l'expressió *salvas in terra*, la qual es feia servir per referir-se a la inexistència de risc marítim per al creditor, és a dir, el deutor hauria de retornar l'import total monetari que li havien prestat.⁹

L'objecte amb el qual es realitzaven les transaccions podien ser mercaderies físiques o diners per invertir a la ciutat de destinació. En cas que fossin productes físics, un cop venuts, els beneficis podien repartir-se directament o reinvertir-se en altres mercaderies a repartir a la tornada del viatge.

⁵ Charles-Emmanuel Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*. Paris: Presses Universitaires de France, 1966, p. 93-4.

⁶ *Ibid.*, p. 96-7. Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB), *Cartes Reials*, carpeta 1, núm. 26 i 31.

⁷ Charles-Emmanuel Dufourcq, *L'Espagne catalane et...*, *op. cit.*, p. 97-8.

⁸ Arcadi Garcia Sanz, «Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII», *Ausa* 6 (1970), p. 177; Arcadi Garcia Sanz – Josep Maria Madurell i Marimon, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*. Barcelona: Anejos del Anuario de Estudios Medievales 4, 1973, p. 123.

⁹ Arcadi Garcia Sanz, «Els Espanyol, una...», *op. cit.*, p. 177.

El nom *comanda ad quartum denarium* es refereix a la forma de repartir els beneficis de l'operació comercial, és a dir, dels diners obtinguts, el soci capitalista (inversor) n'obtindria tres quartes parts pel fet d'arriscar el seu propi capital, alhora que el soci gestor n'obtindria un quart pels seus serveis.

L'altre gran grup de documents es pot incloure dins la categoria de *debitoris*, documents en els quals el deutor reconeixia haver rebut diners d'una persona i es comprometia a retornar el préstec en arribar d'un viatge. Aquests trajectes podien fer-se amb l'objectiu de comprar mercaderies per després vendre-les als mercats de la corona d'Aragó. Si era aquesta la seva finalitat, seria a la inversa de les comandes, la majoria dels cops es portaven productes manufacturats i matèries primeres vinguts de les terres de la corona d'Aragó per vendre als mercats del Magrib.¹⁰

3. Inicis del comerç (1230-1239)¹¹

Entrant en detall a la documentació, l'any 1230 hi ha datades dues comandes comercials, la primera de les quals del 27 de setembre, en què Bernat d'Oliva reconeixia que devia 27 besants atorgats de mà de Pere Clavelles en comanda i que hauria de tornar-los a Ceuta. El mateix Clavelles apareix en un debitori el 28 d'octubre del dit any deixant en préstec 10 besants a Pere Remei, qui hauria de retornar-los quan tornés del viatge que havia de fer a Ceuta.¹²

¹⁰ Maria Teresa Ferrer Mallol, «L'instrument notarial (segles XI-XV)», Autors Diversos, *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català*. Barcelona: Fundació Noguera, 2000, p. 56-7.

¹¹ Per una major comprensió de la situació geogràfica de les destinacions mencionades a la documentació i la seva connexió amb altres poblacions s'han inclòs dos mapes (fig. 1 i fig. 2).

¹² Rafael Ginebra i Molins, *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1998, p. 69, 92. Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (ACFV), volum I, f. 5, núm. 6, f. 9, núm. 6. Transcrit per l'autor.

Alguns mesos després, el 20 de gener de 1231, Pere de Coma d'Oms va deixar constància per escrit que reconeixia a Perpinyà de Segalers (fill de Berenguer de Segalers) que tenia una sisena part de la societat mercantil que havia fet amb Bernat Oller (fill) per un valor de 250 sous. Pere de Coma també reconeixia que Perpinyà de Segalers tenia una sisena part que Bernat Oller havia rebut de part de Pere de Coma a Ceuta.¹³

Del 22 de gener de 1231 hi ha quatre documents. Al primer, Sabat de Tenet i Maria, la seva muller, encomanaren a Berenguer de Terrades que portés amb ell el fill d'aquests, Ramon, en el viatge que faria a Bugia. S'especifica que Ramon donaria 8 masmudines d'or a Berenguer per al viatge. Al segon, Pere de Tenes (possible parent de Sabat) reconegué deure a Berenguer, fill de Vendrell de Guardiola, 5 besants d'argent, que serien retornats a Ceuta. A l'últim document, Bernat de Sacristà, Gerald de Coll i Joan Bardoner reconegueren deure a Guillem Cortès, fill de Bernat, 40 besants i 5 millaresos d'argent i 25 besants a un segon creditor, Ferrer de Berguedà. Aquests préstecs els retornarien a la tornada del viatge que Sacristà, Coll i Bardoner farien a Tunis.¹⁴

No és fins alguns mesos més tard, a finals de maig del mateix any, quan hi ha un altre document, en aquest cas una comanda atorgada per Berenguer de Lió a Pere de Graner. Lió va donar 250 sous a Graner per invertir-los en sarrains a Mallorca. Un cop adquirits els esclaus sarrains, Graner els hauria de portar a Ceuta per vendre'ls i, del benefici, n'obtindria una quarta part; les altres tres serien per a Berenguer. En paral·lel a l'esmentada operació, Graner va rebre 5 teles per portar i vendre a Ceuta, i amb els diners aconseguits de la venda hauria de comprar mercaderies de valor similar o superior i tornar amb aquestes.¹⁵

¹³ *Ibid.*, p.184. ACFV-I, f. 26, núm. 3. Transcrit per l'autor.

¹⁴ *Ibid.*, p. 191, 193, 196 i 196-7. ACFV-I, f. 27, núm. 6; f. 27 v, núm. 3; f. 28, núm. 3 i núm. 5. Transcrit per l'autor.

¹⁵ *Ibid.*, p. 326-7. ACFV-I, f. 50 v, núm. 2. Transcrit per l'autor.

El 19 d'agost Gerald de Coll (apareixia també en el document del 22 de gener) i la seva esposa, Benvinguda, reconeixien deure a Bernat de Santa Eulàlia 56 besants d'argent, els quals serien retornats a la tornada de Tunis, per la festa de Nadal. El 28 de setembre una persona no identificada, de cognom De Mercadal, reconeixia haver rebut una comanda de mans de Bernat de Comella, 64 besants d'argent per portar a València, Múrcia o Ceuta (possiblement per invertir en mercaderies). Els beneficis d'aquesta operació comercial es repartirien al quart, és a dir, tres quartes parts per a Comella i un quart per a Mercadal. Si la destinació final de la comanda era la ciutat de Ceuta, la meitat del lucre seria per a Berenguer de Pinós.¹⁶

Continuant l'any següent, el 21 de febrer de 1232 Pere de Graner (el mateix que apareixia en el document de compravenda de sarraïns) reconeixia deure a Pere de Clavelles, que havia actuat com a prestador als documents de setembre i octubre de 1230, 20 besants que pagaria a Ceuta. El 8 de març del dit any, Beatriu Daca i el seu fill Guillem varen reconèixer a Pere de Palou (o Palau? *Palaciolo*) 5 besants d'argent millaresos, els quals pagarien 15 dies després de la tornada de Guillem de Tunis.¹⁷

El 26 d'octubre Bernat de Comella torna a aparèixer documentat com a soci capitalista (igual que el 28 de setembre de 1231) donant a Bernat Fi 50 besants d'argent per dur a València, Mallorca, Ceuta o Bugia. Els beneficis d'aquesta empresa es repartirien com era costum, és a dir, un quart per a Fi i tres quarts per a Comella.¹⁸

Entre el 14 de febrer i el 15 de març de 1233 Pere de Miró de Mercadal *juvenis* (possiblement parent de la persona amb cognom De Mercadal documentada el 28 de setembre de 1231) i la seva esposa Coloma varen reconèixer deure 28 besants a Ferrer de Cloquer, que retornarien quan Pere tornés a Barcelona en el primer vaixell que fes el

viatge des de la capital del sultanat hàfsida fins a Barcelona.¹⁹

El 25 de març, Barceló de Pradell va rebre de Guillem Pasqual 20 besants d'argent en societat per invertir en un viatge que faria Pradell a Tunis. Algunes setmanes després, el 20 d'abril, Berenguer de Pinós, fill de Maria d'Amposta (potser és el mateix que apareix documentat el 28 de setembre de 1231 rebent la meitat del lucre d'una operació comercial) reconeixia deure a Bernat Pelegrí 3 quintars de dàtils importats de Tunis. El mateix dia trobem documentat Berenguer de Pi, fill de Ramon i Bernarda, que devia a Guillem Barrat 16 besants i 2 millaresos, que pagaria a Tunis per la festa de Santa Maria.²⁰

El 31 de maig del mateix any 1233, Berenguer de Lió (qui es troba documentat l'any 1231) va encomanar a Guillem de Graner 60 besants a Ceuta. Lió va rebre uns productes (no conservats a la documentació de mans d'algú no identificat) per un valor de 9 lliures de Barcelona, que s'haurien d'invertir en un viatge a la ciutat de Ceuta. Gerald de Coll va reconèixer el 2 de novembre deure a Guillem Barrat (apareix com a prestador prèviament) 30 besants, atorgats per Pere Muntaner (nebot de Guillem Barrat) a Tunis i que serien retornats a Barcelona.²¹

Com ja hem advertit, l'any 1234 no s'ha localitzat cap document comercial amb destinació a cap indret del Magrib, però sí l'any següent. El 27 d'abril de 1235 Joan Barral reconeixia tenir en comanda d'Ermengol de Assillano i Pere de Mont Artesone 21 lliures melgoreses invertides en 10 peces de barragans (teles fetes de llana) per portar en el viatge que faria a Yspania (és a dir, terres islàmiques del sud de la Península) i Ceuta. Del lucre de l'empresa comercial, tres quartes parts anirien a mans d'Ermengol i Pere, i una quarta part a Joan. Barral acceptà el mateix dia una altra comanda, en aquest cas de mà de Joan Raimon, per un valor

¹⁶ *Ibid.*, p. 400, 438-9. ACFV-I, f. 63, núm. 3; f. 67 v, núm. 7. Transcrit per l'autor.

¹⁷ *Ibid.*, p. 600 i 615-6. ACFV-I, f. 90bis v, núm. 8; f. 93, núm. 2. Transcrit per l'autor.

¹⁸ *Ibid.*, p. 856-7. ACFV-I, f. 126, núm. 8. Transcrit per l'autor.

¹⁹ *Ibid.*, p. 1022. ACFV-I, f. 150, núm. 1. Transcrit per l'autor.

²⁰ *Ibid.*, p. 1038-9, 1069, 1069-70. ACFV-I, f. 152 v, núm. 3; f. 157, núm. 5 i núm. 7. Transcrit per l'autor.

²¹ *Ibid.*, p. 1124, 1264-5, 1306-7. ACFV-I, f. 165, núm. 10; f. 188 v, núm. 9; f. 194 v, núm. 5. Transcrit per l'autor.

de 27,5 lliures melgoreses invertides en un drap (*panno*) vermell (17,5 lliures) i en dos de blaus de Sant Quintí (10 lliures). La destinació del viatge seria la mateixa que al document anterior, Yspania i Ceuta, i es repartirien els beneficis de l'operació de la mateixa manera, un quart per a Joan Barral i tres quarts per a Joan Raimon.²²

Barral torna a sortir a la documentació l'any següent. El 23 d'octubre de l'any 1236 va noliejar amb el seu soci Raimon Cortès la nau d'Obert de Rupe, de nom *Sant Nicolau*, i els seus divuit mariners per portar sal d'Eivissa a Ténès i Bugia. Els socis es comprometien a pagar a Rupe 6 diners per almud de sal. El dia 11 de desembre del mateix any Joan Barral va rebre de Raimon de Sant Martí, Arnau de Font, Pere de Llir, Menendus Garciez (Mengarcia) i Guillem de Sesones (llocinents dels senyors d'Eivissa) llicència i protecció per comerciar entre l'illa d'Eivissa i la ciutat de Bugia i altres llocs.²³

Dels anys 1237 i 1238 no s'ha localitzat cap document de caràcter comercial, però sí de final de la dècada. El 1239, concretament el 14 de juny, Ferrer de Nina va reconèixer en document haver rebut en comanda de Ramon de Banyeres 16,5 besants d'argent. Els hauria de portar a Tunis i donar a Pere Boquer quinze dies després d'arribar a la capital hàfsida en la nau de Guillem d'Espina.²⁴

Al voltant dels documents de la dècada de 1230 podem destacar diversos aspectes. Pel que fa als productes amb els quals els mercaders de la corona d'Aragó comerciaren als mercats dels sultanats del Magrib, en trobaríem documentats

diversos. Es mercadejà amb esclaus sarraïns, barragans, teles (sense especificar), draps, blaus de Sant Quintí i sal d'Eivissa, alhora que s'importaren dàtils de Tunis a territori de la Corona.

També es dugueren a terme inversions monetàries a través de préstecs (*debitori*) per comprar mercaderies als sultanats del Magrib i després retornar amb aquestes per vendre-les als mercats de la corona d'Aragó en forma de comandes comercials. Com hem indicat prèviament, en cas de debitori, el soci capitalista entregava al soci gestor una quantitat monetària. Als documents analitzats, hi trobem diversitat tant en el tipus de moneda com en les quantitats prestades, alhora que alguns dels prestadors apareixen repetidament a la documentació.

Com es pot observar a la *taula 1*, trobem dos prestadors que apareixen diversos cops. El primer d'ells és Pere Clavelles, que apareix prestant 27 besants el juliol de 1230, 10 besants l'octubre del mateix any i, finalment, 20 besants el febrer de 1232. El segon és Guillem Barrat, qui va prestar 16 besants i 2 millaresos l'abril del 1233 i 30 besants a l'octubre del mateix any.

Alhora, surten persones que apareixen a la documentació com a deutors en més d'un document, com pot ser Gerald Coll, que apareix en tres ocasions diferents. Pel que fa a comandes monetàries, de les quatre localitzades per a la dècada de 1230 trobem que tant Berenguer de Lió com Bernat de Comella apareixen com a socis capitalistes (cadascun d'ells en dues de les quatre comandes).

Pel que fa al tema monetari, cal destacar tres tipus de monedes: els besants, els millaresos i els sous. De besants, a la documentació, n'apareixen diverses quantitats: des dels 10 besants fins als 60 besants, passant per quantitats intermèdies. Alhora, trobem des de 5 besants d'argent fins a 264 besants d'argent. Els millaresos apareixen referenciats en dos documents: en un es menciona un préstec de 2 millaresos, i en l'altre, 5 millaresos. Els sous només apareixen en un document, en el qual s'entrega una comanda de 250 sous.²⁵

²² Gabriel Alou Forner, «El mercader Juan Barral y el comercio en Mallorca e Ibiza tras la conquista (1235-1236)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 56 (2000), p. 472-3. Archivo Histórico Nacional (AHN), *sección Clero*, carpeta 77, núm. 1 i 2. Transcrit per l'autor.

²³ *Ibid.*, p. 475-6. AHN, *sección Clero*, carpeta 77, núm. 19 i 20. Transcrit per l'autor.

²⁴ Arcadi Garcia Sanz – Arcadi Madurell i Marimon, *Comandas comerciales barcelonesas...*, *op. cit.*, p. 152-3. ACB, 1-6-2658. Transcrit per l'autor. Carme Batlle – Elisa Varela, «Las relaciones comerciales de Barcelona con el norte de África (siglo XIII)», *Anales de la Universidad de Alicante* 7 (1988-9), p. 25.

²⁵ Autors Diversos, *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1992, p. 689, 1022. Millarès: nom

Taula 1. Préstecs dècada 1230

Data	Prestador	Deutor	Quantitat	Font	Destinació
1230/09/27	Pere Clavelles	Bernat Oliva	27 besants	Ginebra (ACFV)	Ceuta
1230/10/28	Pere Clavelles	Pere Remei	10 besants	Ginebra (ACFV)	Ceuta
1231/01/22	Berenguer, fill Vendrell Guardiola	Pere de Tenes	5 besants d'argent	Ginebra (ACFV)	Ceuta
1231/01/22	Guillem Cortès, fill de Bernat	Bernat de Sagristà, Gerald de Coll, Joan Bardoner	40 besants i 5 millaresos d'argent	Ginebra (ACFV)	Tunis
1231/01/22	Ferrer de Berguedà	Bernat de Sagristà, Gerald de Coll, Joan Bardoner	25 besants	Ginebra (ACFV)	Tunis
1231/08/19	Bernat de Santa Eulàlia	Gerald de Coll i Benvinguda (esposa)	56 besants d'argent	Ginebra (ACFV)	Tunis
1232/02/21	Pere de Clavelles	Pere de Graner	20 besants	Ginebra (ACFV)	Ceuta
1232/03/08	Pere de Palou	Beatriu Daca, Guillem (fill)	5 besants d'argent millaresos	Ginebra (ACFV)	Tunis
1233/02/14 – 1233/03/15	Ferrer de Cloquer	Pere de Mercadal <i>juvenis</i> i Coloma (esposa)	28,5 besants	Ginebra (ACFV)	Barcelona (origen Tunis)
1233/04/20	Guillem Barrat	Berenguer de Pi, fill de Ramon i Bernarda	16 besants i 2 millaresos	Ginebra (ACFV)	Tunis
1233/11/02	Guillem Barrat	Gerald de Coll	30 besants	Ginebra (ACFV)	Tunis

Font: Pròpia

que reben en la documentació cristiana les monedes de plata de forma quadrada (dirhems), també aplicat més freqüentment a les nombroses imitacions d'aquests dirhems àrabs emeses per diferents Estats de la corona d'Aragó. Eren emprades en el comerç amb el món àrab i resultaven lucratives pel rebaix del contingut d'argent que s'hi aplicava. Sou: unitat de compte del sistema carolingi en el qual la lliura es dividia en 20 sous, el sou en 12 diners i cada diner en dos òbols. A partir del segle XIII apareixen les primeres monedes efectives equivalents al sou o 12 diners. Rafael Ginebra i Mo-

lins, «Moneda oficial i diversitat monetària a Catalunya a la primera meitat del segle XIII: el cas de Vic», *Anuario de Estudios Medievales* 26 (1996), p. 866-7. «Els besants es referia tant a la moneda bizantina com, especialment, a la moneda àrab encunyada a imitació d'aquella, més coneguda i de curs més freqüent que la bizantina. Segons Botet aquesta moneda acabaria sent anomenada “millarès”, equivalència o identitat que [...] en altres casos surten clarament com a divisors del besant.»

Taula 2. Comandes monetàries dècada 1230

Data	Soci capitalista	Soci gestor	Comanda	Font	Destinació
1231/05/XX	Berenguer de Lió	Pere Graner	250 sous	Ginebra (ACFV)	i Ceuta
1231/09/28	Bernat de Comella	[...] de Mercadal	264 besants d'argent	Ginebra (ACFV)	València o Múrcia i Ceuta
1232/10/26	Bernat de Comella	Bernat Fi	50 besants d'argent	Ginebra (ACFV)	València, Mallorca, Ceuta o Bugia
1233/05/31	Berenguer de Lió	Guillem de Graner	60 besants	Ginebra (ACFV)	Ceuta

Font: Pròpia

Taula 3. Comanda en societat dècada 1230

Data	Soci capitalista	Soci gestor	Comanda	Font	Destinació	Productes
1231/01/20	Pere de Coma	Bernat Oller	250 sous	Ginebra (ACFV)	Ceuta	250 sous
1233/03/25	Guillem Pasqual	Barceló de Pradell	25 besants d'argent	Ginebra (ACFV)	Tunis	20 besants d'argent

Font: Pròpia

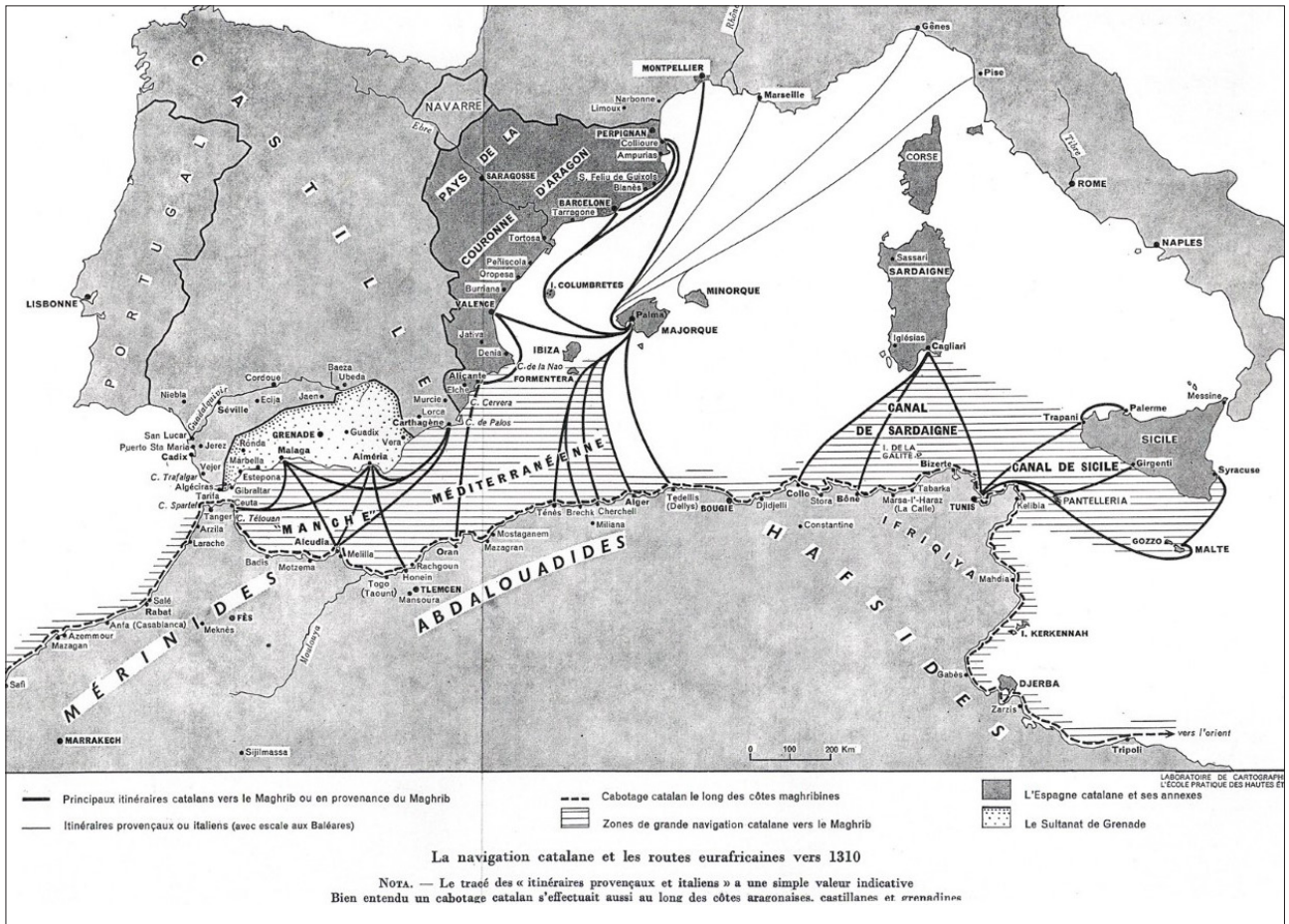

Figura 2. *Rutes marítimes catalanes al segle XIV*
(Font: Charles Emmanuel Dufourcq, *L'Espagne catalane et...*, op. cit., p. 664)

4. Continuïtat i augment del comerç (1240-1249)

Com s'ha dit, de la dècada de 1240 s'han localitzat quaranta-cinc documents referents al comerç entre la corona d'Aragó i els sultanats del Magrib. Començant pel 19 d'abril de 1240, quan Pere de Palau va rebre en comanda de mà de Berenguer Salicrú 200 canes de lli per un valor de 14 lliures i 6 sous de Barcelona. Palau es va comprometre a dur amb ell les canes en el viatge que faria fins a la ciutat d'Alger en el lleny de Guillem Bou i, un cop allà, les vendria. Dels beneficis, un quart seria per a Palau i tres quarts per a Salicrú.

Alguns mesos després, el 8 d'agost de 1240, Llätzer Domènec va rebre de J. Abennàser una

comanda de flassades i alocs de Menorca, el valor dels quals era de 82 besants i 3.000 millaresos d'argent. Aquestes mercaderies serien portades fins a Ceuta en la barca de S. Obert de Trapani i, un cop venudes, compraria cera, per encàrrec de Domènec, i la hi portaria a la tornada. Com a la comanda anterior, els beneficis serien repartits al quart diner.²⁶

El 21 d'octubre del mateix any trobem documentat Berenguer, de la vila de Calders, que va

²⁶ Maria Carme Coll Font, *El Llibre Manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)*. Tesi doctoral inèdita, 2012, p. 517, 556. Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), *Escrivania Cartes Reials* (ECR) 342, f. 9V, núm. 1; *Escrivania Cartes Reials* 343, f. 277, núm. 5. Transcrit per l'autora.

deixar per escrit haver rebut dels germans Berenguer i Guillem Taulí una comanda de 100 besants d'argent, els quals Calders invertiria en el viatge que faria a la ciutat magribina de Bona en el vaixell de J. Cal. El lucre d'aquesta empresa seria repartit al quart diner. A finals d'any, el 12 de desembre, Bernat Eimeric va reconèixer deure a Bernat Ivorra 300 besants d'argent, els quals es comprometia a retornar a la tornada del viatge que faria a Tunis. Una setmana després, el dinou del mateix mes, Pere Gener va deixar en préstec cinc besants d'argent a Arnau F. de Provençana, els quals retornaria deu dies després de la tornada d'aquest últim del viatge que faria a la capital hàfsida.²⁷

L'endemà, el 20 de desembre, hi ha dos documents més. Al primer Ramon Pellicer convenia amb Berenguer de Fortam que aquest últim portés un sarraí i altres mercaderies a la capital hàfsida. De la venda d'aquests béns, Pellicer se'n quedaria la meitat del benefici, alhora que Fortam en rebria l'altra meitat. El segon document és un debitori en el qual Berenguer de Montcada reconeixia deure a J. de Mota setanta 72 besants d'argent invertits en 125 quarteres d'ordi. Montcada retornaria aquests diners quinze dies després de l'arribada de l'ambaixador reial a Tunis. El 29 de desembre, Guillem Boter va reconèixer deure a una persona no identificada 10 sous melgoresos, que retornaria quinze dies després del viatge que faria a Tunis.²⁸

L'any següent, el 18 de gener de 1241, trobem documentat un viatge amb destinació a Barbaria. El mateix mes de gener hi ha un altre document, del qual no se sap el dia exacte, en el qual J. Corretger va reconèixer deure a A. Vallespir 1 quintar d'un bé no identificat que retornaria 10 dies després de tornar de Ceuta amb la nau de Ser Gilenso. El 20 d'abril del dit any hi ha datat un document en el qual Pere de Palau reconegué a

Berenguer 266 canes de drap fi amb destinació a Alger amb el lleny de G.²⁹

El deu d'agost de 1241 es localitza a la documentació Pere Pinxeres, qui devia a F. de Mata 70 besants d'argent i 3 diners, els quals hauria de retornar 10 dies després de la tornada del viatge que faria a la ciutat de Bugia, al sultanat hàfsida. Un mes després, el 22 de setembre, tenim documentats Arnau de Graner i Berenguer de Pinós, que varen reconèixer per escrit deure a Bernat d'Olm 60 besants d'argent, els quals li retornarien dos dies després de tornar del viatge que farien amb destinació Ceuta. En cas d'impagament monetari, els esmentats Graner i Pinós haurien de liquidar el seu deute amb mercaderies que portessin de Ceuta.³⁰

L'any següent, el 16 de gener de l'any 1242, J. Corretger apareix a la documentació reconeixent un deute d'1 quintar de mantega de Menorca a Arnau de Vallespir, a qui pagaria al cap de 10 dies després de tornar del viatge que faria a Ceuta amb l'embarcació de Gilenso. El mateix mes, el dia 24, Bernat de Tolosa va rebre en comanda de Bernat de Puig de Barcelona 1 peça de roba vermella, la qual tenia un valor de 25 lliures melgoreses i que havia de portar per invertir en el viatge que Tolosa faria a Ceuta amb la nau de S. Guidonis. Els beneficis d'aquesta empresa es repartirien al quart diner.³¹

El 5 de maig del mateix any G. de Mir va rebre en comanda nou gerres d'oli, les quals tenien un valor de 110 sous, de la mà de Pere de Lleida. Mir es va comprometre a portar les gerres a la ciutat de Bona, amb la barca d'Arnau Gallard, i vendre-les. Dels beneficis de l'empresa Mir n'obtindria un quart i Lleida tres quartes parts. Alguns mesos més tard, el dia 11 de juliol, Bernat Gallard va arrendar la seva sagetia al seu germà Ar-

²⁷ *Ibid.*, p. 588, 618, 625. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 341, f. 120 v, núm. 4; f. 128, núm. 5; f. 130, núm. 3. Transcrit per l'autora.

²⁸ *Ibid.*, p. 626, 626-7. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 341, f. 130, núm. 5 i 130V, núm. 2. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 341, f. 131-2 r. Segons la seva editora, al document no s'ha pogut identificar el nom de la persona. Transcrit per l'autora.

²⁹ Carme Batlle – Elisa Varela, «Las relaciones comerciales...», *op. cit.*, p. 31. ACB, 1-6-01. Transcrit per l'autora. Document inèdit, ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 11-4 v i 9-1 v.

³⁰ Carme Coll Font, *El llibre Manual...*, *op. cit.*, p. 663, 691. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 32 v, núm. 4; f. 40, núm. 3. Transcrit per l'autora.

³¹ *Ibid.*, p. 728 i 733, ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 11 v, núm. 4 i f. 13, núm. 1. Transcrit per l'autora.

nau Gallard, a Arnau de Girona, a Arnau Pellicer i a Bernat de Font per anar de Mallorca a Dènia, Alacant, Barbaria o Menorca. Depenent de la destinació, el preu del lloguer variaria. En cas d'anar a Dènia, serien 18 besants i, si el destí era Alacant, 22. Si el destí del viatge era Barbaria, el preu seria de 44 besants i, si anaven a Menorca, haurien de pagar 50 sous melgoresos.³²

El setembre trobem G. Escrivà, documentat el dia 4, contractant Berenguer de Calderes de Manresa i G. de Sant Mateu per al viatge que faria amb destinació al Marroc. El mateix G. Escrivà va reconèixer en un altre document deure a G. de Sant Mateu 30 besants d'argent, els quals pagaria dos mesos després de tornar del Marroc. Dos dies més tard, apareix Escrivà contractant Miquel de Montblanc perquè l'acompanyés en el viatge que faria al Marroc. Alhora, en un altre document, Escrivà reconegué deure a Montblanc 30 besants d'argent que pagaria un mes després de ser al Marroc. Sembla que Escrivà va manllevar diners per comprar mercaderies en terres africanes alhora que contractà tres ajudants o soldats per al dit trajecte al Marroc.³³

L'octubre del mateix any 1242 hi ha tres documents de caràcter comercial. El dia 4, Guillem de Cardona i G. Castany formaren una societat per un viatge que aquest últim faria a Bugia. El dia 7, Ali Almoyereni va reconèixer tenir comandes de diverses persones. A la primera comanda va rebre 50 sous melgoresos invertits en oli i dos sacs de pell de Bernat de Forn per invertir en el viatge amb destinació Barbaria, el qual faria amb la barca de Tornell i Bernat i socis. Els beneficis de l'empresa es repartirien al quart diner. De la segona comanda, Ali va rebre trenta besants invertits en diverses mercaderies de Ramon de Costa per invertir en el viatge, els beneficis es repartirien també al quart. De l'última comanda, Ali va rebre 40 besants en forma de mercaderies diverses de Pere

de Culia. D'aquesta manera, Almoyereni va aprofitar el viatge que faria a Barbaria en la barca de Tornell i Bernat per portar diverses comandes.³⁴

El dia 19 de novembre, G. de Blader de Tarragona va rebre en comanda de G. de Guàrdia, canviador, dos barragans de grana, els quals tenien un valor de 27 lliures. També va rebre set lliures i mitja de llana, les quals tenien un preu de 12 sous i 3 diners, que duria en el viatge que faria a la ciutat de Ceuta amb la nau *Columbeta* de Ser Otger i socis. Uns dies després, el 27, tornem a trobar Guillem de Blader formant una societat amb Bernat de Rabassa per fer dos viatges, de Ceuta a Mallorca i de Mallorca a Ceuta, en concepte de mostalafia, és a dir, per anar a buscar i redimir captius. Els beneficis de l'empresa es repartirien a mitges. El mateix dia Alià Pellicer va reconèixer rebre de Ramon de Costa vint-i-sis teles de Xàtiva i quatre draps de lli prim sarraïns per un valor de 12 lliures i 12 sous per dur en la nau *Columbeta* en el viatge que faria fins a Ceuta. Els beneficis d'aquesta empresa es repartirien al quart diner. Al final de l'any, el 18 de desembre, es localitza una àpoca atorgada per Bernat Rotland i els seus socis a Bertran de Tivissa i a Jafie Bonafes, jueu, del terç d'un nòlit per portar sarraïns a la capital hàfsida.³⁵

L'any següent, el 7 de gener de 1243, Ferran Ibanyez de Lisboa i G. de Mianes varen reconèixer tenir en comanda 90 besants de mà de Berenguer Vidal, que es comprometia a retornar-los tres setmanes després d'arribar del viatge que faria a Orà amb la nau de Pere de Vic. Una setmana després, el dia 14, Bernat Morell va reconèixer per escrit deure a Samuel, fill de Jafie, 23 besants d'argent, els quals es comprometé a retornar després de deu dies d'arribar de la ciutat hàfsida de Bugia. Per

³² *Ibid.*, p. 793-4, 832. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 73 v, núm. 4; f. 84R, núm. 3. Transcrit per l'autora.

³³ *Ibid.*, p. 869-70, 870, 875-6 i 876. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 97 r, núm. 1 i 3; f. 94 r, núm. 4; f. 99 r núm. 1 i núm. 2. Transcrit per l'autora.

³⁴ Francisco Sevillano Colom – Juan Pou Muntaner, *Historia del puerto de Palma de Mallorca*. Palma: Instituto de Estudios Baleáricos, 1974, p. 154. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 41 v, núm. 2. Maria Carme Coll Font, *El Llibre Manual...*, op. cit., p. 909-10 i 910. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 109 r, núm. 4; 109 v, núm. 1 i núm. 2. Transcrit per l'autora.

³⁵ *Ibid.*, p. 957-8, 965 i 965-6 i 987. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 123 v, núm. 3; f. 126 r, núm. 1 i núm. 2; f. 134 v, núm. 1. Transcrit per l'autora.

aquest deute, Morell obligà 10 gerres d'oli. Al febrer, el dia 19, Berenguer de Briansó va donar en comanda mercantil a Domènec de Caldes, a Farrag de Saragossa i a Abdellà Alfenequi, sarraí, 51 sous melgoresos que haurien de retornar quan vinguessin del viatge que farien a Bugia.³⁶

Del març no s'ha localitzat cap document, però sí de l'abril. El dia 2, Guillem Blader i Bernat Rabassa, els quals ja apareixen a la documentació de 1242, van formar una societat mercantil per la qual varen reconèixer deure a Martí Bertran 46 besants d'argent per un esclau anomenat Mahomet Almalequi. Blader i Rabassa es comprometeren a vendre l'esclau a Ceuta i a pagar a Bertran a la tornada a Mallorca. El 19 de maig Fèlix de Pontarró va reconèixer tenir en comanda 200 besants d'argent, 100 dels quals rebria abans de partir a Tunis. El 22 del mateix mes David Faltus i Simon Batedor varen rebre en comanda 20 lliures melgoreses implicades en mercaderies per dur a Brechk (Algèria) de Bernat Espanyol. Es comprometeren a vendre les mercaderies i a repartir els beneficis de l'empresa al quart diner, tres quartes parts per a Espanyol i una quarta part per a Faltus i Batedor.³⁷

Al juny es troba registrada una societat mercantil formada per Bertran de Tivissa, de Tortosa, Abdellà Alfenoqui i Alfarag de Saragossa datada el dia 15. Es concretà que Alfenoqui i Alfarag de Saragossa viatjarien a Tunis, alhora que Bertran aportaria 28 lliures menys 5 sous jaquesos a la dita societat mercantil. Abdellà i Farrag (Alfarag) aportarien 13 lliures jaqueses, que haurien de manllevar i retornar a Dominic de Caldes quan tornés de Tortosa.³⁸

El dia 1 de juliol del mateix any Aicarda, vídua de Berenguer de Terrassa, va atorgar una àpoca de redempció de captivitat a favor de Maimona

de Ceuta per un valor de 40 sous melgoresos. Tres dies després, dia 4, Ser Pasqual Tresmales va atorgar una procura a favor de Marquès de Jardí, cunyat seu, per recuperar uns àloes (tipus de fusta), tant en forma de bigues com de fustes indeterminades, i per solucionar uns afers que tenia amb Pasqua a Ceuta. Del 20 de juliol hi ha dues comandes comercials. A la primera Ser Guidus Espindola (genovès, Guido Spinola) va reconèixer que havia rebut 245 besants d'argent de Ser Simó de Moro, que retornaria quinze dies després que el lleny d'Spinola arribés a Mallorca procedent de Bugia. La següent comanda deixà per escrit que Nicolau de Segestro reconeixia tenir en comanda 132 besants d'argent provinents de Pasqual Guaracho. Segestro es comprometia a retornar-los quinze dies després d'arribar amb el seu lleny (i també de Guido Spinola) a Mallorca, procedent de Bugia. Obligà un quintar d'oli carregat al seu lleny per a aquesta operació comercial.³⁹

Dels anys 1244-1245 no s'ha localitzat cap document de caràcter comercial, però sí del 1246. Aquest any Arnau de Font va rebre de Ser Jacob de Marino (Iacopo de Marino, genovès) 2.050 besants implicats en blat i civada (incloent-hi les despeses del transport) per exportar a Ceuta en el lleny de Bernat de Molí i la galiota de Pere de Tortosa.⁴⁰

Passant al 3 d'abril de 1247, Joan de Bas va rebre en comanda de Ramon Jaufred set «blaus» de Provença, un camelot de Provença, dos «reyets» d'Ieper i cinc «barragans» de Locri, juntament amb 20 sous melgoresos, per portar-los a Tunis i comerciar-hi i comprar noves mercaderies. Bas vendria les mercaderies donades per Jaufred i es repartirien el lucre al quart diner. El 12 d'abril hi ha documentat un contracte marítim de noliejament en el qual s'especificà que Guillem de Segàs de Tortosa noliejà la vuitena part del seu lleny a

³⁶ *Ibid.*, p. 1000-1, 1015-6, 1048. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 139 r, núm. 1; f. 149 v, núm. 2; f. 160 r, núm. 4. Transcrit per l'autora.

³⁷ *Ibid.*, p. 1084, 1121-2, 1123-4. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 144 v, núm. 6; f. 203 r, núm. 3; f. 204 r, núm. 3. Transcrit per l'autora.

³⁸ *Ibid.*, p. 1146-7. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 210 v, núm. 1. Transcrit per l'autora.

³⁹ *Ibid.*, p. 1155, 1161, 1161-2. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, f. 212 v, núm. 3; f. 215, núm. 1 i núm. 2. Transcrit per l'autor.

⁴⁰ Álvaro Santamaría, *Ejecutoria del Reino de Mallorca. 1230-1343*. Palma: Ajuntament de Palma, 1990, p. 609-10. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 343, f. 104 v, núm. 1. Transcrit per l'autor.

Berenguer Miquel, de Tortosa, per navegar amb destinació Eivissa i Alger, o Bugia, per un preu de 60 besants.⁴¹

El 30 d'agost es troba datat un document de comanda mercantil en el qual Joan Colom va rebre en comanda marítima de R. Spantor i del metge mestre Guerau teles i d'altres mercaderies valorades en 72 lliures melgoreses per portar-les a Màlaga i Ceuta, o qualsevol altre lloc d'Yspania amb la nau de Guera de Boxo, de Marsella. Un cop arribat a la destinació, Colom vendria les mercaderies, i el lucre obtingut es repartiria al quart diner, tres quartes parts per a R. Spantor i Guerau i una quarta part per a Colom.⁴²

El 6 d'octubre Ramon Boter, jove, va reconèixer haver rebut en comanda de Pere de Forn 20 lliures invertides en 20 cafissos de vi i 6 botes, que portaria a Ceuta en la nau de Ramon de Cànoves i dels seus socis. Un cop que arribés a Ceuta, Boter vendria el vi i invertiria els beneficis comprant altres mercaderies. A la tornada, Boter donaria a Cànoves el capital inicial i tres quartes parts dels beneficis de l'empresa. Just un mes després, el 6 de novembre, Arnau de Font va rebre de

Guillem de Sarrià 140 quarteres de blat, les quals portaria a Bugia en la nau *Palma*.⁴³

Finalment, el 29 de desembre de 1247, es troba documentat un contracte marítim de noliejament en el qual Acmet Abenyequir, sarraí d'Alacant, va noliejar la meitat del lleny de Bernat de Quart de Sant Feliu de Guíxols, juntament amb una tripulació de vuit mariners i 1 servent, per 20 lliures, 3 sous i 8 diners per al viatge que faria d'Alacant a Alger o Bugia. Es faria una escala de trenta dies a Alacant i d'uns altres trenta a Alger o Bugia.⁴⁴

De la dècada de 1240 caldria destacar l'augment de la documentació localitzada respecte als anys 1230-39. Podria ser degut a una major conservació de la documentació o, probablement, a un augment del comerç a conseqüència de la conquesta de València i les ambaixades enviades per Jaume I als sultans del Magrib. També s'hauria d'observar la diversitat de mercaderies que varen portar-se als mercats del Magrib, entre les quals hi hauria canes de lli, flassades i aloc, sarraïns, ordi, mantega, oli, pells, llana, teles de Xàtiva, draps de lli, blat, civada, forment, «blaus» de Provença, «reyets» d'Ieper, barragans de Locri, «corchetes» i vi, entre d'altres.

⁴¹ *Ibid.*, p. 617-8, 619-20. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 343, f. 155 v, núm. 3; f. 160 r, núm. 5. Transcrit per l'autor.

⁴² *Ibid.*, p. 628. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 343, f. 206 r, núm. 2.

⁴³ Document inèdit. Biblioteca de Catalunya, pergamins, núm. 34, reg. 5105. Álvaro Santamaría, *Ejecutoria del Reino...*, *op. cit.*, p. 632. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 343, f. 228 r, núm. 1. Transcrit per l'autor.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 632. ARM, *Escrivania Cartes Reials* 343, f. 243 v-244 r. Transcrit per l'autor.

Taula 4. Préstecs dècada 1240

Data	Prestador	Deutor	Quantitat	Font	Destinació
1240/12/12	Bernat Ivorra	Bernat Eimeric	300 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Tunis
1240/12/19	Pere Gener	F. de Provençana	5 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Tunis
1241/08/10	F. de Mata	Pere Pinxeres	60 besants d'argent i tres diners	Coll Font (ARM)	Bugia
1241/09/22	Bernat d'Olm	Arnau de Graner, Berenguer de Pinós	60 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Ceuta
1242/09/04	G. de Sant Mateu	G. Escrivà	30 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Marroc
1242/09/06	Miquel de Montblanc	G. Escrivà	30 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Marroc
1243/01/14	Samuel, fill de Jafie	Bernat Morell	23 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Bugia

Font: Pròpia

Taula 5. Comandes monetàries dècada 1240

Data	Soci capitalista	Soci gestor	Comanda	Font	Destinació
1240/10/21	Berenguer i G. Taulí	Berenguer de la vila de Calders	100 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Bona
1243/01/07	Berenguer Vidal	Ferran Ibanyez de Lisboa, G. de Mianes	90 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Orà
1243/02/19	Berenguer de Briansó	Domènec de Caldes, Farrag de Saragossa, Abdellà Alfenequi	51 sous melgoresos	Coll Font (ARM)	Bugia
1243/05/09	F. de Pontarró	Felix de Pontarró	200 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Tunis
1243/07/20	Simó de Moro	Ser Guidus Espindola (Guido Spinola)	245 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Bugia
1243/07/20	Pasqual Guaracho	Nicolau de Segestro	232 besants d'argent	Coll Font (ARM)	Bugia

Font: Pròpia

Taula 6. Comanda en societat dècada 1240

Data	Soci capitalista	Soci gestor	Comanda	Font
1242/10/04	G. [...] de Cardona	G. Castany	Viatge a Bugia	Sevillano (ARM)
1242/11/27	Bernat Rabassa	G. Blader	Viatge de Ceuta a Mallorca i de Mallorca a Ceuta	Coll Font (ARM)
1243/06/15	Bertran de Tivissa de Tortosa	Abdellà Alfenouqi, Alfarag de Saragossa	Viatge a Tunis	Coll Font (ARM)

Font: Pròpia

Si comparem els préstecs, les comandes monetàries i les comandes en societat mercantil entre les dues dècades, podem observar algunes diferències. Si bé al període 1230-1239 trobem un major nombre de préstecs, 11 (*taula 1*) enfront dels 7 de 1240-49 (*taula 4*), a la segona dècada trobem una major quantitat de comandes monetàries, 6 (*taula 5*), i comandes en societat mercantil, 3 (*taula 6*), respecte al període 1230-39, 4 comandes monetàries (*taula 2*) i 2 comandes en societat mercantil (*taula 3*) respectivament.

5. Consideracions finals

Un cop analitzada la documentació, podrien fer-se diverses consideracions. Si bé Dufourcq esmenta que hi havia contactes entre la corona d'Aragó (catalans en concret) i el Magrib a inicis del segle XIII, Carme Batlle i Maria Teresa Ferrer Mallol ja apuntaven els inicis d'aquestes relacions al segle XII i principis del XIII (esmentant documents comercials de 1213-14). Serà a partir de la dècada de 1230, amb la conquesta de Mallorca i la concessió de butlles papals als habitants de l'illa perquè puguin comerciar amb l'Islam, quan hi haurà un augment substancial dels contactes comercials i diplomàtics entre la corona d'Aragó i el Magrib. Aquest creixement vingué donat tant

per l'ús de Mallorca com a pont pels mercaders catalans per arribar a Tunis com pels mateixos habitants de l'illa per comerciar amb els sultanats nord-africans. També s'observa a la documentació un canvi entre la dècada de 1230 i la de 1240, i és a partir d'aquesta última quan trobem a la documentació estrangers, sobretot genovesos, com per exemple Guido Spinola i Iacopo de Marino.⁴⁵

Pel que fa a la tipologia documental, en trobem una gran varietat, des de préstecs monetaris per comprar als mercats del nord d'Àfrica fins a comandes en forma de mercaderies, comandes monetàries, societats mercantils, fins i tot una àpoca i una carta de procura per recuperar uns objectes. També s'observa una gran diversitat d'objectes i quantitats monetàries (com també diversos tipus de moneda) amb les quals els mercaders de la Corona feren intercanvis amb els comerciants dels sultanats del Magrib.

D'aquesta manera, després d'analitzar la documentació, pot confirmar-se que les relacions comercials entre la corona d'Aragó i els sultanats

⁴⁵ Charles-Emmanuel Dufourcq, *L'Espagne catalane et...*, *op. cit.*, p. 32; Arcadi Garcia i Sanz – Maria Teresa Ferrer i Mallol, *Assegurances i canvis...*, *op. cit.*, p. 308-10. Carme Batlle, «Uns mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica a mitjan segle XIII», *Acta historica et archaeologica Medievalea* 10 (1989), p. 145.

del Magrib es dugueren a terme amb un volum comercial constant a partir de la dècada de 1230, des del moment que Jaume I començà a expandir els seus territoris, fer demostracions de força i enviar diplomàtics als governadors dels dits sultanats, tot agafant força i volum a partir del decenni de 1240 i no a partir de la dècada de 1250, com Charles-Emmanuel Dufourcq va considerar arran de les primeres mostres documentals dels alfòndecs catalans de Tunis i Bugia documentades per l'autor esmentat.⁴⁶

Seria a partir de 1250 quan el Conqueridor fiscalitzaria aquest comerç amb la creació i control dels alfòndecs catalans de Tunis i Bugia, amb l'elecció dels cònsols (màxim càrrec de la jerarquia de l'alfòndec) i dels ambaixadors, per aconseguir millors avantatges comercials i duaners per als súbdits de la Corona que mercadejaven al Magrib, per millorar i augmentar el tràfic comercial i ob-

tenir millors rèdits i rendes per a les arques reials. Potser el monarca no va dur a terme una política econòmica activa envers el Magrib abans de la dècada de 1250 per les diverses campanyes de conquesta fetes en les dècades de 1230 i 1240, alhora que la signatura del tractat de Corbeil, signat el 1258 entre Jaume I Lluís IX de França, tancà la porta a la corona d'Aragó als territoris del Migdia francès, amb la pèrdua de places comercials que això comportà.

Aquesta política i comerç amb el Magrib continuarà durant el regnat de Jaume I i dels seus successors i tindrà el punt àlgid als segles XIV (amb la reincorporació del regne de Mallorca a la corona d'Aragó el 1343) i XV, com bé han estudiat Maria Teresa Ferrer i Mallol, María Dolores López Pérez i Roser Salicrú, entre d'altres.⁴⁷

⁴⁶ Charles-Emmanuel Dufourcq, *L'Espagne catalane et...*, *op. cit.*, p. 99-101.

⁴⁷ María Dolores López Pérez, «La expansión económica catalanoaragonesa hacia el Magreb medieval», Maria Teresa Ferrer i Mallol – Damien Coulon (coords.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*. Barcelona: CSIC – Institució Milà i Fontanals, 1999, p. 81-104; Maria Teresa Ferrer i Mallol, «La Mediterrània dels segles XIII al XV: L'expansió catalana», Autors Diversos, *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval, s. XIII-XV*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, 2004, p. 143-58; Roser Salicrú i Lluch, «La diplomacia y las embajadas como expresión de los contactos interculturales entre cristianos y musulmanes en el Mediterráneo occidental durante la baja Edad Media», *Estudios de Historia de España* núm IX (2007), p. 77-106.

MISCEL·LÀNIA

«HAVEM PROPOSAT E OFERT AL DIT PRIOR E AL
CONVENT DE AQUELL DE FER-LOS LO RETAULE MAJOR
E LES CÀDIRES DE LA LUR ESGLÉSIA»

ART I DEVOCIÓ DE LA REINA MARIA DE CASTELLA (1401-1458)

«*HAVEM PROPOSAT E OFERT AL DIT PRIOR E AL
CONVENT DE AQUELL DE FER-LOS LO RETAULE MAJOR
E LES CÀDIRES DE LA LUR ESGLÉSIA*»

ART AND DEVOTION OF QUEEN MARIA OF CASTILE (1401-1458)

Carme Rosario Torrejón
Grup de Cronistes i Investigadors
del Camp de Morvedre (València)

Resumen: Aquest article tracta sobre el patronatge de Maria de Castella, reina d'Aragó, envers diferents àmbits monàstics. Especialment, pel que fa al proveïment de retaules i cadirats de cor. En aquest sentit, ens centrarem en les reformes i decoració del monestir de la Vall d'Hebron i la cartoixa de Montalegre (ambdós a Barcelona). Al mateix temps, s'ha descobert, mitjançant la documentació de la Reial Cancelleria, la relació de la monarca amb el tallista Macià Bonafè, un dels millors artesans de la corona d'Aragó quant a la creació de cadirats de cor, així com de retaules en fusta.

Palabras clave: Maria de Castella, cadirats, retaules, promoció, Macià Bonafè.

Abstract: This article deals with the patronage of Maria of Castile, Queen of Aragon, towards different monastic environments. In particular, with regard to the supply of altarpieces and choir stalls. We will focus on the reforms and decoration of the Monastery of the Vall d'Hebron and the Carthusian Monastery of Montalegre (both in Barcelona). At the same time, documentation from the Royal Chancellery has revealed the relationship between the monarch and the sculptor Macià Bonafè, one of the best craftsmen in the Crown of Aragon in terms of creating choir stalls and wooden altarpieces.

Keywords: Maria of Castile, stalls, altarpieces, promotion, Macià Bonafè.

Introducció

Maria de Castella, filla d'Enric III el Dolencós i de Caterina de Lancaster, va nàixer a Segòvia el 14 de novembre de 1401. Des de ben menuda, el seu matrimoni es va concertar amb el seu cosí Alfons, hereu de la corona d'Aragó. El 1415, Maria arribà a València per celebrar les seues noces i convertir-se en una de les monarques que més llarg regnat va tenir, en què va actuar com a lloctinent del rei fins a la seua mort el 1458. La seua figura quant al seu paper polític ha estat tractada per una sèrie de treballs, tesis i nombrosos articles els darrers anys,¹ però l'anàlisi de la seua vinculació amb

el patronatge artístic parteix de la relació amb els ordes regulars i el món religiós en general.²

En aquest article volem presentar i valorar especialment el desig d'aquesta monarca de decorar i guarnir de retaules i cadirats de cor alguns d'aquests àmbits monàstics. Les sèries documentals de la Reial Cancelleria de la reina, així com del mestre racional, localitzades bàsicament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a l'Arxiu del Regne de València, entre altres, han aportat nova informació respecte a la dotació moble dels cenobis. Moltes d'aqueixes peces artístiques havien estat estudiades prèviament, però no posades en relació amb la sobirana, ja que no es coneixia aquesta vinculació.³

Un dels aspectes a tenir en compte per poder entendre el patronatge de la reina Maria envers determinats cenobis va ser el seu interès per di-

¹ Un dels primers que va tractar sobre la figura de la reina Maria va ser Andrés Giménez Soler, «Retrato histórico de la reina doña María», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 1 (1901-1902), p. 71-81. Ferran Soldevila, per la seua banda, publicà la monografia «La Reyna Maria, muller del Magnànim», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 10 (1928), p. 213-247, <<https://www.raco.cat/index.php/MemoriasRABL/article/view/205697>> (consulta: 24-09-2020). Els primers estudis amplis sobre aquesta monarca són els de Presentación Abad Marquesán, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V de Aragón* (tesi de llicenciatura). València: Universitat de València, 1957, i Francisca Hernández-León de Sánchez, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*. València: Facultad de Filosofía y Letras, 1959. La historiografia actual ha donat noves aportacions al voltant de la reina Maria, a través d'una sèrie d'articles. No obstant això, la historiadora Theresa Earenfight va escriure, el 2010, una monografia: *The King's other body: María of Castile and the Crown of Aragón*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010, i Montserrat Toldrà Parés va elaborar la tesi titulada *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)* (tesi doctoral inèdita). Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014. Els aspectes de la cort i de la cultura en general han estat estudiats per: María Narbona Cárceles, «Noblas donas. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)», *Studium. Revista de Humanidades* 15 (2009), p. 89-113; María del Carmen García Herrero, «Un tiempo de añoranza y aprendizaje: María de Castilla y sus primeros años en la Corona de Aragón», *Storia delle Donne* 9 (2013), p. 97-116; María Narbona Cárceles, «De casa de la senyora Reyna. L'entourage de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)», Alexandra Beauchamp, *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid: Casa de Velázquez, 2013, p. 151-167, i María Narbona Cárceles, «Le corps d'une reine stérile. Marie de Castille, reine d'Aragon (1416-1456)», *Micrologus* 12 (2014), p. 599-618.

² Entre els estudis centrats en aspectes artístics, cal veure: Teresa Vicens Soler, «L'Univers artístic de la reina Maria de Castella», Maria Rosa Terés i Tomàs (coord.), *Capitula Facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona: Cossetània, 2009, p. 193-262; María del Carmen García Herrero, «Aragón y el Monasterio de la Trinidad de Valencia: la renuncia a financiar el proyecto de la reina Maria», *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder: homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Aguirre*, vol. 2. Cantabria: Universidad de Cantabria, 2012, p. 1365-1378; María del Carmen García Herrero, «De belleza y Piedad. Promociones de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)», *Lambard, Estudios d'Art Medieval* 25 (2013-2014), p. 37-62; Jacobo Vidal Franquet, «La cámara real de María de Castilla. Sus joyas y otras delicias suntuarias», *Anales de Historia del Arte* 24 (2014), p. 593-610; Carme Rosario Torrejón, *La promoción artística de la reina María de Castilla. Art i cultura a la Corona d'Aragó al segle XV* (tesi doctoral inèdita). València: Universitat de València, 2020.

³ En aqueix sentit, s'han contrastat, a part dels estudis adés esmentats, les notícies aparegudes en els treballs de: Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres, una obra mallorquina de Macià Bonafè», *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*. Porreres (Mallorca): Ajuntament de Porreres, 2007, p. 27-43; Laura López Iborra, «Macià Bonafè i altres tallistes del segle XV»; Antoni Pladevall i Font (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Escultura II. De la plenitud a les darreres influències foranes*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2007, p. 196-199; Antoni Pons Cortès – Luis González Ansorena, «La sillería gòtica del Convento de San Francisco de Palma. Historia, topografía y aspectos iconográficos», *Boletín Museo e Instituto Camón Aznar* 104 (2009), p. 451-500; Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic desaparegut de Santa Maria del Mar», *XXXIII Sessió d'Estudis Mataronins* (2016), p. 219-239.

fondre la reforma observant, la qual pretenia tornar a les arrels del franciscanisme primitiu que pregonava la pobresa, la castedat i el seguiment estricte de la regla. En realitat, aquest va ser el punt de partida de les reformes i fundacions de la monarca: el convent de Santa Maria de Jesús, el de la Santíssima Trinitat, ambdós a València, el convent de Santa Maria de Jesús de Tortosa i el de Santa Maria de Jesús de Saragossa, entre altres. La major part d'aquests adoptaren el mateix nom: Santa Maria de Jesús, una nova advocació que va venir incentivada per la influència exercida en la reina per Mateu d'Agrigent, un religiós seguidor de Bernardí de Siena que difonia aquesta reforma seguint els passos de l'anterior i pregonant el nom de Jesús mentre intitulava convents o repartia estampes amb les sigles IHS.⁴

El cor del convent de la Santíssima Trinitat de València

Maria de Castella va afavorir sobretot convents de franciscans i de clarisses, però no va oblidar altres ordes, com per exemple els jerònims i els cartoixans, ja que també pregonaven una vida dedicada a l'ascetisme i a la contemplació. Les fonts arxivístiques ens han revelat que la monarca va patrocinar el cadirat de cor i el retaule de l'altar major del monestir de la Vall d'Hebron de Barcelona, el cadirat de la cartoixa de Montalegre, així com la realització i decoració del convent de la Santíssima Trinitat de València. Ens detindrem primer en l'obra valenciana.

Diversos historiadors mantenen la hipòtesi que l'artífex (almenys en l'obra inicial del convent) de la tomba de la reina Maria i del cor del convent de la Trinitat va ser Antoni Dalmau, que estava en actiu entre 1440 i 1453.⁵ L'activitat d'aquest

prestigiós picapedrer i escultor al convent se situa entre 1444/1447 i 1453, quan ja havia conclòs certs treballs a la catedral de València, el més conegut dels quals és l'acabament del rerecor de la Seu. Però, tot i això, les obres documentades referents al cor del convent de la Trinitat daten de 1457, quan aquest artífex ja era mort. El que no sabem és si havia deixat les traces de com devia ser el cadirat o si, per contra, no va ser ell el veritable artífex de l'obra. El fet de no conservar aquest cadirat complica encara més l'atribució de la seua autoria. A partir dels documents expedits per la cancelleria de la reina Maria, tenim constància de la demanda que va fer la sobirana de quatre-centes fustes de roure de Flandes al religiós de la cartoixa de Montalegre Joan de Nea, a qui sol·licità que li foren enviades, procedents d'aquella cartoixa, per fer el cor de l'església de la Trinitat.⁶

Com es veurà a continuació, el cadirat de cor de la cartoixa de Montalegre de Barcelona, d'on la reina demana les fustes, va ser esculpit per un dels millors fusters de cadirats de cor de Catalunya, si no el millor, Macià Bonafè, que el duria a terme temps després de la mort de la sobirana. Malgrat la rellevància que tindrà aquest artífex per a Maria de Castella, com veurem, no tenim cap prova que assegure que el mestre Macià es traslladés a València per fer el cadirat del convent de la Trinitat.

El fet de no conèixer ben bé l'autor i l'estil del cor complica el seu enquadrament dins d'uns paràmetres estilístics determinats. Una de les característiques de l'obra d'Antoni Dalmau era l'ús de la geometria i el domini del dibuix arquitectònic, el qual, com apunta Mercedes Gómez-Ferrer, només es pot apreciar en una de les poques obres de talla que ens resten del mestre, el rerecor de la Seu de València.⁷ Més concretament, cal tenir en

⁴ Jordi Rubió i Balaguer, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*. Barcelona: Edicions 62, 1964, p. 30.

⁵ Arturo Zaragoza Catalán, «Real Monasterio de la Trinidad (Valencia). Monumentos de la Comunidad Valenciana. Catálogo de Monumentos y Conjuntos declarados e incoados», Joaquín Bérchez Gómez (ed.), *Valencia, Arquitectura Religiosa*, València: Generalitat Valenciana, 1995, p. 140-

149; Mercedes Gómez-Ferrer, «La Cantería Valenciana en la primera mitad del siglo XV: El Maestro Antoni Dalmau y sus vinculaciones con el área mediterránea», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte (U.A.M.)* 9-10 (1997-1998), p. 91-105, p. 99.

⁶ Arxiu del Regne de València (ARV), Reial Cancelleria (RC) 18 (1457), f. 163 v-164 r.

⁷ Mercedes Gómez-Ferrer Lozano, «La Cantería valenciana...» *op. cit.*, p. 99.

compte l'estructura arquitectònica d'aquest, que respon al gòtic flamíger, esculpit amb pinacles i gablets, com també veiem, per exemple, a la portada principal del convent de la Trinitat. Portada que, per cert, també mancava per acabar el 1457, igual que el cor, com es veu a la carta següent, enviada per la reina Maria a Pere Sancho, el procurador de la Trinitat:

La Reyna

Mossen Pere, vostra letra de dos del present havem rebuda per nostre Secretari, vist lo contengut en aquella, e hauda relació del dit nostre Secretari, vos responem que trobam plaer e consolació que la obra de la església quant toqua en aquella ésser cuberta del tot haia compliment per tota esta semana o la semana vinent encara que ns tenguessem per dit que ja molt ans ho deguésser, maiorment que no Cinchecents florins que dignès a nostre Tresorer hi havia obs, mas Setcents vos ne sou stats tramesos. E axí pregam-vos que puix axò haia compliment, entengau en dar recapte al cor e portals e tot lo als de la església, per forma que n aquella, havent compliment del tot, les monges si puguen mudar a fer lo offici del tot, car grant promoció sia de devoció a la gent e inducció de fer-hi caritat de més tota vostra. Instam e fem instar los collectors que se n haian ens ne porten specialment en Jacme Ribes nostre procurador, nos ha dit que n prestament ne deven haver ens ne trametau per vostra de Barchinona. E havent-ne axí de la obra com de les altres coses de nostre Secretari nos ha dit com lo ort no és liurat a les monges segons la dellibació que fon feta en Darocha, de que havem haut enuig pensant en la stretura en què les dites monges stan e que no tinguen en què spajar-se. E axí pregam, encarregam e manam-vos que puix lo dit ort és a punt de fer e sens dilació los liureu aquell. ... Data en Çaragoça a XIII dies de Abril del Any Mil CCCCL Set. La Reyna.

Al amat capellà de nostra capella e procurador del nostre Monestir de la Sancta Trinitat de València mossèn Pere Sancho La Reyna.⁸

L'interès pels cadirats de cor i la cartoixa de Montalegre

No obstant això, si el cor del convent valencià estigué probablement adherit a les influències italianitzants, els cors que la reina va promocionar en altres cenobis catalans van estar més en contacte amb els corrents flamencs i borgonyons. Però, per què aquest interès, per part de la sobirana, per crear cadirats de cor? El patronatge de cors en realitat casava molt bé amb els ideals pietistes de la monarca. El cor era un dels elements més importants de la litúrgia, i bé fos el d'una església, convent o monestir, era l'espai on els religiosos, frares o beneficiats, seien per escoltar els oficis diaris (en el cas dels cartoixans la seua regla només els permetia un dia a la setmana a l'església; els dies restants celebraven els oficis a les seues cel·les). Normalment, el cor se solia situar en la zona de sota el creuer o el tram immediatament següent que mira cap a occident.⁹ L'element més important del cor era el cadirat, en què destacava un seient d'entre la resta, que era el del bisbe. Cadascuna d'aquestes cadires estava decorada amb motius vegetals, però també amb escenes de la Bíblia, animals fantàstics, profetes, etc. Gran part de les representacions allí esculpides eren al·lusions directes a temes morals. A la baixa edat mitjana, i amb l'auge de l'Observança, segons Maria Rosa Terés, molts dels motius que s'evocaven als cadirats de cor eren els pecats de la gola, la luxúria i l'avarícia. Majoritàriament, estaven representats a la misericòrdia, un seient petit que acompanyava la mateixa cadira i que només era visible quan aquest es plegava o es trobava alçat. S'utilitzava perquè els religiosos més vells pogueren participar en els oficis simplement recolzant-s'hi, sense necessitat d'alçar-se i seure cada vegada.¹⁰ Els dits

⁹ Matilde Miquel Juan, «El coro de la Catedral de Valencia (1384-1395). La introducción de nuevos elementos decorativos del gótico Internacional en Valencia», Amadeo Serra Desfilis (coord.), *Arquitectura en construcción en Europa en época medieval y moderna*. València: Universitat de València, 2010, p. 350.

¹⁰ Maria Rosa Terés i Tomàs, «El món fantàstic de les misericòrdies, un repertori a l'abast del Bosch», *Matèria: Revista d'Art*

⁸ ARV, RC 20 (1457), f. 170 v i 171 r.

temes iconogràfics anaven dirigits precisament a fer una crítica a la dubtosa moral de certs religiosos que allí escoltaven la litúrgia.¹¹ Així que, quin millor lloc per recordar-los quines eren les normes i l'obediència que havien de seguir? Era una estratègia de la reina Maria per assegurar-se que així fos? Possiblement sí, car tenim proves que confirmen la vehemència amb la qual actuava per tal de fer seguir l'Observança quan aquesta, per exemple, era al capdavant de l'elecció dels càrrecs dels superiors dels monestirs o convents.¹² Ara bé, també és cert que, tot i que no sabem fins a quin punt un promotor era al capdavant de la creació d'un programa iconogràfic, almenys sí que podria donar unes directrius a seguir.

Una de les intervencions en què la monarca va estar més implicada va ser a la cartoixa de Montalegre de Barcelona. Aquesta va nàixer com a resultat de la fusió atorgada pel papa Benet XIII entre els membres de la cartoixa de Vallparadís, a Terrassa, i la de Sant Pol de Mar, raó per la qual s'explicarien, en part, les notables dimensions que va adquirir aquest complex. En aquest cas, els seus benefactors inicials van ser el rei Alfons, que va atorgar-los un privilegi mitjançant el qual posseïen

les jurisdiccions criminal i civil sobre els seus vassalls; el mercader Bertran Nicolau, que va fundar també el monestir de Sant Jeroni de la Murtra de Barcelona; i la mateixa reina Maria, que va ajudar la dita cartoixa deixant-li una herència valorada en 90.000 lliures.¹³

Com era propi de l'orde cartoixà, l'isolament era la principal prerrogativa que havien de seguir els membres dins els seus establiments. La construcció de la cartoixa, allunyada de l'aldarull de les ciutats, es va haver d'adaptar a les irregularitats del terreny, ja que es va edificar en una zona muntanyenca que va requerir l'aplanament del lloc. Les seues grans dimensions donaren com a resultat un nombre de vint-i-cinc cel·les, pel fet que els cartoixans dormien en habitacions individuals per gaudir de l'estudi individual i la meditació. Cadascuna disposava de bany, escriptori i un xicotet hort per cultivar.¹⁴

L'estreta amistat de la reina Maria amb el prior Joan de Nea, a qui, com ja hem vist, va sol·licitar les fustes per a la Trinitat, la va portar a ajudar en la construcció de la cartoixa.¹⁵ En una carta enviada

10-11 (2016), p. 25. [en línia] <<http://www.raco.cat/index.php/Materia/article/view/317248>> (consulta: 16-12-2020).

¹¹ Segons Maria Rosa Terés, els adés mencionats pecats capitals, es consideraven, a la societat medieval, com un mal difícil d'erradicar i amb el qual s'havia de «conviure». Uns pecats que eren freqüents entre alguns religiosos, d'ací que es representaren directament al lloc on participaven en els oficis de la litúrgia, al cor. Vegeu: Maria Rosa Terés i Tomàs, «El món fantàstic de les misericòrdies...», *op. cit.*, p. 24-25.

¹² El 1444, la reina va elegir Joan Llobet, mestre en Teologia, per a la custòdia de Mallorca, relegant del càrrec Antoni Ulls Negres, que es negava a seguir l'Observança. També va elegir com a guardià del monestir del Sant Esperit de Morvedre (Sagunt, València) un religiós que seguia amb fidelitat les normes de l'Observança. Aquest era Bernat Escoriola, el qual havia estat guardià al monestir de Xelva, un dels primers cenobis a unir-se a aquesta reforma, i al convent de Santa Maria de Jesús de València. A Mallorca, un dels homes de confiança de la reina i guardià del convent franciscà de la ciutat va ser Bartomeu Catany, al qual es va encarregar que arreplegués les indulgències del cenobi de la Santíssima Trinitat de València; va ser un pilar fonamental per a la construcció d'aquest convent fundat per la reina i on després va ser també enterrada. Vegeu: Chiara Mancinelli, «Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca.-1460 ca.)», *Revista Memoria Europae* 1 (2015), p. 112.

¹³ El nombre de donacions que es feren a la cartoixa va ser notable. Així, apareixen documentades les del prior de la cartoixa de Vallparadís, Domènec de Bonafè, qui comprà un solar per al cenobi i hospital amb valor de 7.200 sous; el 1415 es va comprar el mas de Rovira per 27 lliures i 10 sous; el 9 de desembre del mateix any es comprà un bosc al mas Canyet per 11 lliures; Pericó Martí, que era capellà a Cebrià de Tiana, aportà una peça de terra; a açò es va afegir la venda de la cartoixa de Vallparadís per 4.000 florins el 1434 i la de Sant Pol, que es va vendre al vescomte de Cabrera. Antoni Pladevall i Font (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos* 2. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 224-225.

¹⁴ *Ibid.*, p. 225.

¹⁵ La confiança dipositada en el cartoixà es va veure plasmada en diferents moments. La reina el degué visitar sovint, no sols pel seu servei a la Corona des que es va iniciar a la cort com a patge de Ferran d'Antequera, sinó pels serveis prestats posteriorment al seu marit, el rei Alfons el Magnànim. Tant és així que està documentada una visita de la monarca, quan aquest habitava a Montalegre, el 1448, el mateix any que la reina va demanar a Nea que actués com a ambaixador seu en cort romana, així com per l'assumpte d'unes rendes que ella posseïa a Castella. De fet, la visita que Maria va fer a Montalegre el 1448, és possible que fos per veure com anaven allí les obres a les quals ella va contribuir. Vegeu l'obra d'Albert Ferrer Orts, *Bonifacio Ferrer y su tiempo según sus primeros biografos, los cartujos Civera y Alfaura. 1355-1417*. Àustria: Analecta Cartusiana Universität Salzburg, 2018, especialment p. 50-53.

al batlle de València Joan Mercader, Maria de Castella manà que es donés via lliure al lliurament d'unes càrregues de fusta que eren necessàries per acabar l'obra.¹⁶ D'aquesta manera, entre 1415 i 1448 es van concloure totes les cel·les juntament amb el claustre. Sembla que les obres van seguir les traces del mateix prior, segons afirmen diversos autors.¹⁷

Un detall interessant que presenta el conjunt de la cartoixa és que, per accelerar-ne el procés constructiu, es va optar per utilitzar la maçoneria en l'edificació, la qual cosa permetia treballar més de pressa i abaratir costos. I, segons els documents de la Reial Cancelleria de la reina, es van lliurar *morabatins, censualia, decime agrarie, campos, vinas, terres, domos, mansos, hospitia, honores et possessiones* que augmentaren la riquesa del lloc.¹⁸ Entre els artífexs que hi van treballar coneixem els autors dels capitells: Bartomeu Rienbau i Pere Serra. D'aquest últim se sap que va ser l'autor de setanta-sis capitells i de les seues corresponents bases, que es feren arribar des de Girona. També sabem que Joan de Nea es lamentava que els materials no eren tan bons com a ell li agradaria, i va demanar que les pedres les portaren de Montjuïc.¹⁹

El cor de l'església es va fer amb roure de Flandes, del qual, segons Madurell i Marimon, el 27 d'octubre de 1462 es van comprar dues-centes trenta-cinc peces per enllestir-lo.²⁰ Pel que respecta a l'autor, està documentat un tal mestre Macià, el qual s'ha identificat amb Macià Bonafè, el mateix artífex del cor de Santa Maria del Mar de Barcelona (1434-1436), la Seu de Manresa (ca. 1436-1438), el cor de la catedral de Vic (1440-1447), el cor del convent de Sant Francesc de Palma (1447), Santa Maria i els franciscans de Vi-

lafranca del Penedès (ca. 1451), l'església del convent de Sant Agustí de Barcelona (1452) i el cor baix de la catedral de la mateixa ciutat (1456).²¹ Aquest podria haver estat cridat per la reina, atesa la relació que la sobirana tenia amb Montalegre. No obstant això, el dit cor seria un dels últims treballs que el tallista va dur a terme, el qual es va contractar el 1464, quan la reina ja era morta. L'obra respondria als paràmetres d'austeritat de l'orde i també als gustos observants de la monarca: sense gaires carregaments i de factura senzilla, adient per expressar els ideals de pobresa i rigor de l'orde. Tanmateix, resulta difícil conèixer el seu programa iconogràfic, perquè durant les guerres napoleòniques i la desamortització el conjunt va ser saquejat. Tot i això, encara es pot rastrejar en les peces que s'han conservat del cor de Santa Maria del Mar i la mateixa catedral de Barcelona, el del convent de franciscans de Palma i una cadira conservada al Museu Diocesà de Vic.²² Macià Bonafè era, de fet, un autèntic especialista en cadirats de cor, i d'entre les obres del final de la seua carrera, també s'han volgut relacionar amb la seua mà, o almenys amb el seu taller, les cadires del cor dels frares del monestir de Santa Maria de Pedralbes.²³

Macià Bonafè, entretallador i imaginari

Macià Bonafè, de possible origen convers, era un dels més importants mestres de retaules i de cadirats de cor de la Catalunya del segle XV, si no el principal.²⁴ Anomenat entretallador i imaginari a la documentació, es feia referència així al seu tre-

²¹ Josep Maria Madurell i Marimon, «Art antic a la cartoixa...», *op. cit.*, p. 233.

²² Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic...», *op. cit.*, p. 219-239; Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres...», *op. cit.*, p. 27-43; Josep Bracons i Clapés, «L'escultura gòtica a Osona», *Ausa* 9/98 (1980-1981), p. 260-302, p. 296-297.

²³ D'açò en fa menció Maria Rosa Terés i Tomàs, «Macià Bonafè y el coro de la catedral de Barcelona», *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar* 24 (1986), p. 67.

²⁴ Vegeu també: Antoni Pladevall i Font (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Escultura II...*, *op. cit.*, p. 196-199.

¹⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Cancelleria (RC) 3134 (1439), f. 34 v i 35 r.

¹⁷ Josep Maria Madurell i Marimon, «Art antic a la cartoixa de Montalegre», *II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català. Sant Joan de les Abadesses 1970*, vol. 1. Poblet: Abadia, 1972, p. 231-232.

¹⁸ ACA, RC 3158, f. 7.

¹⁹ Josep Maria Madurell i Marimon, «Art antic a la cartoixa...», *op. cit.*, p. 231-232.

²⁰ *Idem.*

ball com a constructor de retaules, però també a la talla d'escultures en fusta, pedra o altres materials, respectivament.²⁵ El mestre Macià es va especialitzar en la talla de cadirats de cor, però també ha estat documentat fent certs retaules, generalment en fusta. Sovint, al salari dels artesans entrava el menjar, l'allotjament i fins i tot el trasllat a altres ciutats per buscar, en el cas dels fusters, la matèria necessària per a l'obra, així com veure i estudiar altres obres mestres.²⁶ En el contracte del cor de Sant Francesc de Mallorca, per exemple, Bonafè es va comprometre a obrar seixanta-sis setials pel preu de 346 florins, a més d'obtenir del convent l'allotjament i la manutenció a l'illa d'ell i de dos ajudants.²⁷

No és d'estranyar, per tant, que Maria de Castella s'interessés per algú com Macià Bonafè. Un imaginari com ell podria disposar de models i estar segurament al dia de les modes del moment. És possible que es formés, segons Laura López, en la catedral de Barcelona durant el mestratge de Bartomeu Gual, entre 1413 i 1441. Allí treballaren també Pere Oller, Antoni Canet, Antoni Claperós i Llorenç Reixac, al qual, per cert, Macià Bonafè substituiria anys més tard per continuar el cor de Santa Maria del Mar.²⁸ Al mateix temps, Pere Oller, Antoni Canet i el mateix Llorenç Reixac seguien l'estil de l'autor del cadirat alt de la catedral de Barcelona, Pere Sanglada. Sanglada, per

la seua part, estava influït pels models procedents del nord de França i Flandes.²⁹

L'enorme importància que va arribar a tenir Macià Bonafè li va fer gaudir d'un bon nombre d'encàrrecs i, consegüentment, va haver de dividir el seu treball amb altres mestres i ajudants que li permeteren compatibilitzar diverses obres. Açò és el que va ocórrer amb un encàrrec a la Seu de Manresa. Allí va treballar amb l'escultor Pere Llagostera. És més, segons les notícies de la Reial Cancelleria, la reina va demanar a Macià Bonafè que, tot i que es trobava fent feina en l'obra de Santa Maria del Mar (on es documenta entre 1434-36), acabàs l'obra de Manresa.³⁰ A continuació transcrivim el document concret, el qual es tracta d'una carta dirigida al veguer de Manresa en què li demana que allibere de certa multa el dit Macià per poder continuar l'obra de Santa Maria del Mar:

²⁹ Maria Rosa Terés i Tomàs, «França o Anglaterra? Models per al cor de la catedral de Barcelona en època de Pere Sanglada», Maria Rosa Terés i Tomàs (ed.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2016, p. 281-306, p. 302-303.

³⁰ Fins ara molts dels autors que han estudiat el tema han conclòs que el cor de Santa Maria de l'Aurora de Manresa es va iniciar el 1438, després de Santa Maria del Mar. Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic...», *op. cit.*, p. 221, i Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres...», *op. cit.*, p. 30. Però la carta i la comparació que hi fa la reina entre l'obra de Santa Maria del Mar i la de Manresa, ens pot donar a entendre que l'imaginari, d'una part, havia iniciat una obra a Manresa, que molt possiblement era el cadirat de cor i, d'altra part, a Santa Maria del Mar encara no havia acabat les seues obres. Tenint en compte que també ha estat documentat en aquesta església, segons Laura López, fent el retaule de l'altar major el 1436, Macià Bonafè hauria de simultaniejar el seu treball entre la Seu de Manresa i els treballs a Santa Maria del Mar, bé fos el cor, el retaule o ambdues coses. Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres...», *op. cit.*, p. 28. En canvi, Josep M. Gasol apunta que l'obra de Manresa estava començada poc després de 1430: Josep M. Gasol i Almendros, *La Seu de Manresa. Monografia històrica y guía descriptiva*. Manresa: Caixa d'Estalvis de Manresa, 1978, p. 110; Maria Rosa Terés també assenyala que, tal vegada, aquest cadirat fou contractat uns anys abans de 1438. Vegeu: Maria Rosa Terés i Tomàs, «França o Anglaterra...», *op. cit.*, p. 303.

²⁵ Ximo Company, *L'art i els artistes al País Valencià Modern (1440-1600)*. Barcelona: Curial, 1991, p. 191; Magdalena Cerdà Garriga: *Fusters i imaginaires a la Mallorca medieval (1229-1520). Els artífexs de l'escultura en fusta*. Madrid: CSIC, 2019, p. 39-40.

²⁶ Per al cas dels fusters mallorquins, vegeu: Magdalena Cerdà Garriga: *Fusters i imaginaires...*, *op. cit.*, p. 152-156.

²⁷ Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic...», *op. cit.*, p. 226. Sobre la publicació del contracte vegeu: Gabriel Llopart Moragues, «Miscelánea de arquitectura y plástica sacra mallorquina (siglos XIII-XVI)», *Analecta Sacra Tarraconensia* 46 (1973), p. 109-113.

²⁸ Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres...», *op. cit.*, p. 30.

La reina

Veguer, entès havem que vos tendrieu arreatat un hom apelat Macià, imagineire o entretallador de fusta, lo qual havem a tornar dins cert temps ja passat per acabar certa obra que ha començada en l'església de Santa Maria del Mar d'aquesta ciutat. La causa del dit arreat se diu ésser per que ell complesca primer certa obra per ell començada en aqueixa ciutat de Manresa. E com a més sia estada feta gran instància per los obrers e parroquians de la dita església de la Mar d'aquesta ciutat sobre deliurament del dit hom, manam-vos sots corrimment de la ira del senyor Rei e nostra, e pena de mil florins, que si per altra causa no tenint lo dit Macià arreatat decorrimment, tota dilació apart posada, lo desarreat per çò com liberament, altra causa havia en lo dit arreat remetent-nos que dins cert temps se ha a presentar a nos mitjançant sagrament e homenatge, e certa pecuniària pena. E guardats vos açò no diferissets, sinó causa vos que altra execució de la pena farem pagar de vostres béns tot lo dany e despeses que la dita església sosté per la absència del dit mestre. Com moltes obres estiguen de no obrar per fretura d'ell e compten lur gran salari. Data en Barcelona sots nostre segell secret a 5 d'agost de l'any 1436.³¹

Com veiem, la reina mostra el seu enuig, fent notar també el del rei, perquè vol acabar el treball de Manresa per poder continuar el de Santa Maria del Mar. Tal vegada mancà aquest fuster d'algun ajudant per poder acabar la dita obra? Sabem que durant els primers anys va treballar amb Antoni Claperós, amb qui havia de fer 24 cadires amb els seus corresponents guardapols i respallers per al cadirat de Santa Maria del Mar; però, segons sembla, després continuà Bonafè tot sol. Pot ser que aquesta siga la resposta. Temps més tard, està documentat fent feina amb l'escultor estranger En-

ric de Birbar de Lovaina (o Brabant).³² El cor de Manresa, el va fer amb ajuda de Pere Llagostera, de Tarragona.³³ Molts d'aquests aprenents podrien venir amb ell, però no es pot descartar el contracte d'artesans locals del lloc on s'havia de treballar. Un exemple el tenim en els picapedrers mallorquins que es van requerir per fer el cadirat de Sant Francesc: Joan Vilasclar i Bernat Truyol.³⁴ Açò també posa en evidència que la diferència entre els arquitectes i escultors no era tanta com puguem entendre hui en dia.

Malauradament, aquesta peça es va cremar completament i sols se'n pot veure el rerecor, però aquest ja no va ser realitzat per Macià Bonafè, sinó per Alonso de Baena el 1489.³⁵ Hui en dia, per poder entendre com era la seua obra escultòrica, hem de recórrer als cors de l'església del convent de Sant Francesc de Palma (fig. 1, 2 i 3), com hem dit adés, el de la Seu de Vic (fig. 4), el de Santa Maria del Mar, així com el cor baix i certes cadires del cor alt de la catedral de Barcelona.³⁶

³¹ ACA, RC 2970 (1436), f. 149 r.

³² Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic...», *op. cit.*, p. 226.

³³ Agustí Duran i Sanpere, «El retaule dels Blanquers», *Arts i Bells Oficis (1927-1928)*, p. 194; Josep M. Gasol i Almendros, *La Seu de Manresa...*, *op. cit.*, p. 110.

³⁴ Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres...», *op. cit.*, p. 34.

³⁵ Josep M. Gasol i Almendros, *La Seu de Manresa...*, *op. cit.*, p. 111.

³⁶ Joan Bassegoda i Nonell, «La Seu de Manresa i Santa Maria del Mar», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* 19 (2015), p. 73-86; Maria Rosa Terés i Tomàs, «Macià Bonafè y el coro...», *op. cit.*, p. 65-67.

Figura 1. Cadirats de cor del convent de Sant Francesc de Mallorca, ara situats a la parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres. Font: Arxiu de la Parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres. Fotografia de Miquel Àngel Cabrer Llull.

Figura 2. Cadirats de cor del convent de Sant Francesc de Mallorca, ara situats a la parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres. Font: Arxiu de la Parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres. Fotografia de Miquel Àngel Cabrer Llull. Detall del medalló.

Figura 3. Cadirats de cor del convent de Sant Francesc de Mallorca, ara situats a la parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres. Font: Arxiu de la Parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres. Fotografia de Miquel Àngel Cabrer Llull. Detall de la misericòrdia amb escut heràldic.

Pel que fa a l'estil de les figures, segons els exemples conservats, es caracteritza per la talla d'escultures arrodonides, de cares delicades, però amb cabells, barbes i plects ampul·losos que saben perfectament acoblar-se a les formes de les cadires, com es pot veure als medallons dels recolzamans (fig. 2).³⁷ Aquest és un exemple que es pot apreciar al cadirat de Sant Francesc de Mallorca, que es troba repartit entre el dit convent i la parròquia de Nostra Senyora de la Consolació de Porreres, el qual, segons les clàusules del contracte,³⁸ havia de seguir el model de Santa Maria del Mar de Barcelona. La mateixa línia segueixen els medallons dels cadirats de la Seu de Barcelona i el cor dels frares predicadors del monestir de Pedralbes.³⁹

La iconografia del cadirat mallorquí combina els elements vegetals, a les misericòrdies, amb emblemes heràldics, motius zoomòrfics i al·legories dels vicis en els medallons dels recolzamans. La temàtica cristològica està basada en els cicles dels Goigs de la Mare de Déu: anunciació, naixement, epifania, resurrecció i Pentecosta, amb escenes de la infantesa de Crist. Així s'aprecia a la de Porreres. També hi tenen cabuda la representació dels apòstols, evangelistes o sants, com per exemple santa Margarida, santa Cecília, santa Àgata, sant Llorenç i sant Esteve, entre altres.⁴⁰

Pel que fa a les restes de Santa Maria del Mar, segons Joaquim Graupera, es conserven onze cadires pertanyents al cor baix i tres de l'alt, a més

³⁷ Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic...», *op. cit.*, p. 226.

³⁸ Gabriel Llompart Moragues, «Miscelánea de arquitectura y plástica...», *op. cit.*, p. 90-93.

³⁹ Maria Rosa Terés i Tomàs, «França o Anglaterra?...», *op. cit.*, p. 304.

⁴⁰ Laura López Iborra, «El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres...», *op. cit.*, p. 34 i 38; Antoni Pons Cortès – Luis González Ansorena, «La sillería gòtica del Convento...», *op. cit.*, p. 451-500.

d'unes fotografies que mostren part del cadirat que va ser traslladat a la parròquia de Santa Creu de Cambrils el 1779 (ara desaparegut).⁴¹ Centrant-nos en la decoració que presenten, aquesta es concentra al perfil dels panells llisos que separen una cadira de l'altra, on es decoren amb fines columnes (com també es pot veure al cadirat de la catedral de Barcelona) i als medallons circulars, on es poden apreciar escenes figuratives, emblemes heràldics o motius vegetals. També els vicis hi estan representats, hi apareixen una víbria, el drac i una àguila amb cap humà que ornamenten les cadires del cor baix que es troben a l'antiga capella dedicada a santa Apol·lònia i sant Simeó d'aquesta església.⁴² Els plafons que es guardaren a la parròquia de Cambrils presentaven les escenes de la circumcisió o la presentació de Jesús en el Temple a dintre d'un arc conopial amb traceries gòtiques.⁴³

Figura 4. Cadira de cor de la Seu de Vic.
Font © Museu Episcopal de Vic.

De les cadires del cor de la catedral de Vic només se'n conserva un seient (fig. 4). Aquest pertanyia al cor baix i només presentava decoració als medallons dels braços. Els temes representen els profetes, una escena docent i l'evocació visual d'algun refrany.⁴⁴ Al cor de la catedral de Barcelona tampoc no falten motius que fan al·lusió al mal, com per exemple éssers híbrids (home-animal), centaures i joglars (símbol de la luxúria) que representen els pecats del món. Aquestes imatges estan contrarestades per personatges que evocuen la virtut, com per exemple una de les figures femenines, que apareix resant amb les mans juntes, i la figura de santa Caterina d'Alexandria.⁴⁵ Segons alguns autors, ens trobaríem davant d'un artesà seguidor dels corrents borgonyons, de tendència observant. Al mateix temps, al cadirat de la Seu de Barcelona, hi havia lloc per a les alegories, com per exemple la proposada per Maria Rosa Terés sobre la captura de la cerva de Cerinea, representada en una de les cadires. La dita temàtica, que tenia a veure amb un dels treballs d'Hèrcules, i que estava, a més, en sintonia amb un dels tapissos que posseïa la reina Maria a la seua casa anomenat precisament «La caça de la cerva», amagava en si mateix una lectura moral.⁴⁶ La reina Maria trobava als espais que oferien les cadires de cor un lloc on desplegar tota una iconografia basada en un simbolisme que evocava lliçons morals i que educava per portar una vida digna de virtut.

⁴⁴ Josep Bracons i Clapés, «L'escultura gòtica a Osona», *op. cit.*, p. 296-297.

⁴⁵ Maria Rosa Terés i Tomàs, «Macià Bonafè y el coro...», *op. cit.*, p. 74.

⁴⁶ El tema de la caça de la cerva de l'Arcàdia fa referència a quan es va encarregar a Hèrcules que capturés viu aquest animal. Aquest tema entra en relació amb el de la «caça de la virtut», segons Salvador Aldana. Pensem, doncs, que és més possible que tinga aquest rerefons moral que no el purament mitològic, en què el personatge en qüestió ha d'atrapar aquest animal que simbolitza la virtut o el bé que tota persona ha de perseguir en la seua vida, allunyant-se del camí del pecat. Vegeu: Salvador Aldana Fernández, «Iconografia medieval valenciana. Los tapices de la reina María, esposa de Alfonso el Magnánimo», *Archivo de Arte Valenciano* 73 (1992), p. 33.

⁴¹ Joaquim Graupera Graupera, «Noves descobertes sobre el cor gòtic...», *op. cit.*, p. 220.

⁴² *Ibid.*, p. 256-258.

⁴³ *Ibid.*, p. 262.

La influència nòrdica s'evidencia també en l'estètica de les escultures, amb rostres expressius, roba pesant i indumentària d'influència hispanoflamenca, com per exemple la que porten alguns dels personatges esculpits als medallons del cadirat de la catedral de Barcelona. Ens referim a les figures que van vestides amb bonet o capell, que es posava a manera de turbant, visible, d'altra part, en la mateixa indumentària de la monarca (fig. 5), per posar-ne algun exemple.⁴⁷

Figura 5. Reina Maria de Castella. Llibre de privilegis i ordinacions de la confraria dels pagesos i hortolans del quarter del portal de Sant Antoni (1482-1650). Autor desconegut.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). Fons de la Confraria dels Sants Abdó i Senén dels Hortolans del Portal de Sant Antoni. AHCB3-541/5D133 01.01 f. 18 v.

⁴⁷ Antoni Pons Cortès – Luis González Ansorena, «La silleria gòtica del Convento...», *op. cit.*, p. 473; Maria Rosa Terés i Tomàs, «Macià Bonafè y el coro...», *op. cit.*, p. 72-73.

Intervencions al monestir de la Vall d'Hebron

Un altre dels entorns que va ser subvencionat i dotat per la reina Maria va ser el monestir de jerònims de la Vall d'Hebron. Un cenobi que encaixava perfectament amb els seus gustos religiosos, car s'acostava a un respecte estricte de la regla i, sobretot, als ideals de puresa i humilitat propis de l'orde, dels quals ella també feia gala.

El monestir de Sant Jeroni, del qual hui només queden diverses restes arquitectòniques enrrunades i mesclades amb la vegetació de la serra de Collserola, als peus del Tibidabo, va ser un dels cenobis més importants que es va establir a Barcelona a partir de la difusió de l'orde dels jerònims (fig. 6).⁴⁸ En aquest cas, es va deure a la voluntat de la reina Violant de Bar, esposa de Joan I.⁴⁹ Malauradament, les diferents guerres i l'exclaustració de 1835 van provocar-ne la desaparició.

La construcció d'aquest monestir va començar el 1394 amb el suport del rei, Joan I, i del papa Climent VII. Se'n va erigir primer l'església, que es caracteritzava per tenir un gran absis flanquejat per dues capelles a cada banda, obra d'Arnau Bargués,⁵⁰ decorades amb els escuts de la Corona i de la reina Violant, segons els testimonis arrellegats

⁴⁸ La difusió de l'orde jerònim va estar subvencionada per la corona d'Aragó, la qual va partir des del Regne de València, atès que el primer monestir de l'orde va sorgir a Alfauir, materialitzant-se al convent de Sant Jeroni de Cotalba. A partir d'ací, i gràcies a la protecció i promoció que atorgaren certes reines en diferents períodes de la història, arribarien també a establir cases a Catalunya, com és el cas del dit monestir de la Vall d'Hebron i el monestir de Sant Jeroni de la Murtra, situat també a Barcelona. Vegeu José de Sigüenza, *Historia de la Orden de San Jerónimo*. Madrid: Juan Ed. Imp. Lib. Flamenco, 1595 (facsimil); Fèlix Olivé i Guilera, *Sant Jeroni de la Vall d'Hebron*. Barcelona: Parròquia de St. Jeroni de Montbau, 1995.

⁴⁹ El convent va ser edificat cap a finals del seu regnat. Dawn Bratsch-Prince, *Violant de Bar (1365-1431)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2001, p. 34; Maria Rosa Terés i Tomàs, «Violant de Bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó», Maria Rosa Terés i Tomàs (coord.), *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona: Cossetània, 2009, p. 9-69.

⁵⁰ Antoni Pladevall i Font (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura II...*, *op. cit.*, p. 238.

per Barraquer.⁵¹ Al costat de l'epístola se situava la sagristia, i una capella dedicada als Sants Reis (segurament fent referència als Reis Mags) es trobava a l'evangeli; un retaule dedicat al sant titular presidiria l'altar major.⁵²

Després de la mort de la reina Violant, la reina Maria, que ja havia tingut contacte amb els jerònims en el passat, va visitar l'entorn el 1438,⁵³ i veient l'estat de l'edifici, que no s'havia pogut acabar, va decidir intervenir-hi i continuar patrocinant les obres que hi mancaven, especialment el claustre. De l'edificació d'aquest es va

encarregar l'arquitecte Jaume Alfonso de Baena, el qual també havia treballat al convent de Sant Jeroni de la Murtra i als claustres de l'abadia de Montserrat. Tot i això, les obres no es documenten fins el 1467, temps després de la mort de la reina Maria.⁵⁴

El coneixement actual que tenim de com era el claustre és degut, en part, a les aportacions que va fer Barraquer, qui, al mateix temps, arplegà les notícies d'un excursionista que visità l'edifici el 1807, on apuntava que hi havia *dos celdas juntas que se hallan a medio hacer en los claustros altos*, deduïnt, per tant, que tenia un claustre de dues altures, amb escuts, escultures, capitells en forma

Figura. 6. Dibuix del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron. Autor: Pau Rigalt i Fargas. Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal Districte de Gràcia. Fons Jaume Caminal. Reg. 0633.

de cares humanes, etc.⁵⁵ Entre les peces que es van conservar i que han fet constatar que el claustre va ser edificat i decorat per la reina Maria, destaca una pedra que hi ha al Museu d'Història de Martorell (element arquitectònic d'alguna volta segurament),⁵⁶ on estan gravades les lletres IHS, fent referència als anagrames que solia representar Mateu d'Agrigent, i en la part inferior de l'anagrama Bernardí, l'escut de la reina, donant senyal inequívoc del seu impuls constructiu.⁵⁷ L'edifici es completava amb dependències dedicades al forn de pa, l'hostatgeria, un hospital, el celler, les quadres, una cel·la per als animals i un cup.⁵⁸

⁵¹ Gaietà Barraquer i Roviralta, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona: Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 247.

⁵² *Ibid.*, p. 248.

⁵³ *Ibid.*, p. 250.

⁵⁴ El 1468 va subscriure una carta de pagament per 182 lliures per als treballs del claustre i unes 45 lliures i 10 sous del primer venciment segons la quarta part del preu de l'obra. Vegeu Maria Rosa Terés i Tomàs, «Violant de Bar...», *op. cit.*, p. 27-29.

⁵⁵ Gaietà Barraquer i Roviralta, *Las casas de religiosos...*, *op. cit.*, p. 251.

⁵⁶ Aquesta és una pedra rectangular decorada amb l'escut de la reina Maria associat a la grafia IHS, que corresponia al nom de Jesús proclamat per Mateu d'Agrigent, amb el qual la reina Maria de Castella s'identificava.

⁵⁷ Fotografiat per Estorch el 1948. Arxiu fotogràfic de Barcelona. Vegeu-lo a <www.monestirs.cat>. Sobre aquesta peça en parla Teresa Vicens Soler, «L'Univers artístic de la reina...», *op. cit.*, p. 193-262.

⁵⁸ Gaietà Barraquer i Roviralta, *Las casas de religiosos...*, *op. cit.*, p. 248.

Després d'analitzar la documentació referent a la Cancelleria Reial, s'ha comprovat que la intervenció de la sobirana no es va limitar al claustre i certs annexos, a més dels 4.000 florins d'or que va llegar al cenobi i d'un llegat al seu testament,⁵⁹ així com la donació d'una relíquia i reliquiari com el del *Lignum Crucis*, que estava fet d'argent daurat i pedres precioses.⁶⁰ La reina Maria va contribuir a la decoració moble de l'església manant fer les cadires del cor i el retaule de l'altar major:

Per el monestir de sent Gerònim

La reina

Venerable pare en Crist, vostra letra havem rebuda de XVII de desembre prop passat a la qual vos responem que trobam plaer haïam reebut lo segon del cristià ens vullau trametre lo terç e donar-lo, si fet no ho havem, a nostre procurador en Jaume de Ribes qui té càrrec de trame tre'l-nos es de mossèn Bastida e de son page en Johan de Torralba que hagen tal propòsit de fer los altar e cor o cadires de aquell de la Església de aqueix Monastir. Trobam plaer especial e us scrivim els ho regraciam e pregam que ho pose en exequció e remetem-vos les letres. E perquè som certa hi trobarem plaer, vos certificam com per gràcia de nostre senyor stam ja reforçada e en bona convalescència, pregant-vos ensemps ab vostres frares als quals ho notificareu ens saludeu, vullan contínuament pregar per la salut del senyor Rey e nostra, com acostumat havem e confiam. Data en València a dos de janer del any MCCCCLVIII. La Reina.

Al venerable e religiós e amat nostre lo prior del nostre sant Gerònim de la Vall d'Ebron prop Barcelona.⁶¹

Malauradament, res d'açò es conserva, encara que es podria pensar que el retaule estaria dedicat a Sant Jeroni. La reina, que en aquests moments de la seua vida ja no gaudia de bona salut, pregava

als frares que resaren pel seu benestar i pel del rei, mostrant així aquest patrocini com si fos una de les seues últimes proves de fe i caritat cristiana. Per a l'obra de decorar l'església amb el cadirat i el retaule, la sobirana va demanar al conseller del rei la suma de 1.500 florins (16.500 sous).⁶²

El prior del convent era també el confessor de Maria de Castella. Una relació que vindria a ratificar la importància donada a l'orde dels jerònims per part no sols d'ella sinó també dels monarques peninsulars en general. En aquest cas, el prior Ramon Joan de la Vall d'Hebron actuava moltes vegades com a transmissor de les decisions de la reina cap al consell o tractant diferent assumptes a Castella, on tenia un paper poc menys que d'ambaixador.⁶³

Conclusions

En definitiva, l'estudi de l'enorme volum de documentació extreta de la Reial Cancelleria de la reina Maria de Castella evidencia aportacions importants per a la història de l'art quant al patronatge d'aquesta monarca pel que fa al món monàstic, la qual ha posat en evidència que, a més de la dotació, reforma i fundació dels convents, es va implicar activament en el procés constructiu, com hem vist a Montalegre, o patrocinant el cadirat i el retaule del monestir de la Vall d'Hebron. Això la va fer contactar amb un dels millors artesans de la fusta del moment, Macià Bonafè, qui va participar en l'elaboració del cor de Montalegre i de

⁶² ARV, RC 22, f. 69 r-v.

⁶³ «En Johan Rebuda havem vostra letra rebuda de XXI del present mes de janer com siets certificats que lo honorables mossèn lo prior de sant geronim de la Vall d'Hebron del coll decerola sia fet partit de la cort de la molt alta Senyora Reyna e anat en lo Regne de Castella e per tant com de tres coses de les contengudes en les vostres intencions havets carrech de comunicar ab ell e nos havem donat carrech que sens ell ne parlasset ab la dita Senyora e dubtats de parlar-li'n per que en les dites instruccions non es feta menció però que-n volets nostra intenció a la qual vostra letra vos responem...», Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Lletres Closes, IV-VI-X, f. 17

⁵⁹ Francisca Hernández-León de Sánchez, *Doña María de Castilla...*, *op. cit.*, a l'inventari del testament de la reina que transcriu al final, concretament a les demandes testamentàries de la reina Maria, a: ARV, RC 479 (1458), f. 1.

⁶⁰ Testimoni arplegat per Gaietà Barraquer i Roviralta, *Las casas de religiosos...*, *op. cit.*, p. 249.

⁶¹ ARV, RC 22 (1458), f. 69 r.

l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona, però també en les obres que es conserven encara al convent de Sant Francesc de Palma i a la parròquia de Porreres (Mallorca) o el mateix cadirat baix de la catedral de Barcelona, entre altres. Els ideals observants de la reina, basats en el rigorisme

de la regla, la castedat i la senzillesa s'evidencien en els models estètics de les obres encomanades per ella a Macià Bonafè, el qual desenvolupa tot un programa devocional i visual dirigit a la veneració i difusió d'aquestes idees reformistes, a través de temes al·legòrics i moralitzadors.

MISCEL·LÀNIA

EL CONJUNT PICTÒRIC DE LES SIBIL·LES DE LA COFRARIA DE SANT PERE I SANT BERNAT DE PALMA¹

THE PICTORIAL SET OF THE SIBYLS OF THE BROTHERHOOD OF SANT PERE AND SANT BERNAT OF PALMA

Francesc Vicens Vidal
Universitat de les Illes Balears

A la memòria de Joan Parets i Serra (Santa Maria del Camí, 1940-2021)

Resum: El treball que aquí presentam és l'aproximació iconogràfica al conjunt de cinc teles d'època moderna que representen les sibil·les de l'antiguitat que avui dia es troben en una sala de la planta noble de l'edifici de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat de Palma. La semblança estètica entre elles i la proliferació de conjunts similars des del segle XVI ens fa pensar que possiblement es tracta d'una sèrie incompleta de procedència peruana. Malgrat que es tracti d'un conjunt fragmentat, tot apunta que les teles estarien inspirades en els gravats de les dotze sibil·les del pintor andalús Baltasar Porreño (1569-1639) i en uns mots italians renaixentistes que, segons diversos autors, haurien derivat en obres espanyoles i sud-americanes coetànies.

Paraules clau: iconografia sibil·lina, Baltasar Porreño, Filippo Barbieri, oracles d'adveniment marià, pintura sobre tela.

Abstract: This work presents a set of five Modern Age paintings of Ancient sibyls and studies their aesthetic resemblance among them as well as with other sets of sibyls painted in the 16th century. This fact leads us to think that this might be an incomplete series. The first set of five Ancient sibyls is located in a room on the main floor of the Brotherhood of Sant Pere i Sant Bernat, in Palma (Balearic Islands, Spain). Although it is still unknown how these paintings arrived in Mallorca or if they were fragmented, it can be argued that this set could be inspired both by the engravings made by Andalusian painter Baltasar Porreño (1569-1639) and by some Renaissance Italian words which, according to several authors influenced some Spanish and South American works at the time.

Keywords: Sibylline iconography, Baltasar Porreño, Filippo Barbieri, oracles of Marian advent, painting on canvas.

¹ La recerca que s'inclou en aquest article ha estat finançada gràcies a la subvenció obtinguda amb la convocatòria d'ajudes per a la investigació de l'IEB 2020 pel projecte *La Sibil·la, una dècada després de la UNESCO. De la descoberta del patrimoni immaterial a la reafirmació de la identitat*.

Introducció

El tema que aquí s'exposa és l'estudi iconogràfic del conjunt pictòric de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat de Palma (actual residència de capellans de la diòcesi de Mallorca). L'esmentat estudi sorgeix de la paradoxa que hi ha entre la importància actual que té la sibil·la com a representació escènica per a la societat illenca i el valor que li ha estat assignat institucionalment durant les darreres dècades² i la desconeixença d'un conjunt de peces que fins ara no ha estat objecte de cap classe d'activitat de transferència. Així doncs, l'objectiu d'aquest treball és fer una primera aproximació artística al

conjunt de pintures de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, així com fer-ne l'estudi iconogràfic i iconològic a partir dels textos que presenten els quadres, i veure si hi ha relacions entre la iconografia de la sibil·la i les representacions del drama litúrgic. Per això, posam en context les cinc pintures de les sibil·les que aquí s'analitzen amb les obres i les temàtiques afins de la mateixa època i a partir d'aquí en deduïm la procedència, així com el seu radi d'influència estètic. L'estat actual de la bibliografia especialitzada sobre el tema ens permet deduir-ne la data, els models d'inspiració i, tot i no saber-ne encara l'autoria, n'apuntam l'escola pictòrica.³

De la descripció del conjunt de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, de la comparativa amb conjunts similars i de la seva ubicació actual, partim de la hipòtesi que es tracta d'un grup de pintures incomplet que hauria arribat a Mallorca a la dècada dels anys noranta gràcies a la connexió mallorquina amb les missions sud-americanes del

Perú o l'Argentina a través del consolat peruà. Per tal de verificar tal hipòtesi, hem fet l'estudi comparat de les sibil·les de Palma amb les dels conjunts homònims de l'altra banda de l'Atlàntic i hem entrevistat distints testimonis orals que han resultat clau per clarificar la procedència i la ubicació actual de les peces. Per altra banda, per poder establir els models d'influència de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, l'obra de Baltasar Porreño ha esdevingut una font primària de gran utilitat pel fet d'haver servit de referència iconogràfica per a la majoria de conjunts iberoamericans de l'època.⁴

³ Volem destacar les obres següents: José Miguel Morales, *Las Sibilas en el arte de la Edad Moderna, Europa Mediterránea y Nueva España*. Màlaga: Universidad de Màlaga, 2007; Asunción Alejos Morán, «Los oráculos de las doce sibilas de Baltasar Porreño. Un ejemplo de la iconografía y la literatura simbólica en Europa», *Mediterráneo y el arte español, Actas del XI Congreso del CEHA*, València, 1996, p. 478-483; Agustina Rodríguez Romero, «De París a Cuzco: los caminos del grabado francés en los siglos XVII y XVIII», *Goya* 327 (2009), p. 132-143; José Emiliano Burucua, *Las 12 Sibilas de la parroquia San Pedro G. Telmo*. Buenos Aires: UNSAM, 2005; Elena Calatayud – Antonino González, «La bóveda de la sacristía de la catedral de Calahorra, Sibilas y Profetas, testigo de la cultura de una época», *Berceo* 108-109 (1985), p. 33-70. Eduardo Carrero – Maricarmen Gómez, *La sibila. Sonido. Imagen. Liturgia. Escena*. Madrid: Alpuerto, 2015; Eva Maria Castro Caridad, «Baltasar Porreño y su tratado sobre las doce Sibilas», José María Maestre Maestre et al. (ed.), *Maestre. Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, vol. IV. Madrid: CSIC, 2002, p. 827-1842.

⁴ Baltasar Porreño de Mora, *Oráculos de las doce Sibilas, Profetisas de Christo Nuestro Señor entre los Gentiles*. Cuenca: Domingo de la Yglesia, 1621.

Voldria agrair a la doctora Catalina Cantarellas (catedràtica de la Universitat de les Illes Balears) i al doctor José Miguel Morales Folguera (catedràtic de la Universitat de Màlaga) les orientacions metodològiques i bibliogràfiques rebudes durant el transcurs d'aquest estudi, sense les quals no hauria estat possible la realització d'aquesta investigació. També voldria agrair a Antònia Reig, directora del taller diocesà de restauració, i a Joan Parets Serra les facilitats per poder accedir a les peces; igualment, vull agrair a la direcció de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat l'autorització per a l'obtenció dels registres fotogràfics que acompanyen aquest estudi.

² El mes de novembre de l'any 2010 el cant de la Sibil·la va ser inclòs a la *Llista representativa* de la UNESCO (16/11/2010), i anys abans el Consell de Mallorca l'havia declarat BIC (bé d'interès cultural - BOIB 15/02/2005).

L'estudi s'organitza en quatre apartats. En primer lloc, oferim una visió panoràmica de la representació teatral de la sibil·la d'època barroca amb una doble intenció: verificar la importància de la seva temàtica, per una banda, i apuntar possibles connexions entre la iconografia i el teatre litúrgic, per l'altra. En segon lloc, presentam l'estudi iconogràfic de les peces en qüestió, posant-les en context i en relació amb altres conjunts similars. D'aquesta part en deduïm la cronologia, la procedència i els models d'influència. I és en la tercera part del treball que duem a terme l'estudi iconològic a partir de l'estudi d'uns textos tipificats que acompanyen cada figura. Acabam amb un seguit de conclusions que ens permeten verificar les hipòtesis plantejades i constatar també algunes qüestions que tanmateix avui en dia resten per clarificar.

Antecedents històrics de la sibil·la barroca: del drama litúrgic a la tipificació iconogràfica

La representació pictòrica de sibil·les durant l'època moderna entronca amb la tradició dels drames litúrgics medievals. Tant a Espanya com a França i Itàlia, l'origen d'aquests drames estaria relacionat amb la sibil·la. La historiografia musical dona per assentat que el drama del *cant de la Sibil·la* va aparèixer a la litúrgia mossàrab al Regne de Castella i va tenir continuïtat fins al segle XVI.⁵ A partir d'aleshores, la reforma litúrgica que va suposar el concili de Trento (1545-1563) va sentenciar una desaparició progressiva de la representació de sibil·les arreu del continent europeu que va afectar indistintament tant les representacions teatrals dels drames litúrgics com els cicles pictòrics i monumentals. Només a Mallorca i a l'Alguer es coneix la continuïtat ininterrompuda de cantar sibil·les la nit de Nadal fins al dia d'avui.⁶ Així doncs, a l'època moderna

el cant de la Sibil·la era una activitat d'èxit que gaudia d'una antiga tradició consolidada i assentada a les principals catedrals i monestirs del continent. La cerimònia, tot i que al llarg dels segles va anar adquirint distints aspectes formals, estava basada en el cant de les profecies de les sibil·les de l'antiguitat clàssica. Un cant en origen sil·làbic, modal i *a cappella* que es cantava en responsori i en llatí i que, amb el temps, es va anar transformant i adaptant a les llengües romàniques europees a la vegada que adquiria models melòdics més ornamentats. A la catedral de Lleó, per exemple, la sibil·la es cantava durant la nit de Nadal, després del *Te Deum* que precedia el cant de l'hora canònica de les Matines: primer dos cantadors entonaven la Profecia d'Isaïes i després un infant cantava la sibil·la a manera de responsori. José Miguel Morales apunta que, atesa la influència que el drama litúrgic va exercir sobre les arts plàstiques, fa notar l'increment de la vistositat que es va donar en la representació teatral de les sibil·les catedralícies del segle XV: «la sibil·la llegaba a la catedral ataviada con ricos atuendos, montada a caballo y acompañada de músicos, niños y curiosos».⁷ I és que les descripcions d'època moderna solen ser el testimoni d'unes representacions teatrals molt vistoses i amb un cerimonial fastuós i solemne. Per això, la descripció que dona Felipe Fernández Vallejo de la sibil·la de la catedral de Toledo a l'últim quart del segle XVIII aporta una idea precisa de la complexitat litúrgica d'aquestes sibil·les:

un seise vestido de mujer, con un traje de mangas perdidas ricamente bordado al gusto oriental; sobre el hombro izquierdo llevaba cosido una especi de tarjetón, en el cual se hallaban escritos los diez antiguas versos sibilinos, que empiezan *Judicii signum, tellus sudore madescet*. En la cabeza ostentaba rica diadema en forma como de mitra y en las manos un cuaderno en el cual se hallaban los versos y las notas musicales de lo que había que cantar. A este seise acompañaban otros cuatro infantes: dos vestidos con

⁵ Higini Anglès, *La música a Catalunya fins al segle XVIII*. Barcelona: UAB-BNC, 1935; Richard Donovan, *The Liturgical Drama in Medieval Spain*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1958; Maricarmen Gómez, *El canto de la Sibila I (León y Castilla)*. Madrid: Alpuerto, 1997.

⁶ Aquest mèrit va fer possible que l'any 2010 la Sibil·la de Mallorca fos inclosa en el Llistat de Béns Immaterials de la Humanitat.

⁷ José Miguel Morales, *Las Sibilas en el arte de la Edad Moderna, Europa Mediterránea y Nueva España*. Málaga: Universidad de Málaga, 2007, p. 219.

albes y estolones, llevando cada uno una espada desnuda con la punta hacia arriba, que representaban ser Ángeles (...).⁸

Avui dia són nombroses les fonts documentals que descriuen com era la seqüència litúrgica del cant de la Sibil·la. En el segle XVI, gràcies a les consuetes catedralícies de Mallorca, sabem que la sibil·la era representada per un infant dels *pueri* que cantaven habitualment en els oficis de la Seu bellament vestit com una al·lota (*ornatu pulcre domicelle*) o bé per dos primatxers, si no havien pogut trobar cap al·lot adient.⁹ Tal com anota Gabriel Seguí, tant a l'apèndix de la consuetud de temps com a la consuetud de sagristia, el cant de la Sibil·la apareix ben consolidat i definit. Aleshores, a la catedral de Mallorca la sibil·la sortia en solemne processó des de la sagristia davant el canonge que llegia l'evangeli:

E deuant la Sibil·la, les trompes e quatre fadrins de l'altar, dos ab canelobres d'argent, ab siris blanchs, e l'altre ab lo encenser, e lo quart, ab la barqueta dels encens. E quant seran a la trona, quant lo que dirà la IX lissó serà en aquell pas que la Sibil·la deurà perlat, stroncarà lo dit de la lissó. E la Sibil·la dirà cantant lo judici; e acadat lo judici, lo mateix qui dirà la lissó, procehirà la dita lissó, lexant lo dit de la Sibil·la, perquè ya serà dit per la dite Sibil·la. E dementre que la lissó se dirà, posseran al pheristol de la trona una tauayola de sede o domàs blanch.¹⁰

I la seqüència litúrgica continua amb la processó dels profetes i la Sibil·la, que seran interrogats per Sant Agustí: «E si en dites Matines se feren los prophetas, per semblant se ferà en aquesta IX lissó, perquè sant Agustí ferà les interrogacions en aquell pas que tocharà en la dite lissó, així com és

⁸ Felipe Fernández Vallejo, *Memorias y disertaciones que podran servir al que escriba la historia de la Iglesia de Toledo desde el año MLXXXV en que conquistó la Ciudad el rei don Alfonso VI de Castilla*. Madrid: Archivo de la Real Academia de la Historia de Madrid, 1785, p. 39 (citat per José Miguel Morales, *Las sibilas en el arte...*, op. cit., p. 219).

⁹ Gabriel Seguí, *La consuetud de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca. Estudi crític*, vol. I. Palma: Publicacions catedral de Mallorca, 2015, p. 154.

¹⁰ *Ibid.*, vol. II, p. 57.

dit de la Sibil·la».¹¹ En canvi, en fonts posteriors, del segle XIX i principis del XX, s'explica un tipus de teatralitat més sòbria però sempre destacant els trets orientaltzants del personatge de la sibil·la. L'arxiduc Lluís Salvador descriurà la sibil·la com una figura exòtica que porta «una estranya vestimenta que sembla extret dels vestits que portaven les sibil·les de Roma, amb una espasa en la mà»¹² i Sanchis Guarnier en destaca el «cridaner vestit de caire femení amb tuls i sedes brodades i sosté amb les dues mans una gran espasa lluenta».¹³ Le dites fonts ens demostren la perpetuïtat del mite oriental de les sibil·les en èpoques posteriors com a personatges exòtics i poderosament atractius. En qualsevol cas, el personatge de la sibil·la va tenir un paper clau en el desenvolupament del drama litúrgic, fins al punt de transcendir el seu àmbit per veure's reflectit en les arts plàstiques, a través d'una rica iconografia estereotipada. Els exemples iconogràfics de sibil·les italianes i franceses modernes són dels més nombrosos de l'època i constitueixen un repertori ben estudiat.¹⁴ A partir del segle XV serà l'època de la teologia sibil·lina i del profetisme que donarà lloc als grans programes iconogràfics i literaris de síntesi com els conjunts monumentals de sibil·les de la catedral de Siena o la Capella Sixtina. Serà aleshores que s'estipularà el nombre canònic de les dotze sibil·les de l'antiguitat i es representaran col·lectivament destacant-ne la procedència geogràfica i uns trets individuals associats amb els oracles i les profecies.

¹¹ *Ibid.*, vol. I, p.153.

¹² Arxiduc Lluís Salvador, *Die Balearen*. Palma: Olañeta, 1897, p. 174.

¹³ Manuel Sanchis Guarnier, *El Cant de la sibil·la, antiga cerimònia nadalenca*. València: Institució Alfonso el Magnànim, 1956, p. 31.

¹⁴ Carlo de Clerq, «Les Sibylles dans les livres des 15 et 16 siècles en Allemagne et en France», *Gutenberg-Jahrbuch Mainz* (1979), p. 98-119; Simona de Luca, *Le Sibille attraverso la storia, l'arte e il mito*. Roma: Accademia degli Incolti, 1999; Valerio Mariani, *La Capilla Sixtina. Los frescos de Miguel Ángel, Botticelli, Perugino, Pinturicchio*. Barcelona: Omega, s/d; José Miguel Morales, *Las sibilas en el arte...*, op. cit.; Francis Salet, «L'iconographie des Sibylles», *Bulletin Monumental* 131 (1973), p. 176-177; Santiago Sebastián, «Las Sibilas: pervivencia de un tema clásico en el Barroco», *Homenaje al profesor Martín Almagro Bosch*, Madrid: Ministerio de Cultura, 1983, p. 167-173. Robin Raybould, *The sibyl series of the fifteenth century*. Boston: Leiden, 2017.

Sembla que la relació entre la iconografia de la sibil·la i les representacions teatrals del drama litúrgic certament són difícils de demostrar. Així i tot, trobam tot un seguit de trets estereotipats que ens fan pensar en l'èxit del personatge i en la seva presència en els imaginaris culturals i col·lectius en distintes èpoques. No hi ha dubte que el poder d'atracció dels personatges de les sibil·les de l'antiguitat va estar molt relacionat amb la seva procedència oriental. Els atributs de les sibil·les teatralitzades sovint coincideixen amb uns trets iconogràfics que ens remetien als estereotips culturals de l'Orient Mitjà com són les túniques sedoses, els complements ornamentals com les joies i les agulles o la pell bruna. No obstant això, altres aspectes rellevants associats a la sibil·la com l'espasa i el birret són indissociables de les representacions teatralitzades, però difícilment es troben en la iconografia de l'època moderna.

En qualsevol cas, l'èxit de la temàtica sibil·lina va donar lloc a altres produccions culturals com ara els grans comentaris bíblics i els tractats literaris que, en el cas de Catalunya, es remunten a finals del segle XIV i principis del XV amb exemples com el *Memorial del pecador remut* del canonge degà d'Ossa Felip de Malla (1370/80-1431). En aquesta obra, les sibil·les de l'Antiguitat es presenten com les portadores de l'anunci de l'adveniment del Crist en terres paganes. I és que aquesta tipologia de textos que formulaven les profecies sibil·lines varen exercir una funció catequètica fonamental pel fet de reforçar els dogmes de la fe catòlica relacionats amb la virginitat de Maria. A partir del segle XVI, la persistència de la representació teatral de la sibil·la va tenir continuïtat a través de gèneres literaris com l'acte sacramental a través d'autors com Gil Vicente, Sánchez de Badajoz i Calderón de la Barca.¹⁵ Per la seva rellevància, cal destacar que Calderón al seu acte sacramental titulat *El Sacro Parnaso* (1659) representava sobre un carro el Mont Parnàs en forma de muntanya amb cinc nínxols, on es col·locaven cinc

pintures que corresponien a les sibil·les Dèlfica, Cumana, Pèrsica i Tiburtina. Però, a hores d'ara, no tenim evidències de si els distints conjunts de les pintures sobre tela de les sibil·les podrien haver tingut una funció teatral determinada.

Una de les característiques de la producció gràfica de les sibil·les del segle XVII va ser la intensa circulació d'imatges entre els països europeus, circulació que va promoure la difusió de noves formes figuratives i iconogràfiques.¹⁶ S'ha comprovat que les relacions artístiques i culturals entre Espanya i França propiciaren l'intercanvi d'estampes franceses en territori espanyol i consegüentment amb els països d'ultramar. Va ser en aquest moment que es tipificà el tipus iconogràfic de sibil·la de retrat de mig cos. Així, s'explicaria que els models iconogràfics per al conjunt de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat estarien justificats en aquesta classe d'intercanvi i en aquest tipus de format.¹⁷

Tot i que les peces esmentades són del segle XVIII i s'emmarquen dins el context de la nova situació que viu l'Església pels efectes del concili de Trento —s'imposa una estricta regulació dels temes iconogràfics i en tot el món hispànic es produirà una involució i la supressió de totes aquelles temàtiques sospitoses o que puguin induir a l'error teològic—, seran un exemple més de la continuïtat de la temàtica sibil·lina arcaïtzant hispanoamericana. Serà en aquest context que les prohibicions tridentines posaran fi a les representacions de sibil·les teatralitzades a les esglésies del continent europeu i en faran minvar la representació tipificada de retrat de mig cos.

¹⁶ Immaculada Socias Batet, «À propos des images populaires III. Quelques aspects de l'estampe populaire catalane et son rapport avec la France du XVIIe siècle», *Nouvelles de l'Estampe* 72 (2000), p. 33-43.

¹⁷ Agustina Rodríguez – Almerindo Ojeda, «Sibilas en Europa y América: repercusiones del sibyllarum icones de Crispin de Passe en los siglos XVII y XVIII», *Archivo Español de Arte* 351 (2015), p. 274.

¹⁵ A les obres *El auto de la Sibila Casandra*, de Gil Vicente, i *Farsa del juego de cañas*, de Sánchez de Badajoz, apareixen les sibil·les amb els profetes de l'Antic Testament.

El conjunt de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat de Palma: estudi iconogràfic

Tant la tradició literària dels autos sacramentals com la imatgeria sibil·lina dels segles XVI i XVII defineixen el context cultural de les peces barroques que aquí es presenten. Tanmateix, a Mallorca disposem d'un altre exemple tardobarroc de gran qualitat d'escultura efímera. Es tracta de les sibil·les del conjunt de la casa santa del Dijous Sant procedent de l'antic convent de Sant Domingo de Palma. Són dues sibil·les —l'Eritrea i la Frígia—¹⁸ que formen part d'un conjunt més ampli de profetes i personatges de l'Antic Testament.¹⁹ Tot i que deixam per a un altre estudi aquestes interessants peces, juntament amb les cinc pintures de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, constitueixen els únics testimonis coneguts fins ara de l'interès per la representació plàstica de la sibil·la d'època barroca a Mallorca.

La representació de sibil·les sobre tela va ser una tipologia artística fruit d'una nova mentalitat. A final del segle XVI i a conseqüència de les directrius del concili de Trento, es duren a terme canvis substancials en el tractament artístic de la sibil·la. El tema de la Ciutat de Déu, tal com havia quedat establert en l'edat mitjana amb la incorporació del món pagà a l'Antic i el Nou Testament, canviarà

radicalment. I és per això que a partir d'aleshores la iconografia de la sibil·la canviarà tant de format com d'ubicació. Es passarà dels grans monuments a un tipus de retrat estandarditzat i portable adequat als criteris del col·leccionisme europeu.

Les característiques generals d'aquest format estaran directament relacionades amb una tipologia iconogràfica de sibil·les vistes generalment de mig cos i amb atributs arquetípics de la seva iconografia com ara llibres profètics, flors, cartel·les amb episodis narratius o biogràfics i la identificació de la seva procedència geogràfica. D'aquesta manera, la tradició associarà el nom de les sibil·les amb el lloc d'origen dels oracles.

Fins avui dia, l'única documentació relacionada amb les pintures de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat es troba a l'informe tècnic del procés de la restauració que es va dur a terme entre els mesos de març i juny de l'any 1999 al taller diocesà de restauració del Bisbat de Mallorca.²⁰ Tal com es detalla en aquest text, el conjunt consta de cinc pintures a l'oli damunt tela disposada sobre una vasa de fusta pintada i presenta unes mides d'acord amb les dels altres conjunts coetanis (57 x 67 cm, pintura, i 69 x 78 cm, vasa). Les peces són d'autor desconegut i la seva ubicació actual és a la planta noble de l'antic hospital de Sant Pere i Sant Bernat, en una sala contigua al refectori de l'actual residència diocesana de capellans.

Cal destacar que abans de la seva restauració les peces presentaven un bon estat de conservació general, amb petites pèrdues puntuals de pintura, fet irrellevant tant per a l'estudi iconogràfic com per a la comprensió de les inscripcions pintades que inclou cada peça. Actualment, els quadres presenten un aspecte saludable amb bastidor nou que permet que la vasa no hagi d'anar clavada damunt la pintura, tal com estava originalment.

¹⁸ La sibil·la Frígia d'aquest conjunt ha estat objecte d'una restauració recent i es pot visitar a la parròquia de Sant Nicolau. La resta de peces està en procés de restauració al taller diocesà del Bisbat de Mallorca.

¹⁹ Elaborades amb fusta, cartó i teles encolades, les dites figures formen part d'un conjunt monumental escenogràfic més ampli que inclou personatges i profetes de l'Antic Testament (el rei David trepitjant el cap de Goliat, el profeta Jonàs escopit pel peix i els profetes Jeremies i Isaïes). D'aquesta obra, a hores d'ara, encara en sabem poques coses, tot i que ha estat datada a mitjan segle XVIII i correspon a un estil barroc tardà de gran qualitat. Les peces d'aquesta escenificació de la processó dels profetes s'exposaven a la casa santa del Dijous Sant. El conjunt era presentat per a la catequesi amb personatges de la història sagrada, d'igual manera que la processó del Corpus Christi ho era amb un llarg acompanyament de la història de la salvació. Vegeu Joana Maria Palou et al., *Eucharistia: art eucarístic* [catàleg de l'exposició]. Palma: Conselleria d'Educació, 1993, p. 187-188.

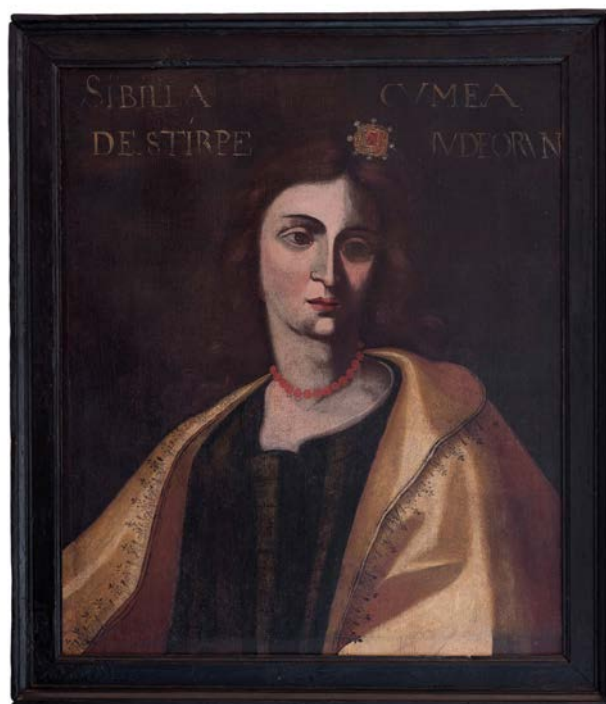
²⁰ Antònia Reig Morro, *Informe tècnic. Procés de restauració de les pintures «Sibila Libica», «Sibil·la Cumana», «Sibila Cumea», «Sibila Frígia» i «Sibila Egíptia» de la confraria de Sant Pere i Sant Bernat*, Palma de Mallorca, 1999 [el document inclou el número de registre de les peces: 25/99, 26/99, 27/99, 28/99, 29/99 i està signat per la directora tècnica del taller diocesà de restauració dia 21 de juny].

El conjunt presenta cinc retrats policromats de sibil·les amb tors de mig cos, sense atributs i fons negre. Cada una d'elles porta una inscripció de tipografia neoclàssica a la part superior del quadre que les identifica i les tipifica d'acord amb la tradició profètica relativa a la virginitat de Maria: *Sibilla Cumana Iam Redit Virgo / Sibilla Frigia Annunciabitur, Virgo / Sibilla Cumea De Stirpe Iudeorum / Sibilla Egíptia De Matre Deus / Sibilla Libica Tenebitur, In Gremio, Virginis.*

Els rostres d'aquestes sibil·les presenten trets facials clarament marcats, ulls ametllats, celles obscures i unes comissures labials poc expressives.

Totes elles porten el cabell recollit amb distints elements ornamentats amb joies i pedres precioses. La sumptuositat i el luxe dels retrats ve implementat per altres elements decoratius com ara collarets de perles (nacrats per a les sibil·les Cumana, Frígia i Líbica, i carmesí per a l'Egípcia i la Cumea), arracades daurades amb incrustacions (sibil·la Cumana, Egípcia i Líbica) i en tots els casos menys en la sibil·la Cumea es presenten amb un mantó estampat amb motius vegetals i geomètrics, lligat amb una agulla. Totes elles presenten tuls i brodadures a la roba, que consta de dues peces (fig. 1-5).

Figures 1-5. Sibil·la Cumana, sibil·la Frígia, sibil·la Líbica, sibil·la Cumea, sibil·la Egípcia de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat de Palma, principis del segle XVIII.

Font: Arxiu de l'autor (fotografies: Jordi Cerdà Santacreu ©).

Dels trets iconogràfics descrits cal destacar que el caràcter orientaltzant de la representació és més palès en els models de la sibil·la Cumea i Egípcia. Ambdues presenten distints plec d'una tela luxosa, a manera de xal, que recorda l'apreciada seda de les rutes del comerç oriental. Els trets exòtics d'aquests dos models s'evidencien per una cabellera clarament més llarga que la resta de figures en la sibil·la Cumea, i pels trets orientals inequívocs de pell bruna de la sibil·la Egípcia.

La presència de conjunts similars de la mateixa època ens fa pensar que segurament es tracta d'una obra incompleta. Des dels inicis del segle XVII, autors llombards i italians pinten conjunts tipificats que consten de deu o de dotze sibil·les. Segons José Miguel Morales, a Espanya només hi hauria dues sèries de sibil·les del segle XVII: una va ser destruïda en el segle XIX i l'altra es troba en una col·lecció privada desconeguda i fora d'Espanya, amb la qual cosa desconexim el nombre exacte de sibil·les d'aquests conjunts.²¹

Més similituds de concepte i format trobam amb conjunts de sibil·les al continent sud-americà, com per exemple la sèrie de sibil·les de l'església de San Telmo a Buenos Aires. Aquest conjunt consta de dotze teles anònimes datades del segle XVIII i són considerades per alguns autors argentins procedents de tallers peruans, de l'escola espanyola o de Cusco (fig. 7).²² Es tracta d'un conjunt que iconogràficament recorda en molts d'aspectes les sibil·les de Palma. Són figures femenines de mig cos i de tres quarts amb el nom que les identifica a la part superior de la tela. Totes elles van vestides de manera distingida amb diverses peces de roba i diferents elements ornamen-

tals com collarets, agulles i polseres. Cada quadre consta de tres parts: la imatge de la sibil·la retratada de front, un medalló florejat amb una escena de la vida de Crist i a la part inferior una inscripció profètica redactada en castellà.

En qualsevol cas, tot i que els autors de l'Antiguitat no es posen d'acord sobre el nombre definitiu de les sibil·les, la majoria d'autors clàssics —de Varró a Licinià— afirmen que eren deu: Cumea, Cumana, Pèrsica, Tiburtina, Líbica, Eritrea, Hel·lespòntica, Dèlfica, Sàmia i Frígia. Totes elles prenen el nom del topònim que designava els diferents oracles on la sibil·la hauria profetitzat i on la tradició hauria convertit aquests llocs en espais de culte.

Reforçant l'argument del cànon de la família de les deu sibil·les al segle XVII, Baltasar de Vitoria a la seva obra *Segunda parte del Teatro de los Dioses de la Gentilidad* defensa Lactanci com l'autor que establirà la pauta de les deu sibil·les en la majoria de conjunts monumentals del renaixement.²³ En tot cas, Morales és qui argumenta la continuïtat de l'origen diví de les profecies sibil·lines gràcies a les aportacions de Vitoria. En la seva obra l'autor de Salamanca afirma que «la Gentilitat havia atribuït a les sibil·les el do de la profecia, que és un atribut de la divinitat. Aquest do va ser atorgat a les deu sibil·les».²⁴

Dues obres varen tenir un paper important per determinar el cànon de les representacions de sibil·les en l'època moderna i consolidar-ne el model: l'edició de 1465 de les *Institutiones Divinae*, de Lactanci, i les *Discordantiae nonnullae*, de Filippo Barbieri, de 1481. El primer text inclou les deu sibil·les de Varró i el segon estableix el nou programa de les dotze sibil·les equiparant-les amb els profetes de l'Antic Testament. Filippo Barbieri n'afegirà dues a les deu de Lactanci: Agripa i Europa, tot i que a les profecies de Barbieri no coincidiran amb les de Lactanci.

²¹ La sèrie desapareguda correspondria a la que existia en la cúpula que Juan Naveda construí a partir de 1631 sobre el creuer de la catedral de Lleó, un espai que des del segle XIII hauria acollit diversos programes de sibil·les. L'altra sèrie pertany a Zurbarán i, actualment, es troba en mans de col·leccionista privat; a José Miguel Morales, *Las sibilas en el arte...*, op. cit., p. 498-499.

²² Héctor Schenone, «Pintura», *Historia general del arte en Argentina*, vol. II, Buenos Aires: Academia Nacional de Bellas Artes, 1983, p. 44; Maria Denia Buisel, «Las sibilas de San Telmo», *Revista de la FAHCE* XV (2010), p. 59-80.

²³ Baltasar de Vitoria, *Segunda parte del Teatro de los Dioses de la Gentilidad*. Madrid, 1673, p. 535.

²⁴ José Miguel Morales, *Las sibilas en el arte...*, op. cit., p. 479.

Per José Miguel Morales, l'obra de Barbieri va ser definitiva en la influència exercida sobre els programes de sibil·les per Itàlia i Alemanya, i consegüentment per França, Espanya i les missions d'ultramar que cercaven establir la concordança entre el món pagà, el poble jueu i el cristianisme.²⁵ Aquest fet va anar lligat a una classe de representació de sibil·les d'acord amb els nous models proposats per gravadors ja barrocs unit al gust pel retrat de mig cos i per la pintura sobre tela, que inclouen els noms i, a vegades, els atributs. Aquests canvis seran fruit d'un format estès i més adequat per als salons del col·leccionisme artístic europeu i que coincideixen tant en la forma com en el contingut amb les teles de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat.

Les sèries de grans gravadors com les del francès Claude Vignon (1593-1670) i el flamenc Pieter I de Jode (1570-1634) varen contribuir activament a renovar la iconografia de les sibil·les d'arreu del continent europeu i d'alguns països sud-americans connectats amb Espanya. Claude Vignon, gravador francès, cap a 1630 completà una sèrie de dotze sibil·les que guarda similituds amb la sèrie flamenca de Pieter I de Jode publicada a Anvers al segle XVII. Ambdues col·leccions presenten les sibil·les individualment, van vestides de manera luxosa i amb joies.²⁶ Aquestes classes d'obra, doncs, varen contribuir al fet que durant els segles XVII i XVIII els programes iconogràfics de sibil·les fossin sèries de dotze quadres.

Avui en dia, gràcies a l'extensa literatura sobre iconografia sibil·lina barroca, sabem que els models pictòrics sobre tela es varen basar en gravats d'influència francesa i sobretot flamenca. Així doncs, les sèries de quadres de les sibil·les varen ser una reinterpretació artística dels oracles sibil·lins medievals tipificats a partir de retrats heràldics amb inscripció. En qualsevol cas, les pintures de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, igual que els models espanyols dels segles XVII i XVIII, estarien basats en gravats de factura

hispanica i d'influència flamenca. Així, la data del conjunt de Palma coincideix en un moment de quasi total desaparició del tema de les sibil·les en l'art espanyol i, per tant, se l'ha de considerar una obra de caràcter arcaïtzant.

A Espanya, l'obra de Baltasar Porreño de Mora (1569-1639) *Oráculos de las doce Sibilas, Profetisas de Christo nuestro Señor entre los Gentiles*, publicada a Conca l'any 1621, sabem que va exercir una notable influència en la transmissió dels models iconogràfics de les sibil·les flamenques del prestigiós gravador dels Països Baixos Crispijn van der Passe (1564-1637).²⁷ Diversos autors ja han apuntat que la influència forana en les xilografies de Porreño es justificaria en l'interès que varen tenir els editors i gravadors estrangers pel comerç d'imatges en territori espanyol.²⁸

L'obra de Porreño consta d'una introducció que explica la història de les dotze sibil·les canòniques de Barbieri a partir de referències patristiques, bíbliques i de la literatura clàssica. El llibre també consta de dotze gravats xilogràfics, un per cada sibil·la. Aquestes són la sibil·la Pèrsica, la sibil·la Líbica, la sibil·la Cumana, la sibil·la Europea, la sibil·la Dèlfica, la sibil·la Frígia, la sibil·la Cuma, la sibil·la Egípcia, la sibil·la Sàmia, la sibil·la Tiburtina, la sibil·la Hel·lespòntica i la sibil·la Eritrea.

Cada gravat inclou el retrat d'una sibil·la de mig cos i amb atributs, dins un medalló, amb una inscripció perimetral que aporta el nom i la seva procedència. A la part inferior s'inscriuen les respectives profecies en una quarteta en llatí que no coincideix amb els mots de les sibil·les mallorquines (fig. 6).²⁹

²⁷ José Miguel Morales, *Las sibilas en el arte...*, op. cit., p. 495.

²⁸ Agustina Rodríguez Romero, «De París a Cuzco: los caminos del grabado francés en los siglos XVII y XVIII», *Goya* 327 (2009), p. 132-143. Jahel Sanzsalazar, «Jan Van den Hoecke (1611-1651). El pintor de las Sibilas: éxito, inspiración y dispersión de una iconografía muy personal», *Philosofato. Revista de Historia del Arte* 5 (2019), p. 5-31.

²⁹ Vegeu la descripció iconogràfica a Asunción Alejos Morán, «Los oráculos de las doce sibilas de Baltasar Porreño. Un ejemplo de la iconografía y la literatura simbólica en Europa», *Mediterráneo y el arte español, Actas del XI Congreso del CEHA*, València, 1996, p. 478-483.

²⁵ *Ibid.*, p. 21.

²⁶ Santiago Sebastián, «Las Sibilas: pervivencia...» op. cit., p. 168.

Figura 6. Sibil·la Cumana, Sibil·la Dèlfica, Sibil·la Frígia i Sibil·la Pèrsica.
Gravat xilografat reproduït a l'obra de Baltasar Porreño, *Oráculo de las doce Sibilas*, 1621.
Font: Arxiu de l'autor.

En qualsevol cas, les cinc sibil·les mallorquines coincideixen amb cinc de les dotze sibil·les que inclou Porreño a la seva obra, la qual cosa dona una idea de quines podrien ser les sibil·les que suposadament completarien la sèrie.

A mitjan dècada dels 80, l'historiador de l'art Santiago Sebastián ja assenyalà que les imatges que acompanyaven el text de Porreño derivaven clarament del model instaurat per Der Passe.³⁰ Però, recentment, noves investigacions han relacionat les xilografies de l'autor andalús amb edicions franceses atribuïdes als gravadors Thomas de Leu i Jacques Granthomme.³¹

No hi ha dubte que les pintures de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat segueixen els gravats de Porreño, el qual, com ja hem dit, s'hauria inspirat en gravats xilografiats de procedència francesa. Si acceptam aquesta hipòtesi, el conjunt de Palma no només se sumaria a les sibil·les de la parròquia de San Eufrasio de Jaén, al programa sibil·lí de la volta de la sagristia de la catedral de Calahorra (1735) i a les de la catedral de Mondoñedo, fins ara considerades les úniques conservades a Espanya, sinó també a les sibil·les del seminari de San Antonio Abad de Cusco, les pintades per Pedro Sandoval a Mèxic i San Telmo a Buenos Aires, totes basades fidelment en els gravats dels *Oráculos de las doce Sibilas* de Porreño.³²

Certament, el tema sibil·lí va tenir una presència notable en alguns països de Sud-Amèrica. Trobam exemples de pintures de sibil·les des del segle XVI a Puebla (Casa del Deán), Mèxic (el conjunt desaparegut del santuari de la Virgen de los Remedios), Lima (pintures murals de l'església de Santo Domingo), Cusco (seminari de San Antonio Abad) i el Brasil (volta de l'església del Senhor do Bon Fim de Minas Gerais).

Però, d'entre els exemples sud-americans, n'existeixen dos conjunts del segle XVIII que presenten una clara afiliació amb els models de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat. Es tracta del conjunt de dotze sibil·les a l'oli de l'església de San Pedro González Telmo de Buenos Aires (fig. 7) i del conjunt de la parròquia de San Eufrasio de Jaén. Del primer, ja s'ha demostrat la seva vinculació amb tallers peruans.³³ I el segon s'ha vinculat fidelment amb els gravats de Porreño.³⁴ En qualsevol cas, la connexió peruana del conjunt de Buenos Aires també va ser apuntada per Burucua, qui també assenyalà la relació existent entre les sibil·les de San Telmo i la sèrie incompleta de les cinc sibil·les del seminari de San Antonio Abad de Cusco.³⁵

³⁰ Santiago Sebastián, *El barroco iberoamericano: mensaje iconográfico*. Madrid: Encuentro, 1990; – *Iconografía e Iconología del Arte Novohispano*. México DF: Grupo Azabache, 1992.

³¹ Agustina Rodríguez – Almerindo Ojeda, «Sibilas en Europa...» *op. cit.*, p. 273.

³² Luz Ulierte Vázquez, «Las Sibilas de Jaén», *Traza y Baza VIII* (1983), p. 58-61.

³³ Héctor Schenone, «Pintura...», *op. cit.*, p. 44.

³⁴ José Miguel Morales, *Las sibilas en el arte...*, *op. cit.*, p. 505.

³⁵ José Emiliano Burucua, *Las 12 Sibilas de la parroquia San Pedro G. Telmo*. Buenos Aires: UNSAM, 2005, p. 31.

Figura 7. Sibil·la Frígia i sibil·la Cumana del conjunt de l'església de San Pedro González Telmo de Buenos Aires, escola peruana del segle XVIII, oli sobre tela. Font: Arxiu de l'autor

Així i tot, malgrat la semblança d'estil, cal anotar que les sibil·les de Palma presenten algunes singularitats destacables. Les dites sibil·les no porten distintius ni cartel·les florejadades amb escenes evangèliques, la qual cosa, i en comparació amb les altres, els confereix un marcat aire de sobrietat i senzillesa. No obstant això, les similituds iconogràfiques entre elles i la inspiració en els mateixos referents xilogràfics ens permeten verificar la procedència peruana de les peces de Palma, tot i que aquestes són de menys qualitat.

Aquesta afirmació és plausible per determinar no només la procedència de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat del cercle artístic de Cusco sinó també per determinar que es tractava de dotze pintures. A aquest argument cal afegir que, segons fonts orals, les relacions diplomàtiques entre el Perú i el seu consolat insular durant tot el darrer quart del segle XX varen facilitar el trasllat de pintures peruanes de l'escola cuzqueña del segle XVIII a Mallorca.³⁶ Així doncs, segons

³⁶ Ens n'informen mossèn Bernat Pou Garcies (Algaida, 1929) i mossèn Joan Parets i Serra (Santa Maria del Camí, 1940 - Palma, 2021) en diverses entrevistes dutes a terme el mes d'agost de 2020 i el mes d'abril de 2021. Ambdós informants varen exercir de missioners al Perú des de la dècada dels anys seixanta i varen conèixer de primera mà tant les relacions diplomàtiques entre Espanya i el Perú com el món de la cultura peruana de Cuzco.

Pou i Garcies, durant la dècada dels anys vuitanta les cinc sibil·les de la Confraria haurien passat a formar part del fons Planas de Jornets gràcies al capellà de la família, mossèn Sebastià Planas Llabrés de Jornets.

Els anys noranta, coincidint amb la reforma de l'edifici de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, les pintures varen canviar de mans i varen passar a decorar els murs de la nova residència diocesana de capellans. Aquest fet resol de manera definitiva l'arribada de les cinc teles a Mallorca, però deixa sense aclarir la suposada localització de les set peces que completarien el conjunt.

Les inscripcions tipificades de les sibil·les

Un tret característic de la iconografia de sibil·les modernes és la inclusió de mots. Aquests desenvolupen una doble funció: per una banda, identificar la sibil·la en relació amb el seu lloc d'origen o on habitava l'oracle i, per l'altra, plasmar la profecia que li és pròpia. Es tracta, doncs, de textos tipificats relacionats amb la figura de la Mare de Déu que s'expressen en un tipus d'inscripció, en tipografia llatina que, en els casos de les pintures sobre tela, es disposen a la banda inferior o superior de la imatge.

Tradicionalment, el nom de les sibil·les —Cumana, Frígia, Egípcia, Cumea i Líbica que corresponen al conjunt de Palma— serviria per subratllar el seu país d'origen, fet que explicaria la tipificació iconogràfica de cada una d'elles (en tots els casos ja hem vist que es tracta de retrats individuals de dones joves amb roba rica i sumptuosa, joies precioses, pentinats refinats, tocats curiosos i segons els usos i costums de l'època, però amb distintius propis de les seves terres d'origen).

La dimensió virginal de les sibil·les queda constada en una tipologia d'inscripció heràldica. En aquest sentit, l'Església occidental, interpretant les dites com a anticipació de la història cristiana, va veure els equivalents pagans dels profetes de l'Antic Testament, reconeixent les sibil·les com a profetesses de la vinguda de Crist. En aquest context, es diu que l'emperador August va consultar la sibil·la Tiburtina sobre la possibilitat d'acceptar la seva deïficació, proposada pel Senat romà, i va ser llavors quan la vident va anunciar la futura arribada d'un infant que seria més gran que tots els déus pagans just quan el cel s'obris i la Mare de Déu i el Nin apareixerien a l'emperador.

Com ja hem apuntat, la tradició iconogràfica de les sibil·les modernes va recórrer als textos sibil·lins de Lactanci i Varró a través dels comentaris de Filippo Barbieri, revisats en clau tridentina. Vet aquí com es revelarà la dimensió mariana i virginal de les profecies. D'aquesta manera, els mots que apareixen a les distintes sèries de les sibil·les esdevindran un element tipificat.

No obstant això, cal fer notar que les referències iconogràfiques dels models relacionats amb les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat no seran les mateixes per als mots. És especialment interessant la relació que guarden les inscripcions de les sibil·les de Palma amb les de la volta de la sagristia de la catedral de Calahorra i alguns exemples de procedència llombarda de principis del segle XVII en què trobam coincidències exactes. A continuació, presentam l'anàlisi dels textos a partir de les inscripcions de les sibil·les de Palma:

— Sibil·la Cumana. La inscripció que inclou la pintura de la Sibil·la Cumana —*Iam Redit Virgo* («Ara esdevé verge») — prové d'una

cita de Virgili coneguda des del segle XVI de la *IV Ègloga*, que conté un passatge que diu: *Iam Redit et virgo redeunt saturnia regna / Iam nova progènies caelo demittitur alto* (Ja torna la verge, tornen els regnats de Saturn / ja descendeix del firmament una nova progènie). La trobam també anotada al retrat de la sibil·la Cumea del conjunt de teles llombardes de principis del segle XVII, però també en representacions anteriors com ara la de les cambres Borja del Vaticà, a Santa Maria Sopra Minerva, al conjunt de la basílica San Juan Degollado i a la catedral de Siena. Segons Cristóbal Belda, els fragments *Ultima Cumaei venit iam carminis aetes*, l'*Iam Redit Virgo* i el *nascentipuelo* dels versos virgilians respondrien al sentit profètic que els humanistes donaren als oracles sibil·lins relacionats amb un nou fervor d'advocació de la Verge.³⁷

— Sibil·la Frígia. La sibil·la Frígia ve amb la inscripció *Anunciabitur Virgo*.³⁸ Elena Calatayud i Antonino González ja l'han estudiat a propòsit del conjunt de Calahorra en què es representa portant una espasa. El sentit d'aquest text, diuen els autors esmentats, és el mateix que apareix a la Sibil·la Frígia de les cambres Borja del Vaticà: *De Olimpo excelsus veniet et annunciabitur virgo in vallibus desertorum*. O també amb la inscripció que trobam a l'església de Sant Joan Evangelista de Tívoli que diu *Flagellabit Deus potentes terrae ex olimpo sic excelsus veniet et firmabit consilium inde... et annuntiabitur Virgo in vallibus desertorum* i que Calatayud i González relacionen amb un text de Filippo Barbieri, que converteix la profecia sibil·lina de caràcter justicier en una admonició suavitzada de devoció a la Verge Maria.³⁸

³⁷ Cristóbal Belda Navarro, «Sibilas virgilianas en el Renacimiento español: la Sibila de Cumas de El Salvador de Úbeda (Jaén)», *Imafronte* 1 (1985), p. 12-14.

³⁸ Elena Calatayud – Antonino González, «La bóveda de la sacristía de la catedral de Calahorra, Sibilas y Profetas, testigo de la cultura de una época», *Berceo* 108-109 (1985), p. 43.

— Sibil·la Egípcia. Amb la sibil·la Egípcia apareixen els mots *De Matre Deus*, aquells que Barbieri afegirà a les 10 de Lactanci i que Emile Mâle associà amb la sibil·la Agripa.³⁹ En qualsevol cas, no s'ha identificat un text que inclogui amb exactitud els mateixos mots, tot i que Filippo Barbieri per a la sibil·la Aegyptia va fer servir una citació secundària. Calatayud i González, seguint els mots del conjunt de la catedral de Calahorra —els mateixos que trobam al conjunt de Palma—, localitzen el text de Barbieri per a la sibil·la Aegyptia com a font de referència per a la inscripció esmentada, tot i reconèixer que les paraules *De Matre Deus* no es corresponen de manera idèntica amb les del tractat.⁴⁰

— Sibil·la Cumea. *Sibilla Cumea De Stirpe Iudeorum* («La Sibil·la Cumea d'ascendència dels jueus»). Present en el conjunt llombard del segle XVII i no identificada en cap dels conjunts espanyols, la inscripció de la sibil·la Cumea la trobam en un text imprès de l'any 1640 de l'orde dels agustins que plasma la tradició literària de la profecia del naixement de Crist d'una verge d'origen jueu. El fragment en qüestió destaca la virginitat de Maria tal com anunciaren els profetes de l'Antic Testament: «la Sibila Cumea señala el nombre de la señora i el de su esposo, i dize que si los dos avian de ser casados el niño que tendrian por hijo avia de ser por obra del Espiritu Santo, quedando Virgen su madre despues del parto (como lo fue antes) i que el niño sería verdadero Dios

i verdadero onbre, como testificant todos los Profetas: *In diebus illis exsurget mulier de Stirpe Iudeorum, nomine Maria*».⁴¹

— Sibil·la Líbica. *Sibilla Libica Tenebitur, In Gremio, Virginis* («La Sibil·la Líbia celebrarà a les faldes de la Verge»). Es tracta també d'una inscripció localitzada en altres conjunts de procedència italiana, sienesa i llombarda. L'hem trobada referida al text de Pedro de Herrera de 1617 que descriu la *Sibila Lybica* en un conjunt toledà del segle XVII.⁴²

Conclusions

El conjunt de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat constitueix un estudi de cas de la circulació d'imatges i la seva apropiació. Les cinc peces en qüestió daten de principis del segle XVIII, són de procedència peruana (escola de Cusco) i avui dia en desconexem l'autoria.

A partir de l'estudi de les inscripcions i les coincidències iconogràfiques amb conjunts similars podem apuntar que es tracta, molt probablement, d'un model incomplet de dotze teles que segueixen el model tipificat de l'època. El conjunt està basat en els models iconogràfics dels llibres de gravats que circulaven en territori espanyol fruit de l'intercanvi cultural europeu, principalment amb França.

Els models iconogràfics del conjunt de Palma estan inspirats en els gravats xilografats del tractat *Oráculos de las doce Sibilas, Profetisas de Christo Nuestro Señor entre los Gentiles* (1621) de Baltasar Porreño, que també varen servir de referència iconogràfica per als models de San Eufrasio de Jaén, Calahorra, Mondoñedo i altres models sud-americans localitzats al Perú (Cusco i Lima), Mèxic, el Brasil i Buenos Aires.⁴³

³⁹ Emile Mâle arriba a la conclusió que la singularitat del nom d'aquesta sibil·la fou degut a una falta tipogràfica en l'obra de Filippo Barbieri (en què es pogué incórrer en l'error d'Aegyptia per Agrippa), a Louise Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, vol. II. París: Presses Universitaires, 1955, p. 425.

⁴⁰ *Deus lactitia sempiterna ex matre ut Deus et conversabitur ut peccator* a Michèle Beaulieu, «Un groupe de Sibylles Champenoises», *Revue du Louvre* 9 (1969), p. 220 [citat a Elena Calatayud – Antonino González, «La bóveda de la sacristía...», *op. cit.*, p. 46].

⁴¹ Pedro del Campo, *Historia General de los ermitaños de la orden de nuestro padre San Agustín*. Barcelona: Enprenta Jayme Romeu, 1640, p. 483.

⁴² Pedro de Herrera, *Descripción de la capilla de Nuestra Señora del Sagrario, que erigio en la Sta. Iglesia de Toledo*. Madrid, 1617.

⁴³ Es tracta dels conjunts del Saló Paranimf del Palau de l'Autonomia de la ciutat de Mèxic, l'església de San Telmo de

Els mots sibil·lins no coincideixen amb els dels gravats xilografats de Porreño, però, així i tot, hem trobat coincidències literals amb textos profètics que va catalitzar Filippo Barbieri en la seva obra *Discordantiae nonnullae inter sanctum Hieronimum et Augustinum* (1481).

L'obra de Barbieri tipifica el nom de les dotze sibil·les que apareixeran en la majoria de conjunts de l'època moderna i hi associa unes profecies en clau mariana que sobreviuran, primer, al concili de Trento i, després, a les crítiques del pensament il·lustrat. D'aquí la justificació dels mots i del nom de les dotze sibil·les.

Fins avui dia, ni l'estudi iconogràfic ni la memòria de la restauració de les pintures de les sibil·les de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat ens haurien permès aclarir l'arribada de les peces a Mallorca. En tot cas, les similituds del conjunt amb els models novohispans com el de l'església

de San Telmo de Buenos Aires, de procedència peruana, ens permetrien suggerir la hipòtesi d'un possible origen sud-americà.

Recentment, i gràcies a testimonis orals, hem sabut que durant l'últim quart del segle XX, la família mallorquina Planas de Jornets va traslladar obres de procedència peruana cap a Mallorca, entre les quals hi hauria les sibil·les que actualment decoren els murs de la residència diocesana de capellans. Les peces varen ser dipositades al seu emplaçament actual gràcies a mossèn Sebastià Planas de Jornets, germà del qui aleshores va ser cònsol del Perú a Mallorca, encarregat de decorar amb peces artístiques el nou edifici. D'aquesta manera quedaria definitivament resolta la qüestió de la procedència de les teles, tot i que, a hores d'ara, no tenim cap indici de l'hipotètic parador de les peces que suposadament completarien el conjunt.

MISCEL·LÀNIA

LA ARTICULACIÓN DEL CENTRODERECHA EN MENORCA Y SU
PROYECCIÓN EN LA PREAUTONOMÍA DE LAS ISLAS BALEARES
(1977-1978)

*THE ARTICULATION OF THE CENTRE-RIGHT IN MENORCA AND ITS
PROJECTION IN THE PRE-AUTONOMY OF THE BALEARIC ISLANDS
(1977-1978)*

Beatriz Sánchez Socías

Universidad Nacional de Educación a Distancia

Resumen: El artículo analiza el día después de las elecciones de 1977 en Menorca, cuando sus habitantes comenzaron a recuperar la convivencia en libertad y pudieron contar con un senador propio, Guillermo de Olives, de UCD, que sería una pieza clave para alcanzar el proyecto de la preautonomía balear. El estudio se enmarca en la construcción de los partidos políticos del centroderecha en Menorca, sus divergencias y aspiraciones, tanto frente al envite preautonómico como hacia la nueva Constitución, y confirma que la apuesta por la democracia estaba inseparablemente unida a la reivindicación autonómica.

Palabras clave: transición democrática, Islas Baleares, partidos políticos, Menorca, autogobierno.

Abstract: The article analyses the day after the 1977 elections in Menorca, when its inhabitants began to recover coexistence in freedom and were able to count on their own senator, Guillermo de Olives of the UCD, who would be a key player in achieving the Balearic pre-autonomy project. The study is framed within the construction of the political parties of the centre-right in Menorca, their divergences and aspirations, both in the face of the autonomic challenge and towards the new Constitution, confirming that the commitment to democracy was inseparably linked to the demand for autonomy.

Keywords: Democratic transition, Balearic Islands, political parties, Minorca, self-government.

Introducción

El tema de este artículo se sitúa en el ámbito de los estudios de la historia del presente, por estar incluido en el período que comprende la transición a la democracia en España, y se centra en el estudio de la historia local de Menorca, una de las islas menores del archipiélago balear. Desde su *singularidad territorial* y su ubicación en una coyuntura regional y general determinada, se explora su propia identidad. Se trata de contenidos que conviene poner en valor para que el estudio de las cuestiones locales se pueda contrastar suficientemente con otras manifestaciones de la transición en ámbitos superiores. Dentro de esta dinámica, se entiende que la complementariedad de sus conclusiones entraña su mayor interés y calidad historiográfica.

El estudio se centra en el análisis de la formación y comportamiento de los partidos políticos del centroderecha en Menorca desde las elecciones de junio de 1977 hasta la aprobación del régimen preautonómico balear en junio de 1978, teniendo en cuenta similitudes y diferencias principalmente con Mallorca y el Estado. Se pretende destacar que la Unión de Centro Democrático (UCD) de Menorca, además de perseguir la consolidación de la democracia como el resto de los partidos, tuvo un particular empeño y agilidad para iniciar, justo después de las primeras elecciones democráticas, las acciones oportunas que permitieron materializar el proyecto preautonómico en las Islas Baleares después de la dictadura, buscando el consenso con todo el arco ideológico y político de las Islas Baleares.

El nuevo orden democrático

Tras la muerte de Franco el 20 de noviembre de 1975, se inicia en toda España el período histórico de la transición política que implantará la democracia en España en un corto espacio de tiempo tras varias décadas de autoritarismo. La elección de Adolfo Suárez como presidente del Gobierno sorprendió a la mayoría del estamento político. Sin embargo, fue ganando prestigio

y popularidad con la aprobación del proyecto de Ley de Reforma Política en diciembre de 1976 y la legalización del Partido Comunista de España (PCE) en abril de 1977. En este escenario, la situación mostraba la división de la élite franquista en tres grandes tendencias: la derecha inmovilista y autoritaria de Blas Piñar y Girón de Velasco; la derecha aperturista, identificada con una concepción evolutiva del franquismo que defendía un proceso adaptativo del régimen, liderada por Manuel Fraga, promotor de la Federación de Alianza Popular junto con otros altos funcionarios del régimen franquista en octubre de 1976,¹ y, por último, los reformistas, partidarios del establecimiento pleno de la democracia en España, en que se aglutinaban los partidos de la oposición moderada al régimen en dos vertientes:² la moderada de Areilza y Cabanillas y la de centroizquierda, representada por Pérez Llorca, Ortega y Díaz Ambrona y miembros del grupo Tácito.³ Esta élite reformista plasmó su proyecto con la creación del Partido Popular (PP) a finales de 1976.⁴ Con

¹ Fue constituida como una federación de siete partidos: la Unión del Pueblo Español (UDPE), la Unión Nacional Española (UNE), la Acción Democrática Española (ADE), Reforma Democrática (RD), la Acción Regional (AR), la Democracia Social (DS) y la Unión Social popular (USP). En: Manuel Penella, *Los orígenes y evolución del partido popular: una historia de AP*. Salamanca: Caja Duero, 2005, p. 110.

² Julio Gil Pecharromán, *La estirpe del camaleón*. Barcelona: Taurus, 2019, p. 241-248.

³ Seudónimo del grupo que debatía la situación para la reforma democrática de España en la prensa católica conservadora. En: Jonathan Hopkin, *El partido de la transición. Ascenso y caída de la UCD*. Madrid: Acento, 2000, p. 63. Desde 1974 el grupo Tácito proyectaba lo que podría ser un partido de centro y contaba con personas situadas en diferentes posiciones de autoridad y liderazgo de entre grupos del régimen y la oposición moderada. En: Carlos Huneeus, *La Unión de Centro Democrático y la transición a la democracia en España*. Madrid: CIS, 1985, p. 100-103.

⁴ El PP se constituyó formalmente en febrero de 1977 con demócratacristianos, socialdemócratas y liberales. En Carlos Huneeus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 154. En el PP convergieron siete pequeños partidos de ámbito regional que se venían construyendo por toda España desde la primavera de 1976: el PP Extremeño, el PP de Cataluña, el PP Valenciano Autonomista, el PP de Orense, el PP Aragonés, el PP Alicantino Autónomo y el PP Balear, liderado por R. Clar y Francisco Garí. En: Julio Gil Pecharromán, *La estirpe de...*, *op. cit.*, p. 242.

el fin de afrontar las elecciones constituyentes de junio de 1977 con más fortaleza, el PP impulsó una coalición de pequeños partidos reformistas, conocida como Centro Democrático (CD),⁵ en enero de 1977, justo después del referéndum para la Reforma Política del régimen. Por otro lado, desde mediados de 1976, se venía orquestando la «operación centro», liderada por el presidente del Gobierno, Adolfo Suárez,⁶ que logró atraer bajo su hegemonía a CD, creando la coalición de UCD en mayo de 1977⁷ para presentarse con empuje a las primeras elecciones constituyentes después de la dictadura.⁸

El proyecto reformista en las Islas Baleares: el origen de la UCD en Menorca y Mallorca

El núcleo reformista balear integraba, desde 1976, ideologías similares a las del Estado, aunque adaptándose a las peculiaridades y las diferencias de Menorca y Mallorca, donde se alternaron distintas velocidades e intereses.

Los democristianos, socialdemócratas y liberales de Menorca se congregaron en la Agrupación Democrática Menorquina (ADEME) desde abril de 1976.⁹ Eran intelectuales y empresarios que coincidían en el Ateneo de Mahón, partidarios de la reforma pacífica del régimen en una democracia liberal que les permitiera alcanzar una

doble autonomía, la de Menorca y la de las Islas Baleares.¹⁰ Los promotores de ADEME fueron el empresario Rafael Timoner, exalcalde de Mahón (1971-1973) y procurador en Cortes (1973-1977); Francisco Tutzó, economista y vicepresidente del Ateneo mahonés; Josep María Quintana, abogado y profesor de instituto; Francisco Ballester, funcionario del Registro de la Propiedad; Carlos Mir, delegado de hacienda en Menorca, y los empresarios Onofre Pons Quintana y Juan Ignacio Fortuny. De este primer núcleo, solo Rafael Timoner y Carlos Mir tenían relación directa con las estructuras político-administrativas del régimen en Mahón, ya que el grueso de las instituciones públicas se encontraba ubicadas en Palma. Menorca solo contaba con una pequeña representación del delegado del Gobierno, que era a la vez jefe insular del Movimiento, y los alcaldes, que ejercían el cargo de presidentes del Consejo Local del Movimiento en cada municipio, pero con abierta tolerancia dada la conocida idiosincrasia progresista isleña. Los representantes de ADEME contactaron con figuras de la oposición antifranquista moderada de ámbito nacional, como Óscar Alzaga y Álvarez de Miranda.¹¹ En mayo de 1976, Óscar Alzaga fue invitado a impartir una conferencia en el Ateneo de Mahón y en junio el liberal Ignacio Camuñas¹² participó en un debate.¹³

⁵ Compuesta por el Partido popular (PP) de José Mª de Areilza y Pio Cabanillas; Unión Democrática Española (UDE), Partido Popular Demócrata Cristiano (PPDC), Federación de Partidos Demócratas y Liberales (FPDL), Partido Liberal (PL), Partido Demócrata Popular (PDP), Partido Socialdemócrata (PSD) y la Unión Demócrata Cristiana (UDC). En «Centro Democrático, una amplia opción electoral», *ABC* (23 de enero de 77), p. 18.

⁶ Desde julio de 1976, Adolfo Suárez, apoyado por Alfonso Osorio y Rodolfo Martín Villa —ministros de su primer Gobierno—, pusieron en marcha una operación para diseñar la creación de un partido de centro desde el Gobierno que pudiera aglutinar a los grupos reformistas del régimen por un lado y a los miembros de la oposición moderada, por otro. En: Jonathan Hopkin, *El partido...*, *op. cit.*, p. 67-70.

⁷ Carlos Huneeus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 156-163.

⁸ «El presidente Suárez quiere dirigir un centro unificado», *El País* (26 de marzo de 1977), Portada.

⁹ «Entrevista a Juan Antonio Seguí» (Mahón, 29 de diciembre de 2016). Miembro de la ejecutiva de ADEME.

¹⁰ «Ayer presentación de la Agrupación Democrática Menorquina», *Menorca* (21 de abril de 1976), p. centrales; «Rueda de Prensa de ADEME», *Menorca* (22 de abril de 1976), p. 5.

¹¹ Ambos, de ideología democristiana, tuvieron una larga trayectoria política de oposición moderada al régimen. Álvarez de Miranda perteneció a Izquierda Democrática bajo el liderazgo de Ruíz Giménez. Después fundó Izquierda Demócrata Cristiana (IDC), que en enero de 1977 pasó a denominarse Partido Popular Demócrata Cristiano (PPDC). En: Carlos Huneeus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 149-150, y Natalia Urigüen López de Sandaliano, «Los esfuerzos de la democracia cristiana alemana para favorecer la transición española, 1975-1977», *Espacio, Tiempo y Forma* 32 (2020), p. 116-126.

¹² Abogado y fundador del Partido Demócrata Popular (PDP) en diciembre de 1974. Al principio el PDP se integró en Coordinación Democrática, de la que se retiró más adelante por su política de movilización y oposición tajante al Gobierno de Suárez. En: Carlos Huneeus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 142.

¹³ «Ignacio Camuñas en Menorca», *Menorca* (24 de mayo de 1976), p. 6.

De forma parecida, se formalizó en Mallorca Concurrencia Democrática de Baleares (CODEBA), en marzo de 1976.¹⁴ Estaba compuesta por un conjunto de industriales y empresarios, casi todos afines a la democracia cristiana, empeñados en avanzar hacia la democracia.¹⁵ El grupo promotor lo formaron el notario Raimundo Clar, el abogado José Zaforteza y el teniente de alcalde de Palma, Carlos Forteza.¹⁶ Todos ellos habían pasado por el Instituto Balear de Estudios de Dirección Empresarial (IBEDE), creado en octubre de 1971 y patrocinado por la Asociación Sindical de Industriales de Mallorca (ASIMA).¹⁷ A través del IBEDE visitaron Palma figuras como Jordi Pujol, Joaquín Garrigues Walker, Agustín Rodríguez Saha-gún o Ramón Tamames. En noviembre de 1976, CODEBA se disolvió y se adhirió al PP tomando el nombre de Partido Popular Balear (PPB), con Luis Piña, Francisco Garí y José y Carlos Forteza en la junta directiva.¹⁸

Tanto ADEME como CODEBA se crearon como asociaciones al amparo del modelo que había guiado al citado grupo Tácito y varios de sus componentes compartían la misma base democristiana. No obstante, en ADEME la socialdemocracia tuvo más protagonismo, aunque fuera minoritaria y pesó más la preocupación «netamente isleña» que los matices ideológicos y personalistas de cada líder.¹⁹ Además, destaca la adhesión

que manifestaron los miembros de ADEME hacia Adolfo Suárez y su quehacer desde julio de 1976. Sin embargo, los miembros de CODEBA, con mayoría democristiana, desconfiaban de Suárez y su Gobierno y coincidían más con el liderazgo de Areilza y Pío Cabanillas.²⁰ Por otro lado, el centro menorquín no tenía las servidumbres con la «todavía administración autoritaria» que se mantenía en Mallorca.

Ante el peligro de que la izquierda más radical fuera ganando terreno en la escena política menorquina —sobre todo el PCE—, ADEME intentó cerrar acuerdos entre sus allegados. Para ello, estableció distintos contactos locales y provinciales en octubre de 1976,²¹ proponiendo un pacto entre ADEME, CODEBA, la Federación de Partidos Demócratas y Liberales (FPDL), de Joaquín Garrigues Walker,²² Reforma Democrática (RD)²³ y el Partido Liberal de Enrique Larroque,²⁴ que, finalmente, no prosperó porque el PSB no suscribió el acuerdo, y RD había abandonado su compromiso inicial de aglutinar al centro al

²⁰ Areilza y Pío Cabanillas promovieron desde julio de 1976 una política de aislamiento del nuevo presidente, temiendo que les quitara protagonismo. En: Carlos Huneus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 95.

²¹ *Menorca* (30 de octubre de 1976), p. centrales.

²² La FPDL fue una federación de partidos provinciales de ideología liberal, promovida en junio 1976 por el Partido Demócrata de Joaquín Garrigues Walker —que había sido creado en diciembre de 1975—, para desarrollar su organización en provincias. En: Carlos Huneus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 143.

²³ RD fue un partido político reformista proyectado por GODSA (Gabinete de Orientación y Documentación, SA) en 1973. Desde febrero de 1976, RD quiso aglutinar a partidos centristas y se formalizó como partido en octubre de 1976, casi al mismo tiempo que Alianza Popular (AP), con una orientación más conservadora. En diciembre de 1976, RD se federó con AP y dejó de tener identidad propia. En Lourdes López Nieto, *Alianza Popular: Estructura y evolución electoral de un partido conservador (1976-1982)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Editorial siglo XXI, 1998, p. 17-19.

²⁴ El Partido Liberal de Enrique Larroque fue presentado en Palma el 29 de junio de 1976 por su vicepresidente nacional, el mallorquín Bernardo Rabassa. En: «Presentación en Palma del Partido Liberal», *El País* (1 de julio de 1976), https://elpais.com/diario/1976/07/01/espana/205020010_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022).

¹⁴ «Concurrencia Democrática Balear, integrada en la Federación de Partidos Populares», *El País* (19 de noviembre de 1976), https://elpais.com/diario/1976/11/23/espana/217551610_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022).

¹⁵ «El centro político mallorquín intenta unirse», *Diario de Mallorca* (23 de julio de 1976), p. 4.

¹⁶ Exdecano del Colegio de Abogados y presidente del Consejo de Administración de la editora del diario *Mallorca*, cuyos propietarios eran los financieros Carlos y Juan March.

¹⁷ Fue la primera asociación empresarial española que se fundó en 1967 para paliar el déficit de suelo industrial. En: «ASIMA», <https://www.asima.com/nuestra-historia> (Consulta: 5 de marzo de 2021).

¹⁸ «Próxima presentación en Mallorca del Partido Popular», *El País* (5 de enero de 1977), https://elpais.com/diario/1977/01/05/espana/221266809_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022).

«El futuro de CODEBA», *Diario de Mallorca* (21 de noviembre de 1976), p. 4.

¹⁹ «ADEME por la representación insular», *Menorca*, (9 de noviembre de 1976), p. 5.

fundirse con Alianza Popular (AP) en esas mismas fechas.²⁵

Pese a todo, Guillermo de Olives²⁶ y Francisco Tutzó²⁷ lograron contactar con el PPB en Mallorca a finales de 1976, ya que este último había coincidido con Raimundo Clar en un curso del IBEDE en Palma.²⁸ También tuvieron la oportunidad de conocer a Pío Cabanillas y José Mª de Areilza, que les insistieron en representar al PPB en Menorca. No obstante, hasta que Francisco Garí y Fernando Piña no se desplazaron a Mahón, invitados por Tutzó en abril de 1977, no se constituyó el PPB en Menorca, del que formaron parte todos los democristianos de ADEME.²⁹ La junta directiva la formaron Guillermo de Olives, empresario –nombrado miembro del ejecutivo balear en Menorca–;³⁰ Francisco Tutzó, economista; Juan Antonio Seguí, farmacéutico; José Mª de Sintas, abogado, y Catalina Serra, librera. Mientras tanto, la relación de ADEME con los líderes de los partidos de izquierdas era cordial, sobre todo porque compartían un objetivo común: la aspiración de lograr la autonomía política y administrativa en Menorca y en las Islas Baleares. De hecho, el consenso sobre el autogobierno en Menorca estuvo

por encima de las ideologías, algo que no sucedió en Mallorca.³¹

Los miembros de CODEBA no consideraron la cuestión autonómica como indispensable para lograr la conquista democrática, hasta darse cuenta de que el tema autonómico se estaba convirtiendo en patrimonio exclusivo de la izquierda, como quedó reflejado en la reunión de la junta provisional de CD de Mallorca el 18 de febrero de 1977, que terminó aprobando una resolución a favor de la autonomía política para las Islas Baleares.³² En realidad, el hecho autonómico en Mallorca importaba fundamentalmente a la izquierda socialista y a la nacionalista, más influenciadas por el progresismo catalán,³³ en que destacó puntualmente el Partido Socialista de las Islas (PSI) el 13 de marzo de 1977, cuando presentó en Cura (Algaida, Mallorca) un Anteproyecto de Estatuto de Autonomía a bombo y platillo, pero con un inconveniente –su marcado carácter unilateral, nacionalista, de izquierdas y pancatalanista–, motivo por el que no prosperó.³⁴ Probablemente, en esas fechas, la democracia cristiana mallorquina se consideraba por encima de las aspiraciones autonómicas, al haber gozado Mallorca, habitualmente, del control de la Administración regional en el archipiélago. Por el contrario, los miembros de ADEME siempre tuvieron la intención de coordinar a los distintos agentes políticos, económicos y sociales de Menorca para la creación de un órgano insular independiente que lograra la autonomía política y administrativa de la isla, aunque rechazaban las posiciones teóricas sobre el nacionalismo de los *Països Catalans*, ya que las identificaban

²⁵ Juan Pedro Bover Sánchez, «La creación de UCD en las Islas Baleares. Los inicios del partido de la transición y del proceso autonómico», *Pensar con la historia desde el siglo XXI, Actas del XII congreso de la asociación de historia contemporánea* (17-19 de septiembre de 2014). Taller N° 28, «Poder(es) y contrapoder(es) en el ámbito local durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político», Madrid: Ediciones UAM, 2015, p. 4934-4935. <https://libros.uam.es/uam/catalog/book/10> (Consulta: 6 de abril de 2020).

²⁶ Abogado y empresario, democristiano y miembro de ADEME. Presidente del Ateneo de Mahón desde 1965. Fue el primer senador por Menorca.

²⁷ Empresario y miembro de ADEME desde 1976 hasta su incorporación a la coalición de UCD en mayo de 1977. Delegado del Gobierno en Menorca (1977-1978) y primer presidente de UCD Menorca (1978-1982).

²⁸ «Entrevista a Francisco Tutzó» (Mahón, 26 de diciembre de 2016).

²⁹ Visita a Menorca de Francisco Garí y Fernando Piña del Partido Popular Balear. En: «El centro es una oposición a la clásica derecha española», *Menorca* (19 de abril de 1977), p. 6.

³⁰ «Entrevista a Francisco Tutzó» (Mahón, 26 de diciembre de 2016).

³¹ *Ibid.*

³² «No podemos consentir que la autonomía sea una bandera de los grupos de izquierda», *Diario de Mallorca* (20 de febrero de 1977), p. 5.

³³ Miquel Payeras Femenías, *Les utopies esvaïdes*. Palma: Editorial Cort, 1999, p. 340-354.

³⁴ Antoni Nadal – Roberto Mosquera, *El procés autonòmic Balear (1976-1987)*. Palma: Ed. Documenta Balear, 1994, p. 17-18; «Presentación del proyecto de Estatuto de autonomía de las Baleares», *El País* (13 de marzo de 1977), https://elpais.com/diario/1977/03/13/espana/227055609_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022).

como un intento hegemónico de la izquierda radical catalana para incorporarse las islas: «Primero Menorca, segundo Baleares y después España, con un estatuto de autonomía que considere las peculiaridades de cada isla».³⁵

Los socialdemócratas desempeñaron un importante papel en ADEME, a pesar de ser minoritarios. El Partido Socialdemócrata Balear (PSB) fue fundado por Santiago Rodríguez Miranda,³⁶ en Mallorca en noviembre de 1974 –antes de la muerte de Franco–. Sin embargo, en Menorca no se constituyó formalmente como la Unión Socialdemócrata de Menorca (USDAM) hasta finales de marzo de 1977, a propuesta de Rodríguez Miranda.³⁷ La comisión organizadora de la USDAM estaba formada por Mateo Seguí,³⁸ Jesús Josué –ambos médicos–, Domingo Moll –farmacéutico–, Francisco Ballester –registrador de la Propiedad– y Ramón Carreras –administrativo–. Su composición ideológica era de centroizquierda, y sus miembros

eran genuinamente menorquines, no tenían servidumbres ni de Mallorca, ni de Cataluña ni de Madrid y se situaban entre el republicanismo histórico y el cristianismo comprometido, de base joseantoniana.³⁹ La USDAM formó parte de ADEME junto con algún liberal tardío con poco peso significativo, como Pedro Monjo.⁴⁰

La cercanía de las elecciones de junio logró que el PP, la USDAM y el PL se pusieran de acuerdo para formalizar la coalición de CD en Menorca, el 19 de abril de 1977.⁴¹ Rápidamente se firmó el compromiso definitivo en el ámbito balear el 31 de abril de 1977⁴² y, tan solo una semana más tarde, se produjo la incorporación de CD a la recién creada coalición de UCD, liderada en el Estado por el Gobierno de Adolfo Suárez, que, finalmente, ganó las elecciones generales de 1977, tanto en el ámbito nacional como en las Islas Baleares:

³⁵ «Rueda de prensa Agrupación Democrática Menorquina», *Menorca* (28 de abril de 1976), p. centrales.

³⁶ Rodríguez Miranda, madrileño y abogado del Estado afincado en Mallorca. A finales de 1974 fundó el PSB, independiente de los socialdemócratas estatales. Participaron en la fundación de la Asamblea Democrática de Mallorca. En: Bartomeu Canyelles – Francisca Vidal, *L'oposició antifranquista a les Illes*. Palma de Mallorca: Moll, 1977, p. 69-76. En agosto de 1976 el PSB se integró en la Federación Social Demócrata (FSD) de Francisco Fernández Ordoñez y José Ramón Lasuén, a la que se federaron posteriormente distintos partidos regionales como la Unión Socialdemócrata de Menorquina. En: Antoni Marimon y Sebastià Serra, (dirs.), *Diccionari de Partits Polítics de les Illes Balears (1900-2008)*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2012, p. 255.

³⁷ «Fundación de la USDAM». *Menorca* (22 de marzo de 1977), p. 5.

³⁸ Médico y Periodista. Fue director del diario *Menorca* desde 1967 y vicepresidente del Ateneo mahonés. En: «Biografía Mateo Seguí Mercadal», <https://mateuseguimercadal.net/cronologia/> (Consulta: 6 de junio de 2021).

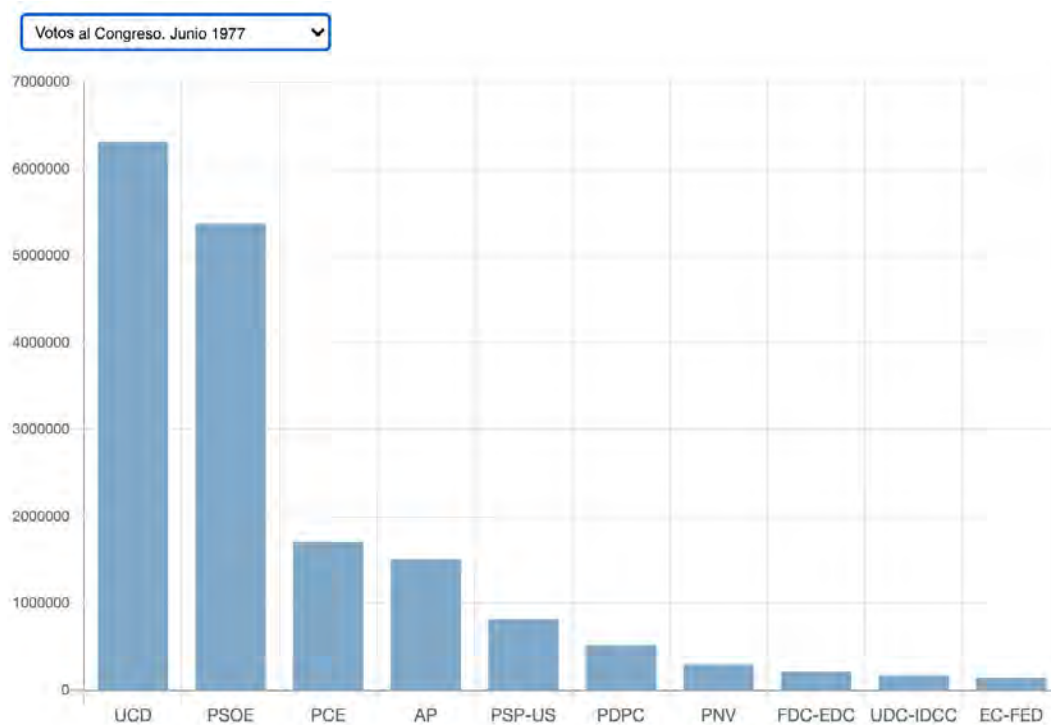
³⁹ «Se ha creado la USDAM», *Menorca* (31 de marzo de 1977), p. 4.

⁴⁰ «Partido Liberal: la tercera vía», *Menorca* (5 de abril de 1977), p. 6.

⁴¹ «Se crea el Centro Democrático menorquín», *Menorca* (20 de abril de 1977), p. centrales.

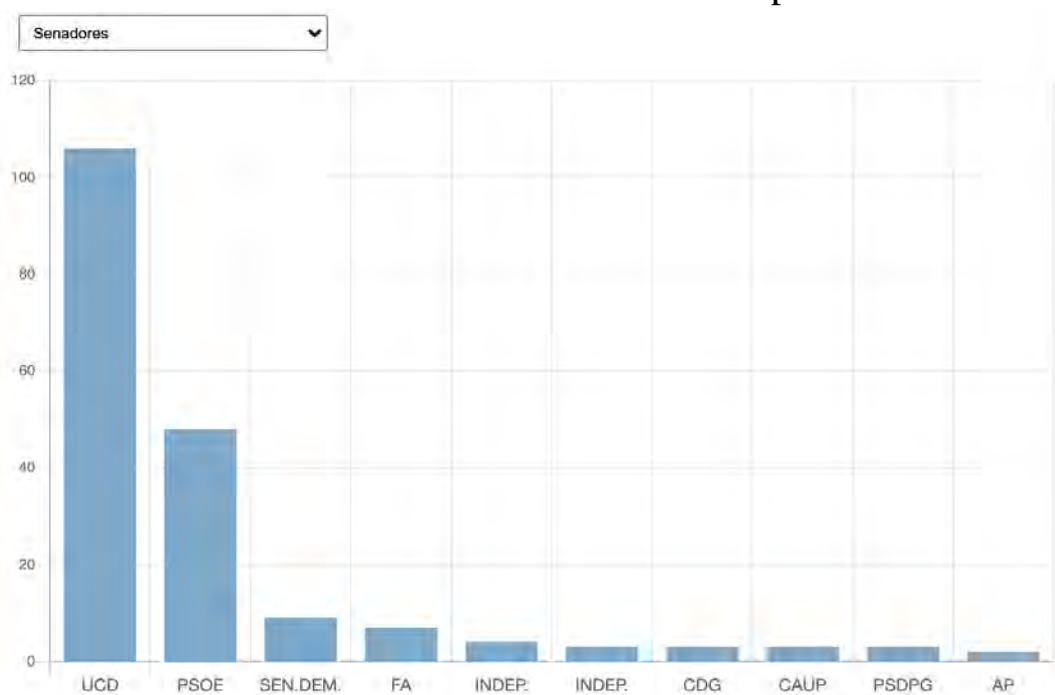
⁴² «Pacto electoral entre el PPB, el PLB, y la Unión PSB», *Diario de Mallorca* (1 de mayo de 1977), p. 4.

Tabla 1. Resultado de las Elecciones Generales de 1977 en España. Congreso

(Fuente: Ministerio del Interior)

Tabla 2. Resultado de las Elecciones Generales de 1977 en España. Senado

(Fuente: Ministerio del Interior)⁴³

⁴³ «Las Elecciones Generales en España, 1977-2016» (15 de junio de 1977), http://www.interior.gob.es/documents/642317/1201381/Las_elecciones_generales_en_Espa%C3%B1a_1977-2016_126170281.pdf/6e-f7a97b-a48a-4511-b988-6b0ff0796ae2 (Consulta: 27 de abril de 2022).

[les en Espa%C3%B1a 1977-2016_126170281.pdf/6e-f7a97b-a48a-4511-b988-6b0ff0796ae2](http://www.interior.gob.es/documents/642317/1201381/Las_elecciones_generales_en_Espa%C3%B1a_1977-2016_126170281.pdf/6e-f7a97b-a48a-4511-b988-6b0ff0796ae2) (Consulta: 27 de abril de 2022).

Tabla 3. Resultado de las Elecciones Generales de 1977 en Baleares

Resultados al Congreso										
	Resultados en miles					Resultados en %				
	Baleares	Mallorca	Menorca	Ibiza	Formentera	Baleares	Mallorca	Menorca	Ibiza	Formentera
Censo electoral	407.899	337.758	34.971	32.815	2.355					
Voto emitido	330.206	276.966	29.185	22.581	1.474	81,0	82,0	83,5	68,8	62,6
Voto nulo	6.405	5.108	685	584	28	1,9	1,8	2,4	2,6	1,9
Voto en blanco	1.311	1.158	67	84	2	0,4	0,2	0,4	0,1	0,0
TOTAL CANDIDATURAS	322.490	270.700	28.433	21.913	1.444	100	100	100	100	100
UCD - UNION DE CENTRO DEMOCRATICO	164.659	140.651	12.329	10.905	774	51,1	52,0	43,4	49,8	53,6
PSOE - P. SOCIALISTA OBRERO ESPAÑOL	74.625	67.750	4.622	2.187	66	23,1	25,0	16,3	10,0	4,6
AP - FED.DE P. DE ALIANZA POPULAR	28.498	19.545	4.062	4.780	111	8,8	7,2	14,3	21,8	7,7
PSP-US - UNIDAD SOCIALISTA	16.451	10.704	3.480	1.911	376	5,1	4,0	12,2	8,7	26,0
PCE - PARTIDO COMUNISTA DE ESPAÑA	14.140	11.241	1.793	1.081	25	4,4	4,2	6,3	4,9	1,7
UAB - UNIO AUTONOMISTA	11.846	11.348	156	313	29	3,7	4,2	0,6	1,4	2,0
UDIB - UNION DEMOCRATA ISLAS BALEARES	6.029	4.670	1.104	245	10	1,9	1,7	3,9	1,1	0,7
FDI - FRENTE DEMOCRATICO DE IZQUIERDAS	1.960	1.294	563	94	9	0,6	0,5	2,0	0,4	0,6
RSE - REFORMA SOCIAL ESPAÑOLA	1.762	1.544	80	126	12	0,6	0,6	0,3	0,6	0,8
AET - AGRUP.ELECTORAL DE TRABAJADORES	1.325	1.042	177	90	16	0,4	0,4	0,6	0,4	1,1
CJA - ASOCIACION CIRCULOS JOSE ANTONIO	1.195	911	87	181	16	0,4	0,3	0,3	0,8	1,1

Diputados electos: Raimundo Clar, Santiago Rodríguez Miranda, Miguel Durán, y Francisco Gari. (UCD), y Emilio Alonso y Félix Pons (PSOE)

Resultados al Senado			
Isla	Partido	senador	votos
Mallorca	UCD	JERONIMO ALBERTI PICORNELL	146.550
Mallorca	UCD	RAMIRO PEREZ-MAURA HERRERA	132.803
Mallorca	PSOE	MANUEL MORA ESTEVA	77.373
Menorca	UCD	GUILLERMO DE OLIVES PONS	9.248
Eivissa-Formentera	AP	ABEL MATUTES JUAN	8.862

(Fuente: Gonzalo Adán y Miquel Payeras, *El complejo comportamiento del voto en Baleares. Vol. I: Elecciones Generales, 1977-2021*. Palma: Leonard Muntaner 2015, p. 26.)

Después del éxito de la coalición de UCD en las elecciones de junio de 1977 en España, la formación se unificó en un solo partido el 12 de agosto. A partir de entonces, al igual que en Madrid, las distintas familias de UCD en Mallorca comenzaron a tener sus desavenencias por la fuerte hegemonía del PPB. Sin embargo, la paradójica incorporación del «independiente» Jerónimo Albertí⁴⁴ en las listas, de las que salió elegido senador, y su posterior nombramiento como presidente insular de UCD templaron los ánimos internos.⁴⁵ Así como en Mallorca e Ibiza la victoria de UCD en las elecciones de junio de 1977 fue incuestionable, en Menorca, con mayor tradición progresista, el triunfo del centro fue muy ajustado. Guillermo

de Olives, de UCD, obtuvo el acta de senador tan solo por 68 votos de diferencia con el candidato de la izquierda, Antoni Anglada.

A partir de entonces, la necesidad de organizar la UCD en las Islas Baleares era urgente, aunque había una gran indefinición política e ideológica a todos los niveles.⁴⁶ El comité de UCD de las Islas Baleares quedó constituido por Miguel Duran y Pastor como presidente regional⁴⁷ y Maximiliano Morales Gómez como secretario –los dos del PL–.⁴⁸ Durante el congreso insular de UCD Menorca estuvieron presentes Juan Ginard y Rafael Franch, de UCD Mallorca, y Andrés Tuells, de UCD Ibiza, acompañados en la mesa por el senador por Menor-

⁴⁶ Carlos Huneeus, *La Unión de...*, op. cit., p. 114-115.

⁴⁷ Del Partido Liberal de Enrique Larroque, del cual fue secretario general en las Islas Baleares hasta que se constituyó UCD como partido. En: Antoni Marimon – Sebastià Serra (dirs.), *Diccionari de Partits...*, op. cit., p. 201.

⁴⁸ «A finales de este mes, congreso balear de UCD», *El País*, (4 de mayo de 1978), https://elpais.com/diario/1978/05/04/espana/263080832_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022).

ca, Guillermo de Olives; Catalina Serra, secretaria general provisional, y los presidentes de las siete agrupaciones locales de la isla. Una de las cuestiones más discutidas fue el grado de autonomía que tendrían los comités locales: la agrupación de Ciudadela defendía plena autonomía, frente a cierto grado de intervención por parte del comité insular, concretamente en cuanto al asunto de los candidatos para las elecciones municipales. Francisco Tutzó logró una solución satisfactoria para todos:

El comité ejecutivo tomará postura respecto a los candidatos propuestos para las elecciones de ámbito municipal, y dicha postura solo será vinculante cuando exista una mayoría de cuatro quintas partes.⁴⁹

El Comité Insular de Menorca estuvo compuesto por Francisco Tutzó Bennisar, presidente; Catalina Serra, secretaria general; Cristóbal Capó y Carlos Torrent, vocales de Ciudadela; Mateo Seguí, vocal de Mahón; Basilio Enrich, vocal de Alayor, y Gabriel Martí, vocal de Ferrerías. Hubo un fallo de coordinación porque el primer congreso insular de UCD Menorca se celebró una semana después del congreso de las Islas Baleares.⁵⁰ El 4 de septiembre se procedió a la elección, en asamblea, de los compromisarios menorquines de UCD que asistirían al Congreso Nacional de finales de octubre. Estuvo presente Francisco Peyró como delegado de la Secretaría de Organización,⁵¹ que asistía a todas las asambleas insulares preparatorias del Congreso en las islas.⁵² Era importante escoger bien a los compromisarios, pues se pretendía conseguir que cada isla fuera consi-

derada una provincia en los estatutos de UCD.⁵³

El primer Congreso Nacional de UCD tuvo lugar los días 20, 21 y 22 octubre de 1978, y en él se establecieron tanto los estatutos como el programa, con una organización en apariencia estable. Adolfo Suárez salió elegido presidente y Rafael Arias-Salgado, secretario general. Su ideología seguía siendo un conglomerado de las corrientes originales: la democracia cristiana, el liberalismo, la socialdemocracia,⁵⁴ con algunos regionalistas e independientes. Evidentemente, se produjeron disputas internas con una característica común: la hegemonía de los notables del partido prevalecía siempre sobre la propia estructura organizativa.⁵⁵

La derecha aperturista en Menorca: AP

La plataforma electoral estatal conocida como AP fue fundada en marzo de 1977 desde una coalición liderada por señalados exministros franquistas. La coordinación estuvo a cargo de Reforma Democrática (RD), con Fraga al frente, que quiso crear una derecha unificada y electoralmente rentable, alejándose, en un giro conservador, del reformismo.⁵⁶

En las Islas Baleares, la coalición se aglutinó en torno a conservadores conocidos, como el diplomático Tomas Tous de Carranza, el procurador en Cortes Gabriel Tous o los empresarios Andrés Buades, Mariano Alomar y Luis de Olascoaga en Mallorca. En Menorca e Ibiza sobresalieron los

⁴⁹ «Primer Congreso Insular de UCD Menorca», *El Iris* (6 de junio de 1978), p. 5.

⁵⁰ «Congreso Insular UCD Menorca», *Menorca* (2 de junio de 1978), p. 7.

⁵¹ Fuertemente controlada desde mayo de 1978 por el secretario de coordinación y organización de UCD, el socialdemócrata Rafael Arias-Salgado a través de sus delegados que coordinaban las asambleas preparatorias del primer Congreso balear de UCD. En: Carlos Huneeus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 212-213.

⁵² «Asamblea general Insular de UCD en Menorca», *Menorca* (5 de septiembre de 1978), p. 9.

⁵³ «Menorca será considerada provincia en los estatutos de UCD», *Menorca* (21 de octubre de 1978), portada.

⁵⁴ «Primer congreso nacional de UCD, principios ideológicos y modelo de sociedad» (20, 21, 22 de octubre de 1978), <http://e-spacio.uned.es/fez/eserv.php?pid=bibliuned:-DerechoPolitico-1978-1979-2-13210&dsID=PDF> (Consulta: 15 de julio de 2022).

⁵⁵ Huneeus denomina así a los dirigentes de UCD que tuvieron una socialización política e intelectual activa en la universidad, dedicándose después sólo a la vida profesional, por lo que carecían de experiencia política suficiente para adecuarse a los canales institucionales del partido, manteniendo una política personalista. En: Carlos Huneeus, *La Unión de...*, *op. cit.*, p. 146-151.

⁵⁶ Julio Gil Pecharromán, *La estirpe del...*, *op. cit.*, p. 288-294.

empresarios Antonio Cardona y Abel Matutes, respectivamente. Los tres primeros terminaron siendo candidatos al Congreso y los dos últimos, al Senado, junto a Rafael de la Rosa. Abel Matutes supo reorganizar con rapidez la derecha aperturista en torno al Partido Liberal de Ibiza y Formentera, S'UNIÓ, en abril de 1977.⁵⁷

En el caso de AP, los resultados electorales de junio de 1977 supusieron un fracaso para AP en general. Sin embargo, el comportamiento del voto en AP de Menorca fue singular, tal y como queda reflejado en las tablas 1, 2 y 3. Así como UCD tuvo mayor porcentaje en las Islas Baleares que en el Estado –18 puntos más–, AP en ámbito nacional obtuvo un 8,2%, similar al cómputo de AP Mallorca, que tuvo un 7,2%, mientras que en Ibiza se alcanzó un 21,8% y en Menorca, un 14,3%, lo que sorprende teniendo en cuenta el carácter progresista de la isla y la intensa movilización que se originó desde la izquierda. El análisis del porcentaje de votos por municipios señala que AP logró, paradójicamente, un mayor apoyo de la payesía –campesinado menorquín– en las poblaciones con alta dedicación al sector primario, como Ferrerías, Mercadal, San Luis y Alayor.⁵⁸ En primer lugar, el sistema de aparcería menorquina establecía desde antiguo una interrelación suficientemente aceptada entre payés y terrateniente, de tal manera que no les faltaron provisiones, ni durante la Guerra Civil ni durante la posguerra. En segundo lugar, se observa una mayor falta de cultura y movilización política en este sector por su dispersión rural y el recelo a que un cambio político brusco perjudicase su situación.⁵⁹

La falta de aspirantes supuso un problema a la hora de elaborar las listas de candidatos de AP en Menorca. Los conservadores tenían miedo a expresar públicamente sus opiniones políticas, ya

que todavía se recordaban las matanzas en la fortaleza de la Mola y en el buque Atlante, al estallar la Guerra Civil en Mahón. Sin embargo, preocupaba mucho el creciente protagonismo de la izquierda comunista en Menorca –liderada por Antonio Casero–,⁶⁰ que emergía como una amenaza inquietante.⁶¹

Tanto AP de Menorca como AP estatal, se organizaron con más rapidez que la UCD en los mismos ámbitos, gracias a la experiencia política de sus líderes nacionales que provenían del régimen anterior.⁶² Con todo, se generaron tensiones en la organización interna de AP Menorca a raíz de las interferencias de Abel Matutes,⁶³ que pretendía hacerse con el liderazgo de AP en todas las islas,⁶⁴ algo que los menorquines no estaban dispuestos a aceptar.⁶⁵ No obstante, al finalizar 1977, tenían junta insular con presidente y vicepresidente –Manuel Yebra Benavente y Pedro Pax Pons, respectivamente– y seis juntas locales en seis municipios de la isla, mientras que UCD solo tenía representantes en cuatro de las siete localidades –Mahón, Ciudadela, Alayor y Ferrerías–.

Poco después, se convocó el II Congreso Nacional de AP en Madrid, el 28 y el 29 de enero de 1978, para refundarse y ampliar su base política. Varios militantes de AP de Menorca asistieron a

⁵⁷ Antoni Marimon – Sebastià Serra (dirs.), *Diccionari de Partits...*, *op. cit.*, p. 335.

⁵⁸ «Elecciones municipales de 1979 en las Islas Baleares» (3 de abril de 1979) <https://www.datoselecciones.com/elecciones-municipales-1979/illes-balears/illes-balears>, (Consulta: 6 de junio de 2021).

⁵⁹ «Entrevista a Manuel Yebra» (Mahón, 13 de mayo de 2015). Primer presidente de Alianza Popular de Menorca (1977-1980).

⁶⁰ Líder del movimiento socialista y comunista en Menorca desde 1968. Intervino y animó todos los movimientos antifranquistas desde la clandestinidad. Participó en la fundación de la Junta Democrática de Menorca en 1975 y después en la Asamblea Democrática de Menorca en 1976. En: «Entrevista a Antonio Casero» (Mahón, 15 de abril de 2019).

⁶¹ «Entrevista a Concepción Dolz del Castellar» (Mahón, 22 de diciembre de 2015), viuda de Pedro Pax, vicepresidente de AP en Menorca, y presidente de AP en Mahón.

⁶² Carlos Huneus, *La Unión de ...*, *op. cit.*, p. 150.

⁶³ Empresario y político conservador de Ibiza. Ejerció como vicepresidente de Fomento del Turismo de Ibiza y Formentera (1964-1977). Fue alcalde de Ibiza (1970-1971) y fundador y presidente del Partido S'Unió de Ibiza y Formentera que estaba federado con AP. Fue también senador por Ibiza y Formentera (1977-1982). En: <http://www.mcabiografias.com/app-bio/do/show?key=matutes-y-juan-abel> (Consulta: 3 de junio de 2021).

⁶⁴ Lourdes López Nieto, *Alianza Popular: Estructura...*, *op. cit.*, p. 179-180.

⁶⁵ «Entrevista a Manuel Yebra» (Mahón, 13 de mayo de 2015).

este II Congreso en Madrid: José Anglada Anglada, Juan Cerezo Mir y Manuel Yebra Benavente; como invitados estuvieron Pedro Pax Pons, Dolores Mir, Jesús Camps y Juan de Salort Pons, entre otros. Gracias a ellos, se consiguió representación directa de Menorca en la Junta Nacional, por lo que se pudo constituir la nueva Junta Insular de AP Menorca el 12 de abril de 1978.⁶⁶ En cuanto a la nueva imagen ideológica del partido, Yebra declaró su postura en el diario *Menorca*:

No aceptamos ni las concepciones marxistas, ni las separatistas; ni nos confundimos con la extrema derecha porque no utilizamos métodos integristas, ni violentos. Aceptamos la buena fe de cualquier otro partido, pero creemos que toda radicalización es contraproducente y que no es camino que lleva al futuro. Alianza Popular es ahora un partido democrático, moderno y abierto [...]. Se ha reafirmado la «unidad nacional»: autonomías legítimas, sí, nacionalidades, no.⁶⁷

Hay que tener en cuenta que, durante todo el año 1978, se fueron acrecentando las tensiones internas de AP en el ámbito nacional debido a la controversia sobre el término «nacionalidades» mencionado en el artículo 2 de la Constitución (título preliminar), que era inaceptable para algunos sectores de la derecha.⁶⁸ El mismo Manuel Fraga lo rechazaba rotundamente: «Para nosotros no existe más nacionalidad que la española [...]».⁶⁹

⁶⁶ En este Congreso, liderado por el vicesecretario de organización territorial, Jorge Verstryngge, se realizó el diseño básico del desarrollo de AP en cuanto a la *organización territorial*: abrir sedes para favorecer la afiliación y la autofinanciación, contactar con los delegados y responsables de los pueblos. Se establecieron Juntas Locales en los centros de población importantes. En: Lourdes López Nieto, *Alianza Popular: Estructura y ...*, *op. cit.*, p. 55-61.

⁶⁷ «Declaraciones de Manuel Yebra», *Menorca* (7 de febrero de 1978), p. 7.

⁶⁸ Fueron los cinco diputados más extremistas de AP los que votaron en contra de la Constitución: Gonzalo Fernández de la Mora, Federico Silva, Alberto Jarabo, José Martínez Emperador y Pedro de Mendizábal. En: «Fuertes tensiones en Alianza Popular tras la abstención constitucional», *El País* (27 de julio de 1978), https://elpais.com/diario/1978/07/27/espana/270338408_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022).

⁶⁹ Manuel Fraga Iribarne, *La Constitución y otras cuestiones fundamentales*. Barcelona: Editorial Planeta, 1978, p. 151.

De cara a la Constitución, Fraga solo aceptaba una exigua autonomía y una simple descentralización administrativa,⁷⁰ lo que propició que el ejecutivo menorquín de AP se excluyera, al principio, de las demandas autonómicas del resto de los partidos políticos de Menorca. Sin embargo, después de las elecciones de 1977 se fue desvinculando de las tesis de Fraga y se subió al tren del proceso preautonómico con el resto de los partidos políticos de la isla en el célebre Pacto del Toro.

Los nuevos cargos surgidos en el congreso de enero fueron Manuel Yebra Benavente, presidente; Pedro Pax Pons, vicepresidente de Menorca y presidente de la Junta Local de Mahón; Fernando Saura, presidente de la Junta Local de Ciudadela; Jesús Camps Cardona, presidente de la Junta Local Alaior; Guillermo Pons, presidente de la Junta Local San Luis; Juan Florit Coll, presidente de la Junta Local Ferrerías, y Antonio Pons Fuxá, presidente de la Junta Local Mercadal. A partir de entonces se organizaron mítines y reuniones con personalidades de relevancia para dar a conocer más ampliamente la ideología del partido, como la reunión del 18 de febrero de 1978 en Mahón, con Jorge Verstryngge y Carlos Argos, la de Ferrerías el 20 de marzo de 1978⁷¹ y la de Alayor en abril, con el presidente de AP de Madrid Carlos Martín Cinto.

El liderazgo de Menorca en la preautonomía balear

El Partido Socialista de las Islas (PSI) tuvo el gran acierto, en esta ocasión, de congregarse en Palma, el 4 de junio de 1977, a «todas las fuerzas políticas del archipiélago» que se presentaban a las elecciones generales, para suscribir un Pacto por la Autonomía, en el que se defendía el derecho de

⁷⁰ Carme Molinero y Pere Ysàs, *La transición. Historia y relatos*. Madrid: Siglo XXI, 2018, p. 184.

⁷¹ «Proliferación de mítines políticos», *Menorca* (21 de marzo de 1978), p. 6.

los pueblos de las islas a su autonomía política a través de sus representantes elegidos en las urnas. El senador Guillermo de Olives (UCD) asistió en representación expresa de todos los partidos políticos de Menorca para la firma –con la única ausencia de AP–. A raíz de este acuerdo multilateral, el 10 de julio de 1977, Guillermo de Olives se decidió a convocar a todas las fuerzas políticas menorquinas en Monte Toro –Menorca– para unificar criterios en torno a la autonomía balear. Esta reunión culminó con el consenso de todos los representantes políticos de Menorca y la firma del Pacto del Toro⁷² –con la inclusión de AP–. Este fue el arranque del proceso preautonómico balear.

En el acuerdo se concretaba la creación de una Asamblea de Parlamentarios de las Islas Baleares, se pedía un órgano político-administrativo para cada isla y otro interinsular, se demandaba la cooficialidad de la lengua catalana y se proponía la creación de una comisión técnica con representantes de cada una de las islas para elaborar el Anteproyecto del Estatuto de Autonomía. Al día siguiente, Guillermo de Olives, Mateo Seguí y Josep M. Quintana –del Movimiento Socialista de Menorca– presentaron el documento en Palma y, seguidamente, se decidió la organización de tres comisiones de trabajo en cada isla —jurídica, económica y cultural—,⁷³ para elaborar el citado Anteproyecto del Estatuto, junto con la creación de una comisión coordinadora interinsular paritaria, con seis representantes de la comisión de Mallorca, tres de Menorca y tres de Ibiza y Formentera.⁷⁴ El 15 de julio, se reunieron de nuevo todos los partidos políticos menorquines para

crear la Asamblea Autónoma de Menorca, bajo la presidencia de Guillermo de Olives (UCD), que funcionaría mientras no fuera creado el Consejo General Interinsular (CGI). El 30 de julio de 1977, se constituyó en Palma la Asamblea de Parlamentarios de las Islas –compuesta por los once representantes de las Islas Baleares en las Cortes–, considerada el órgano de máxima competencia para completar el proceso democrático de las islas y atender los intereses del archipiélago.⁷⁵

Gracias a la Asamblea Autónoma de Menorca, el 1 de octubre de 1977, se aprobó el primer informe sobre el régimen transitorio, que reconocía el CGI. De hecho, la iniciativa del proyecto de régimen transitorio fue una conquista esencialmente menorquina, tal y como señaló Santiago Rodríguez Miranda, diputado de UCD: «[Menorca] lleva la bandera autonomista por delante de las tres islas».⁷⁶ Por otro lado, Menorca defendía la representación paritaria de los consejos en el CGI,⁷⁷ pero Mallorca prefería la representación proporcional, según el número de habitantes –más ventajosa para ella-. Al final, se ratificó el sistema paritario y se acordó el contenido del Anteproyecto del régimen preautonómico.⁷⁸

La Asamblea de Parlamentarios, reunida en Ciudadela, aprobó por unanimidad el primer Anteproyecto en el llamado «Documento de Ciudadela»,⁷⁹ el 12 de diciembre de 1977. El consenso obtenido en este primer documento fue un éxito para los menorquines porque se estableció como base y guía del proceso preautonómico, lo que demostró sensatez política y responsabilidad democrática de todo el elenco político.⁸⁰ Las nego-

⁷² Por parte de UCD firmaron los democristianos Francisco Tutzó y Juan Antonio Seguí y el socialdemócrata Mateo Seguí. En: «Histórica reunión», *Menorca* (11 de julio de 1977), p. centrales.

⁷³ Guillermo de Olives Pons —presidente de la Asamblea Autónoma de Menorca—, «Carta dirigida a D. Andreu Murillo para que acepte formar parte de una de las tres comisiones» (23 de julio de 1977), *Arxiu General del Consell Insular de Menorca (AGCIM)*, Fons Andreu Murillo i Tudurí, anys 1977-1982, signaturas 23 i 24.

⁷⁴ «Reunió de les forces polítiques autonòmiques de Balears», *Menorca* (12 de julio de 1977), p. centrales.

⁷⁵ Antoni Nadal y Roberto Mosquera: *El procés autonòmic...*, *op. cit.*, p. 22-25.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 27.

⁷⁷ Seis representantes de Ibiza/Formentera, seis de Menorca y doce de Mallorca.

⁷⁸ Antoni Nadal – Roberto Mosquera: *El procés autonòmic...*, *op. cit.*, p. 32.

⁷⁹ Aprobación del Anteproyecto de régimen preautonómico, en: «El Documento de Ciudadela», *El Iris* (6 de enero de 1978), portada.

⁸⁰ Josep Pons Fraga, «Entrevista realizada en Radio Popular por el periodista Josep Pons Fraga a Francisco Tutzó y Mateo Seguí después de la aprobación del anteproyecto preautonómico en Ciudadela» (12 de diciembre de 1977),

ciaciones entre la Asamblea de Parlamentarios y el Gobierno español sobre los puntos más importantes –la exigencia de la cooficialidad de la lengua catalana y la creación de los consejos insulares y del CGI– comenzaron a principios de 1978. El Consejo Insular de Mallorca constaría de veinticuatro miembros; el de Menorca, de catorce y el de Ibiza y Formentera, de trece. El CGI estaría formado mediante representación paritaria y los representantes serían nombrados por cada consejo insular.⁸¹

Como era de esperar, el Gobierno español no aceptó el Documento de Ciudadela, por la exigencia de la cooficialidad del catalán y el organigrama local. Para subsanar este rechazo, la Asamblea autonómica de Ibiza aprobó otro documento, en el que se sustituyó la exigencia de la cooficialidad del catalán por un «ya se verá...».⁸² A la postre, se presentó el Documento de Mallorca, que compendia y modificaba todo lo elaborado anteriormente, ante el Ministerio para las Regiones el 19 de abril de 1978, para obtener el beneplácito del Gobierno.⁸³

El Real Decreto Ley de Régimen Preautonómico para el Archipiélago Balear fue aprobado por el Consejo de ministros el 3 de junio de 1978,⁸⁴ lo que originó la disolución de la Asamblea de Parlamentarios para crear el CGI como primer ente

de gobierno preautonómico.⁸⁵ Dicho régimen preautonómico se adelantaba a la Constitución, si bien se remitía a esta y a la Ley de Elecciones Locales para su instauración definitiva.

Conclusión

Los partidos del centroderecha consiguieron avanzar en su conformación local y regional en las Islas Baleares, algo necesario para afrontar la definición del autogobierno insular y provincial, junto con el intenso debate sobre la nueva Constitución. A diferencia de Mallorca, toda la clase política menorquina compartía la firme aspiración de lograr la autonomía política y administrativa en Menorca y en todas las Islas Baleares desde el principio. Este empeño estableció una unidad de acción por encima de las propias ideologías, defendió el interés general y estableció los primeros cimientos de la preautonomía balear. De hecho, en pocos meses se avanzó vertiginosamente bajo el impulso del senador de UCD Guillermo de Olives.⁸⁶

El cambio de rumbo de AP fue significativo, ya que, poco antes de las elecciones de junio de 1977, no quiso unirse al Pacto Autonómico en las Islas Baleares, con lo que se alejó del consenso político menorquín, a consecuencia, en gran parte, de las estrechas directrices de autogobierno marcadas desde AP Madrid. Sin embargo, convencidos de la importancia de constituir un bloque unificado y sólido hacia la autonomía en unos momentos de incertidumbre, se alejaron del conservadurismo administrativo de Fraga y deci-

Arxiu d'Imatge i So de Menorca (AISM), Fons Josep Pons Fraga, Signatura JPF 0001, 49 UCD Menorca, 1977. Desde 00.00 min. hasta 11.15 min.

⁸¹ Antoni Nadal y Roberto Mosquera, *El procés autonòmic...*, *op. cit.*, p. 33.

⁸² «Rechazo del Gobierno al Documento de Ciudadela», *Última Hora*, Ibiza (28 de marzo de 1978).

⁸³ «Ultimado el texto para Baleares», *El País* (14 de marzo de 1978), https://elpais.com/diario/1978/03/14/espaa/258678020_850215.html (Consulta: 15 de julio de 2022) y texto completo en: *Menorca* (21 de abril de 1978), p. 7.

⁸⁴ «Real Decreto-ley 18/1978, de 13 de junio, por el que se aprueba el régimen preautonómico para el archipiélago Balear», Boletín Oficial del Estado (BOE) (30 de junio de 1978), <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1978-16856> (Consulta: 15 de julio de 2022).

⁸⁵ No tenía competencias en gestión, ni presupuesto, pero lo recibieron con auténtica alegría, tanto la UCD como el PSOE. No así los nacionalistas, que vieron cómo, en apenas unos meses, todo se había diseñado y ejecutado sin su intervención. El 28 de julio de 1978 se constituía en el castillo de Bellver el CGI, bajo la presidencia de Alberti. En: «Jerónimo Alberti, confirmado como presidente del Consejo General Interinsular», *El País* (25 de julio de 1978) https://elpais.com/diario/1978/07/25/espaa/270165624_850215.html (Consulta: 22 de enero de 2018).

⁸⁶ «Entrevista a Francisco Tutzó» (Mahón, 26 de diciembre de 2016).

dieron adherirse a los acuerdos preautonómicos con todos los demás partidos menorquines en el Pacto del Toro. No obstante, AP de Menorca, al contrario que en Ibiza con Matutes, no tuvo ni la rapidez para adecuarse a lo que la situación demandaba en la isla, ni la sutileza para admitir que tenía que descolgarse definitivamente de cualquier vestigio franquista, ni tampoco el apoyo del empresariado, que se inclinó hacia UCD, con un mayor soporte económico, como se plasmó en los resultados de las elecciones de 1977. Es cierto que fueron rectificando y asumiendo la noción de hacer borrón y cuenta nueva, pero sin el suficiente convencimiento y con retraso.

Menorca, como territorio con identidad propia, tuvo una clase política a la altura de las circunstancias durante la transición, lo cual enlaza directamente con la teoría del liderazgo argumentada por Linz,⁸⁷ en la que se subraya la persona-

lidad de los representantes políticos y sociales, dotados de una gran capacidad estratégica para la movilización. Sin embargo, las élites políticas del centroderecha mallorquin estaban todavía muy condicionadas por el organigrama administrativo heredado del franquismo, algo parecido a lo que sucedió en Galicia, donde se dio una mayor continuidad a las élites políticas locales de la dictadura con los partidos del centroderecha.⁸⁸ Este enfoque cuenta con conocidas adhesiones, entre las que destaca Tusell, que señala la relevancia de las élites políticas del centro, enmarcándolo en la conocida «tercera ola» democratizadora del sur de Europa, sin olvidar la imprescindible labor que realizó la oposición progresista,⁸⁹ cuya actividad en Menorca fue indiscutible y comprometida, digna de otro artículo que ya está en proceso.

⁸⁷ Juan J. Linz, *Innovative leadership in the transition to democracy and a new democracy: the case of Spain*. New Haven: Yale Univ. Press, 1987, p. 141.

⁸⁸ Guillermo Manuel Márquez Cruz, «La transición local en Galicia. Continuidad de las elites políticas del franquismo y renovación de los gobiernos locales», *Revista de Estudios políticos* 80 (1993), p. 54-61.

⁸⁹ Javier Tusell, «La Transición: de la muerte de Franco a la consolidación de la democracia», Jorge Hernández Aliques, (dir.), *Historia de España. T. XIV*. Madrid: Espasa-Calpe, 1997, p. 128.

DOCUMENTS

ESTUDI I EDICIÓ DE QUATRE TESTAMENTS
MENORQUINS DEL SEGLE XV¹

*STUDY AND EDITION OF FOUR MENORCAN
WILLS OF THE FIFTEENTH CENTURY*

Jordi Saura Nadal
Universitat de Barcelona

Resum: El present estudi analitza quatre testaments en català d'un protocol del notari de Ciutadella Jaume Comes, dels anys 1451 a 1462. A banda d'aportar-hi alguns apunts sobre les seves característiques internes, s'ofereix una transcripció íntegra dels documents, amb l'objectiu de posar-los a l'abast de tot investigador.

Paraules clau: testament, edició, notariat, Menorca, baixmedieval.

Abstract: The present study analyses four wills in Catalan of a notarial volume of the notary of Ciutadella Jaume Comes, from the years 1451 to 1462. In addition to providing some notes on its internal characteristics, a complete transcription of the documents is offered, with the aim of making them available to researchers.

Keywords: Will, edition, notary, Minorca, Late Middle Ages.

¹ Aquest article s'inscriu en les activitats del projecte *El Notariat públic en la Mediterrània occidental. Escripció, institucions, societat i economia (segles XIII-XV)*, Ministeri de Ciència i Innovació. PID2019-105072GB-I00.

— Rebut el 4 d'abril de 2021, acceptat el 18 de maig de 2021.

Estudi crític

Els documents que avui presentem formen part d'un llibre de testaments del notari de Ciutadella Jaume Comes, que fou redactat entre 1451 i 1462. Es tracta de quatre instruments notarials que, a diferència dels altres setze llatins que conformen el volum, van ser redactats en català. Aquest fet permet entreveure de manera destacada elements de la pronúncia oral i dialectal, és a dir, de la llengua viva dels menorquins del segle XV. Tot i això, en el present treball només n'apuntem algunes qüestions i deixem l'examen lingüístic a la minuciositat de filòlegs i altres estudiosos de la llengua. Tampoc no farem una anàlisi exhaustiva del contingut, com ja hem tingut ocasió de fer en un altre estudi, al qual remetem.²

Així, doncs, en el present estudi ens plantegem com a objectiu principal oferir una transcripció completa d'aquests textos, amb la voluntat de posar-los a l'abast dels investigadors i d'aportar una mica més de llum a la desgraciadament mal coneguda història medieval de Menorca. A aquest estudi, per altra banda, l'acompanyen uns breus apunts sobre el conjunt de la documentació notarial disponible de Jaume Comes, en la qual s'inserixen aquests textos, així com alguns comentaris sobre les característiques internes dels documents.

Jaume Comes

És prou coneguda la pràcticament nul·la existència de fonts documentals, també notarials, de la Menorca anterior als tràgics successos del segle XVI. Els saquejos de Maó (1535) i Ciutadella (1558) perpetrats per barbarescs i turcs van provocar la completa destrucció dels arxius menorquins conservats fins a aquell moment. És per

² Jordi Saura Nadal, «El llibre de testaments del notari de Ciutadella Jaume Comes (1451-1462)», *Revista de Menorca* 99 (2020), p. 67-91. Així mateix, per a una excel·lent i recent síntesi de la temàtica de la mort i de les darreres voluntats, en un context geogràfic i històric proper, vegeu Maria Barceló Crespi, *Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca* (s. XV). Palma: Lleonard Muntaner, 2019.

això que la troballa i publicació de qualsevol font documental anterior a aquestes dates nefastes es converteix gairebé en un imperatiu obligat per al coneixement de l'etapa de la Menorca premoderna.

En aquest difícil context, hem de situar gairebé com un oasi el fons notarial del ciutadellenc Jaume Comes, notari per autoritat reial amb facultat d'actuació en tots els dominis de la Corona catalanoaragonesa, que treballà a l'illa probablement entre 1450 i 1488.³ Pel que fa a la seva producció escrita, resultat de la seva activitat notarial, ens han pervingut fins avui un total de quatre registres ciutadellencs conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), entre els quals es troba el volum de 37 folis que conté els quatre documents que aquí ens ocupen.⁴ Amb tot, a banda d'alguns treballs,⁵ el cert és que es tracta d'un fons molt interessant que requereix encara un estudi més aprofundit i que deixa la porta oberta a esbossar una història notarial de Menorca.⁶

Els documents

Els quatre instruments notarials que avui presentem són les darreres voluntats de les següents persones testadores, de manera significativa, totes elles dones:⁷

³ Ramon Rosselló Vaquer, «El notari Jaume Comes», *Revista de Menorca* (1985), p. 193-260, [p. 193].

⁴ Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), Protocol Notarial (Prot. Not.) C-192 (anys 1451-1462). Els altres tres volums són: ARM, Prot. Not. C-193 (anys 1460-1536); ARM, Prot. Not. C-194 (anys 1470-1474); ARM, Prot. Not. C-195 (anys 1463-1469).

⁵ Ramon Rosselló, «El notari...», *op. cit.*; Jordi Saura, «El llibre de testaments...», *op. cit.*; Jaume Sastre Moll, *El desenvolupament urbà, social, econòmic i institucional de la vila d'Alaior a l'època medieval*. Alaior: Ajuntament d'Alaior, 2012; *Ciutadella de Menorca abans de l'assalt dels turcs (1450-1550)*. Menorca: Edició Jaume Sastre Moll, 2020.

⁶ A falta d'un estudi d'aquestes característiques, vegeu l'obra de caràcter general d'Antoni Planas Rosselló, *El notariado en el reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)*. Palma: Lleonard Muntaner, 2006.

⁷ Per a l'estudi de la història de la mort a l'occident medieval cal consultar obligatòriament la magna obra d'Emilio Mitre. Per exemple: Emilio Mitre, *Morir en la Edad Media. Los hechos y los sentimientos*. Madrid: Cátedra, 2019.

Document 1. Magdalena, muller de Bartomeu de Filera, sabater (1456 novembre 30).

Document 2. Martina, muller de Bartomeu Arguimbau, sastre (1456 abril 9).

Document 3. Àgada, vídua de l'honorat Joan Borràs (1451 juliol 20).

Document 4. Marió, muller d'en Francesc Ruir (1461 o 1462).

Com la resta de testaments del volum, els documents estudiats ressegueixen una planificació i una estructura molt similar a l'hora de la seva escriptura, un procés de redacció que ja hem estudiat⁸ i que segueix unes mateixes pautes arreu.⁹

És molt probable que, a partir de l'esborrany inicial del document, redactat al manual notarial, el notari disposés de prou temps per inserir-lo de manera extensa i ben ordenada en el llibre de notes final. En aquest sentit, és interessant destacar l'estructuració conscient de la caixa d'escriptura en el foli. En primer terme, perquè existeix una clara intenció de deixar un espai, d'entre 2 i 3 centímetres, en ambdós marges del text, no sols per facilitar la correcta visualització del document escripturat sinó també per al posterior ús d'aquest marge per fer-hi tota classe d'anotacions. En segon terme, perquè el notari, d'aquesta manera, fa una individualització visual de cada testament en relació amb els altres, deixant un espai de separació entre el final d'un acte i el següent.

A més, la planificació i disposició coherent del text es tradueix també en la mateixa estructura ordenada dels testaments. Així, malgrat les diferències d'extensió —generalment, de dos folis—, els documents segueixen una lògica interna similar. En primer lloc, després de la invocació religiosa, que adopta un patró comú («En nom de nostra Senyor Jesuchrist...», «En nom de Jhesucrist...», «En nom de nostra Senyor Déu Jhesuchrist...» i «En nom de nostra Senyor Jhesucrist...»), i dels

preàmbuls següents que destaquen la pietat i el sacrifici de Jesús per la Humanitat, es procedeix a presentar la testadora i el seu estat de salut, entrant de ple en l'escripturació del cos del testament.

Elegits els marmessors testamentaris, així com declarats els desitjos en relació amb la sepultura, s'obren els apartats corresponents, primer, a les deixes pietoses a institucions religioses i les misses a celebrar per l'ànima de la futura difunta, i, segon, els llegats a particulars, familiars o amics de l'atorgant. Finalment, la darrera part del document es dedica a la declaració de l'hereu universal i les clàusules finals que conclouen el testament, en presència dels testimonis oportuns. Tots aquests elements, perfectament ordenats en paràgrafs, permetien al notari disposar d'una identificació conjunta i, alhora, destriable de cada apartat del document que s'havia de redactar i facilitar la seva consulta en qualsevol moment.

Com és de preveure en un llibre notarial, en els marges del document hi trobem tota mena d'anotacions que corresponen, sobretot, a les diferents fases del procés de redacció del document. A més, al marge superior, al notari Comes li va venir de gust de donar memòria del dia del decés de cada testadora.

Pel que fa a la tipologia d'escriptura, la morfologia de la lletra en formes arrodonides, típiques dels caràcters humanístics, s'emmarca en els cànons gràfics comuns a l'època, en especial en els territoris de la Corona d'Aragó.¹⁰ Tot i això, el testament número 2 manté unes grafies més cursives, que podrien ser fruit d'una segona mà. Sigui com sigui, els dos tipus de lletra tenen un traç segur i ferm, que denota un bon domini de la ploma per part de l'escrivà i que ofereix una escriptura clara i perfectament llegible.

Encara que la llengua habitual de la notaria era el llatí, i que el llibre de testaments de Jaume Comes fou redactat majoritàriament en aquesta llengua, és un fet significatiu que per escripturar els

⁸ Jordi Saura, «El llibre de testaments...», *op. cit.*, p. 70-73.

⁹ Per a una comparació amb altres testaments de l'època, vegeu l'obra de Maria Barceló, *Davant la mort...*, *op. cit.*, l'apèndix documental, docs. 6, 9, 10 i 14, entre d'altres.

¹⁰ Vegeu, per exemple, Maria Josepa Arnall i Juan – Josep Maria Pons i Guri, *L'escriptura a les terres gironines (segles IX-XVIII)*. Girona: Diputació de Girona, 1993, 2 vols.

quatre documents analitzats s'emprés la llengua catalana pròpia de les atorgants. Desconeixem si l'elecció de la llengua vulgar fou a preferència de les mateixes clientes, tot i que la utilització del llatí en la resta de documents ens inclina a pensar en aquesta opció. És ben comprensible que les quatre sol·licitants dels serveis del notari —en un moment tan transcendental com el de la preparació per a la mort— desitgessin descriure les seves darreres voluntats en l'idioma que elles més tenien a l'abast, la llengua del poble. L'error de l'escrivà en el tercer dels testaments, que havia començat la invocació religiosa en llatí, seria en aquest sentit molt suggestiu: ratllada la frase llatina, majoritària i repetitiva al llarg del volum, es va procedir a iniciar el testament catalanitzat segons el desig de la testadora.

Amb tot, aquesta també és, molt probablement, la parla de l'escrivà del document, que coneix les paraules i les transforma segons la pronúncia. Davant la inexistència d'una normativa, el professional de l'escriptura es va valdre del que li era més propi, fet que li permeté de manera fàcil reflectir en aquests textos elements de la pronúncia local de la Ciutadella —o de la Menorca— d'aquell temps, els quals hem volgut mantenir en la nostra transcripció. En aquest sentit, és interessant l'escriptura de formes com, per exemple, «Vara Crau» (és a dir, Vera Creu), segons la fonètica «krów».

Àdhuc, a banda de l'interessant reflex lingüístic de la toponímia local (per exemple, l'alternança de puig del Toro i del Turó en tot el llibre, mostra probable de l'inici del procés d'alteració del terme original), l'anàlisi dels documents també permet trobar mots actualment en desús o completament desapareguts a Menorca, com «adim» (d'addiment), per indicar afegitó, o «sobreeixir» (dins el text: *superxerà*, f. 19v), en senyal de sobresortir o sobrar. En tot cas, com s'ha dit, seria interessant una mirada filològica que compari aquests documents amb d'altres de contemporanis per entreveure les característiques del parlar menorquí de l'època.

Edició dels documents

Normes de transcripció

Pel que fa al mètode de transcripció dels documents, dins un rigorós respecte al text original (amb vista a observar, com hem dit, els detalls propis de la llengua parlada), prenem en consideració els criteris que segueixen Maria Josepa Arnall i Josep Maria Pons i Guri en el seu estudi sobre l'escriptura a les terres de Girona, al qual remetem.¹¹

Testament I

1456 novembre 30. Ciutadella.

Magdalena, muller del sabater Bartomeu de Filera, de Ciutadella, detinguda en malaltia, ordena el seu testament i elegeix com a marmessors el seu marit i el seu pare, Bernat Ferrer. Nomena els seus fills pòstums com a hereus universals i, en la seva mancança, el seu marit. Fa un seguit de deixes pietoses i a persones properes, i demana ser enterrada en el vas on fou enterrada sa mare, Agnès, al fossar de la vila.

ARM, Protocols Notarials, C-192, f. 12r-14r.

Die martis XXX mensis novembris anno M^o CCCC^o LVI°.¹²

En nom de nostra Senyor Jesuchrist, qui per salut de l'humanal linatga en l'arbra de la Vara Crau ha valgude stampar la sua pracirosa sanch, e no vol que ningú parescha, a ne tots los qui han sparansa ab Ell guarda (...) *dafer*¹³ e aquells a la sua benaventurada glòria de Paradís adim;¹⁴ em-

¹¹ Maria Josepa Arnall i Juan – Josep Maria Pons i Guri, *L'escriptura...*, op. cit., p. 43.

¹² Frase situada, entre claudàtors, a la part central del marge superior. Al marge esquerre de la indicació cronològica s'hi afegeix: Cum isto decessit die XXIII mensis febroarii. I en el marge dret de la dita datació: Testamentum donne Magdalene, quondam, uxor Bartho(lomei) Filera.

¹³ El traç inferior d'una lletra de la línia superior impedeix una lectura correcta del principi d'aquesta paraula.

¹⁴ Probablement, prové del mot addiment, segons el DCVB: «Addició, afegidura».

peramor d'assò, yo, Magdalena,¹⁵ mullier de Barthomeu de Filera, sabater, habitador de la present vila de Ciutadella, jatzecia datinguda de malaltia, emperò en mon bon sènher, ferma paraula e mamòria entegra stant, fas e ordon aquast meu darrer testament, axí com sa sagueix.

En lo qual alagesch marmasors meus e da aquast meu tastament e darrera valuntat exacutors, sens emperò dampnatga d'aquells ne de lurs béns, so és, los discrets en Bernat Farrer, pare meu, e Barthomeu de Filera, marit meu, als quals prech e do plena potestat que si a mi covindrà morir ans que per mi no sarà mudat altra testament, aquells damanen, distribueschan, exaqu(t)esch e complescan las mias lexas pias, axí com dajús ab aquast meu tastament atrobaran ordenat.

E, primerament, coman la mia ànima en mans del nostra Senyor Déu Jesuchrist, e alagesch la mia sapultura en lo vars o carner en lo qual la dona Agnès, mara mia, és stada sebolida, costrohit dins lo fossar de la present villa de Ciutadella. E la qual dita sapultura man ésser feta bé e honestament, a conaguda dels dits meus marmassors. E prech de béns meus, per la mia ànima a salvar, quinza lliures de la moneda nova corrent de las quals man ésser pagada la mia sapultura e funerària, e del que de las dites XV lliures ratarà pagada la dita mia sapultura, vul e man na sien pagadas las lexas pias sagüents.

E, primerament, leix al vanerable Pabordra, per son drat parroquial, sinch sous. Item, al bací de l'obra de l'asglésia de la dita Verga Maria, de la present villa, sinch sous. / Item leix al bassí de l'obra de la Verga Maria del Turó, sinch sous. Item leix a tots los altres bacins acaptants en la dita sglésia, so és, a cascún d'aquells, sengles dotza diners, Més lés a l'obra de la sglésia de mossèn Sant Johan d'Artuig, sinch sous. Encara leix, per amor da Déu, al discret mossèn Pere Vich, prevara, per tant sia tingut e prech Deus, per ànima mia en los divinals oficis e las suas banaytas oracions, tras lliuras.

E si alguna quantitat de las dites quinza lliures en après sobrarà, vul e man que d'aquella dita

quantitat sien dites missas. E en cars que a solució de la dita mia sapultura e de las dites mias lexas pias no abastassen las dites XV lliures dassús per mi prassas, vull e man hi sia afagit dels altres béns meus, en manera que la dita mia sapultura e las dites lexas pias hajan son dagut afecta.

Norasmenys, d'altra part, leix a servitut e ornament de l'asglésia de la Verga Maria de la Mar, de la¹⁶ cala de la present vila de Ciutadella, unes tovallas ab listas blavas e una tovallola ab randa de las millors al dia del meu òbit saran e a casa mia sa atrobaran en los draps de cambra comuns entre lo dit marit meu e jo; las quals tovalloles e tovallola vull sien dades en lo temps e hora que la dita asglésia o altar de aquella sarà per dir o salabrar missa en aquella. Encare leix a servitut e ornament de la ymatga de la Verga Maria de la sglésia del Thoro, de la present illa, lo crastal gornit, una, ab lo collar d'argent que jo he.

Item leix a la dona Anthònia Parpala una cota burella, la qual jo e, ensemps ab una camissa de las mias. Més havant leix a na Nicholaua, olim sclava del discret en Martí de Filera, una gonella burella mia, la qual jo acostum a portar a tots dias. D'altra part leix al dassús dit mossèn Pere Vich, pravara, per amor de Déu, tras lliures, par tant farà prech Deus axí en los divinals oficis com, en altra manera, per ànima mia e de la dona Agnès, mara mia, quondam.

Item leix al discret en Bernat Farrer, pare meu, per tota / part, heretat e lagítima, en qualsvol manera a aquell sobra mos béns pertanyent e pertànyer davent, sinquanta lliures de moneda nova corrent en la prasant illa. E en las quals dites sinquanta lliures aquell dit pare meu a mi hareu particular instituesch. Item leix al discret en Bernat Farrer, notari, frare meu, quinza lliures de la dita moneda. Item leix a n'en Pere, sclau del dit Barthomeu de Filera, marit meu, deu lliures de la sovendita moneda, e assò per adjutori de la sua libertat.

Encara més leix a la dona Catarina, mullier d'en Guillem Gomilla, garmana mia, una corratga d'argent, la qual jo (h)e, e un paral de puyets de valut

¹⁵ *Dues ratlles en diagonal a sobre del nom de l'atorgant, senyal d'haver jurat i signat el document.*

¹⁶ *Segueix present, ratllat.*

carmasí, e hun pordemàs plagat de grana. Més encara leix a la dona Anthònia, garmana mia, mullier del discret en Johan Tarascó, barber, hun fil de patranstras de coral que yo he, e hun mantel de mostivaller dasforat, e hun pordomàs de tarsavell blau dasforrat. Item leix a las dites donas Catarina e Anthònia, garmanas mias, per eguals parts entre aquellas, hun fil de patranstras de coral e perlas, lo qual jo (h)e, e, axí mateix, tots los meus vals, camisas, albanechas, cossats e cohas mias.

Encare leix a las dites jarmanes mias, so és, a cascuna d'aquellas, unes tovallolas pisaneschas e hun lansol de bri e astopa, de quatre talas, d'aquelles e aquells que són en los draps de cambra comuns entre yo e lo dit marit meu. Item leix al dassús dit Barthomeu de Filera, marit meu, los rastants draps d'aquella maytat de draps de cambra a mi pertanyents, d'aquells draps de cambra los quals jo e lo dit marit meu comuns havam e possahim. E la qual dita lexa al dit marit meu fas sots tal pacta / e condició, que aqual dit marit meu¹⁷ no fassa per alguna via contradicció ne quastió alguna a la solució e liurament per ell fador de totes e sengles lexas per mi dassús fetas a las dites jarmanes mias. E, si en la solució e liurament de las dites lexas lo dit marit meu contradira en alguna manera o quastió, ne damanda alguna mourà, en tal cars vull haver per rovocada la dita lexa que al dit marit meu fas dels dits draps de cambra. E aquals draps de cambra ara, per lavors, leix a las damunt dites Catarina e Anthònia, garmanes mias, per eguals parts entra aquallas.

Pagadas e satisfetes las lexas damunt per mi fetes e injúrias a las quals planàriament sia tinguda, en tots los altres béns meus, moblas e immoblas, presents e sdavanidors, e en qualsvol drats, accions a mi pertanyents e pertànyer dauents en qualsaval manera, fas e instituesch hereus meus universals tots mos fills pòstums, tant masclas com famellas, los quals en lo dia del meu òbit hauré, per eguals parts entre aquells e aquelles ensemps d'hun als altres, sobrevivents fins al darrer vulgarment e per fideicomís substituesch.

E si a mi covindrà morir no havent los dits fils pòstums e si aquells hauré e a mi hereus no seran o saran e tots morran quant que quant sens infants legítims, substituesch a aquells e a mi hereu universal instituesch lo dassús dit Barthomeu de Filera, marit meu, a totes sas voluntats ffranchament fassadores.

E aquasta és la mia darrera voluntat, la quall lou, aprou, ratifich e conform. E la qual vull / vull¹⁸ valeda per drat da tastament. E si no valrà o valrre no porà per drat de tastament, vull valeda e valer puscha per drat de codicills o per altres qualsavoll manera de darrera voluntat mia per la qual millor valer e tanir puscha perpetualment. Ravocant e anulant expressament e de certa sciència tots e qualsavoll altres tastaments, codicills o darreras voluntats per mi fets o fetes fins ací en poder de qualsevol altra notari. E lo qual present meu testament és stat fet en la vila de Ciutadella de la illa de Manorcha, dimarts a tranta de noembra any mill CCCC cinquanta sis. S+enyal da mi, Magdalena, tastatriu dassús dita, qui aquast meu darrer tastament lou, atorch e ferm.

Testimonis de aquast meu tastament e darrer apellats són e pragats los vanerables e discrets en Bernat Alsina, Vicent Amorós, Pere Nicholau de Parats, Andreu Squella, manor, Gabriel Squella, Guillem Arguimbau, e Jacme Salort, habitants de la present vila de Ciutadella.

Testament 2

1456 abril 9. Ciutadella.

Martina, muller de Bartomeu Arguimbau, sastrer de Ciutadella, detinguda de greu malaltia, atorga el seu testament i elegeix com a marmessors la seva mare i el seu marit. Després de fer una sèrie de llegats pietosos i personals, institueix els seus fills pòstums com a hereus universals. Elegeix ser soterrada en el fossar de l'església de la vila.

Ibidem, f. 19r-22v.

¹⁷ Segueix fas sots, *ratllat*.

¹⁸ *Sic*.

Die veneris nona mensis aprilis anno a nativitate Domini millesimo CCCC^o quinquagesimo sexto.¹⁹

En²⁰ nom de Jhesucrist, qui per salut de l'humanal linatge s'és volgut sotsmetra a mort corporal e no ha reffusade stampar la sua preciosa sanch; emperamor de assò, yo, Martina,²¹ muller d'en Bartomeu Arguimbau, sastra, habitador de la vila de Ciutadella, de la ylla de Manorca, jatzezia detengude de greu malaltia, emperò en mon bon seny, fferma loquela e memòria mia entrega stant, he ffet e ordonat aquest meu testament, axí com se seguex. En lo qual elegesch marmessors meus e de aquesta mia darrera voluntat executors, sens emperò dampnatge e perill o detriment de lurs béns, la dona Antònia mare mia, muller del discret en Martí de Ffilera, padrastra meu, e lo dit Bartomeu Arguimbau, marit meu; los quals prech e a aquells do plena potestat que si a mi-m covendrà morir ans que per mi no sia mudat altra testament, aquells demanen, exhiguessen e complesquen aquelles cosas pies, les quals, per ànima mia, lex e segons e n'aquest meu testament deius scrit atrobaran ordonat.

E comanant la ànima mia en mans / de nostra Senyor Jhesucrist, eligesch la mia sepultura en lo vas en lo quals lo discret en Bartomeu Ro(i)g, pare meu, és stat soterrat, construhit en lo ffossar de la sglésia maior de la present vila de Ciutadelle. E prech de mos béns, per la dita mia sepultura ffesedora e lexes pies deius scrites, quinsa lliures de monede menude de aram corrent en la present ylla. La qual mia sepultura man ésser ffeta bé e honestament, a conegude dels dits meus mermessors. E del qui suprexerà de les dites quinsa lliures ffeta primerament la dita mia sepultura, vull e man ésser convertit en paga e solució de les lexes pies les quals ara ffas, segons se seguex.

E, primerament, lex al Pabordra o son vicari de la sglésia maior de la present vila, per son dret parroquial, sinch sous.

Item, lex, e vull e man sien dites per ànima mia set misses en honor e reverència dels set goigs de la Verge Maria; les quals dites set misses vull ésser dites encontinent que lo dit meu cors serà stat liurat a aclesiàstica sepultura; e en cascuna de les dites misses sia²² offert hun diner.²³ Més encara, vull e man ésser dites lo dit dia sinch misses en reverència de les sinch plagas, les quals sostench nostra Senyor Déu Jhesucrist.

Item més, tres / misses en reverència e honor de la Santa Trinitat.

Més vull ésser dita huna missa en honor e reverència del Sant Àngel Custodi meu. E totes les dites misses vull e man semblantment ésser dites ab aufferta de hun diner per cascuna missa, e per aquell prevere o preveres que los dits meus mermessors elegiran e volran.

Item lex al discret mossen Pere Vich, prevera confessor meu, per amor de Déu, per tant que prech Déu per ànima mia en los divinals officis, sexanta sous.

Item lex a cascún bassí acaptant en la dita sglésia de la Verge Maria del Puig del Thoro hun sou. Més lex al bassí de la obra de la dita sglésia maior, enclós los sis diners per mi desús per lo dit bassí ja lexats, hun sou.

E si les dites quinsa lliures o pus ver dit lo qui suprexerà de aquelles ffeta la dita mia sepultura no abastara a solució e paga complide de les desús dites lexes pies per mi preses e distribuyr manades, en tal cars vull e man que hi sia suplít e ffet compliment de altres béns meus.

Dels altres béns meus lex a la dita dona Antònia, mara mia, per tota part heretat, e legitima²⁴ e altres qualsevol drets sobra los dits béns ara o en sdevenidor / pertanyents e pertànyer devents en qualsevol manera, deu lliures de la dita monede.

Item lex a la dita mare mia hun ffill de patrenostres de coral meus; e après òbit de aquella vull e man aquell dit ffil de patrenostres retorn a n'en Johan Ro(i)g, ffrare meu.

¹⁹ *Al marge esquerre, s'insereix la frase: cum isto decessit die XVII aprilis anno MCCCCLX^o.*

²⁰ *Al marge esquerre, abreviatura p. de precio o paga.*

²¹ *Dues ratlles horitzontals a sobre del nom de la testadora, senyal que ha firmat el document.*

²² *Segueixen dues lletres ratllades, possiblement au.*

²³ *Segueix e les, ratllat.*

²⁴ *Segueix sobra, ratllat.*

Més avant lex a la dita dona mare mia hun coffret, lo qual he, e dotza poms d'argent del meu colleret daurats, sò és aquells²⁵ los quals per lo desús dit Bartomeu Roig, pare meu, me fforen aportats de València. E més li lex huna mia bossa de vellut vermell e hun aguller de vellut ve(r)mell ab perles, qui en aquell són affixa(t)s. Los quals poms, bossa e aguller vull e man que encontinent que lo dit Johan Roig serà collocat en matrimoni per la dita mare mia, sien dats e liurats a aquell dit ffrare meu a totes ses voluntats laudes ffesedores. E si la dita mare mia no volrà los dits poms, bossa e aguller, en lo dit cars liurar e donar al dit ffrare meu ara, per lavors vull e disponch la dita lexa ésser nulla e aquella, en lo dit cars, vull haver per no ffeta.

Item lex al dit Bartomeu Arguimbau, marit meu, tota aquella meytat dels draps de la cambra a mi pertanyent, en los draps de la cambra los quals yo e aquell haurem en lo / divorci de nostra matrimoni. La qual dita meytat dels draps de la dita cambra vull e man ésser-li liurade sens debat ni qüestió alguna, exceptat emperò e assò declarat que la meytat de huna vànove a mi pertanyent en los dits draps de la dita cambra sia del dit Johan Roig, ffrare meu; e la qual meytat de la dita vànove no vull ésser entesa en la dita lexa per mi al dit marit meu ffeta.

Més avant lex al dit marit meu, deu lliures de la dita monede menude nova de aram. E axí matex lex al dit marit meu trenta sous de la dita monede,²⁶ en paga e satisfacció de hun tros de vellut, lo qual ma donà per ffer les dites bossas e aguller. E les quals dites lexes a aquell dit marit meu ffas a totes ses voluntats.

Semblantment lex a la dona Johaneta, tia²⁷ mia, muller d'en Nicolau Quintana, mariner, quoranta sous de la dita monede.

Item lex a na (...) ²⁸ Lulla, ffilla d'en Gabriel Lull, e de la dona Johana, quondam, la mia cota de drap de oliveta, e la mia gonella de drap vermell.

Item lex a la dona Violant, muller qui ffo / d'en Simon Vinyoles, ffuster, quondam, àvia e àvi meus, quoranta sous de la dita monede. E més avant²⁹ lex totes aquelles eynes de la mia cuyna mies, les quals se atrobaran no ésser stades *stiandes* ne al dit marit meu per mi en dot aportades entre los dits marit meu e Johan Ro(i)g, ffrare meu, sò és, per la meytat de aquelles a cascún, a totes lurs voluntats.

Pagades les lexes mies desús dites e injúries mies a les quals sie tengude plenàriament restituhides e satisfetes, e ffeta la dita mia sepultura, en tots los altres béns meus mobbles, inmobbles, drets, accions a mi are e en sdevenidor pertanyents e pertànyer devents en qualsevol manera ffas e instituesch hereus meus universals tots los ffills meus pòstums, masclas e ffamelles, d'ecí avant nexedors, per eguals parts entre aquells e aquelles³⁰ ensemps, vulgarment e per ffideycomís substituesch. E si los dits ffills meus pòstums a mi hereus no seran, o seran e morran quant que quant sens inffants legítims, substituesch a aquells e a mi hereu universal instituesch lo dit Johan Ro(i)g, ffrare meu. E si lo dit Johan Ro(i)g, ffrare meu, a mi hereu no serà, o serà e morrà quant que quant sens inffants legítims, / substituesch a aquell e a mi hereu universal instituesch nostra Senyor Déu meu Jhesucrist, e la ànima mia, en reverència e honor del qual vull e man, en lo dit cars, los dits béns meus ésser venuts e alienats per los dits meus marmessors, e los preus de aquells per aquells sien distribuys entre persones les pus pobras que se atrobaran de la mia parentela de part de mare, per amor de Déu, a conegude dels dits meus marmessors. E si lavors los dits meus marmessors vius no seran, ensemlant cars, vull e man are per lavors que enloch dels dits marmessors les dites cosas sien exequides e distribuys en la manera demunt dita per los pus prohimes de la mia sanch e parentela.

E aquesta és la mia derrera voluntat, la qual lou, aprou, ratiffich e confform. E aquella vull me valega per dret de testament, e si per dret de testament

²⁵ So és aquells, *interlineat*.

²⁶ De la dita monede, *interlineat*.

²⁷ *Segueix mul, ratllat*.

²⁸ *Espai en blanc, a falta del nom*.

²⁹ *Segueix li, ratllat*.

³⁰ *Segueixen dues lletres ratllades, probablement et*.

no valrà, vull que valega per dret de codicils, o per aquella millor manera que valer porà e tenir per derrera voluntat mia.

Actum est hoc meum ultimum testamentum in villa Ciutadelle, insule Minoricarum, die veneris nona mensis³¹ aprilis anno a nativitate Domini millesimo / CCCC^o quinquagesimo sexto.

S+enyal de mi, Martina, testatriu desús dita, qui aquest meu testament lou, atorch e fferm.

Testimonis de aquest meu testament apellats són e pregats, Monserrat Bonaffe, Domingo Ffoguuet, sastra, Andreu Sala, ortolà, Jacme Ciffra, parayra, Johan Lobet, orxeller,³² Johan Soler, fferer, e Gabriel Pellisser, sabater, de la dita vila de Ciutadelle habitants.

Testament 3

1451 juliol 20. Ciutadella de Menorca.

Àgada, vídua de l'honorat en Joan Borràs, de Ciutadella, malalta, però conscient, ordena el seu testament i elegeix marmessor el seu germà Nicolau Mercadal, del terme de Santa Àgueda, a qui també institueix com a hereu universal. Elegeix sepultura en el vas construït davant l'altar de sant Cristòfol del monestir de Sant Francesc.

Ibidem, f. 26r-28r.

Die³³ martis XX mensis iulii anno M^oCCC-C^oL^o primo.³⁴

En³⁵ nom de nostra Senyor Déu Jhesuchrist, qui per salut de l'humana linatge s'és volgut sotsmetra a mort corporal, e no ha reffusade scampar la sua preciosa sanch. Emper a mor de assò, yo, Àgada,³⁶ muller de l'honorat en Johan Borràs, de

la vila de Ciutadelle habitador, quondam, jatzecia malalta, emperò en mon bon seny, fferma paraula e memòria mia entegra stant, ffas e ordon aquest meu testament axí com se seguex.

E, primerament, ffas mermessor de la mia ànima e de les lexes mies pies deiús scrites executor, sens emperò dampnatge e perill seu e detriment de sos béns, en Nicolau Marcadal, ffrare meu del terme del Castell de Santa Àgada habitador, lo qual prech e a aquell do plena potestat que si a mi covendrà morir ans que per mi no sia ffet o ordonat altra testament, aquell exhigesque,³⁷ complesque e distribuesque totes les mies lexes pies, segons deiús atrobarà scrit e ordonat.

E, comenant l'ànima mia en mans de nostra Senyor Jhesuchrist, elegesch la mia sepultura en lo vas qui és construït devant l'altar de sant Cristòfol, de la sglésia del monestir de Sant Ffrancesch / de ffreres menors de la present vila de Ciutadelle. La qual mia sepultura man ésser ffeta bé e honestament, a conegude del dit meu marmessor. E prech de béns meus, en remissió de mos peccats, deu lliures de monede mallorquina, de les quals lex al venerable Pabordra o al seu vicari de la sglésia parrochial de la present vila de Ciutadelle, per son dret parrochial, sinch sous.

Item, vull e man que sien dites per ànima mia, e en remissió de mos peccats, les misses apellades de sant Amador, ma sien celebrades per lo discret mossèn Raffel Olivar,³⁸ prevera confessor meu; e les de la Sirventa sien celebrades per lo religiós gordià del dit monestir de Sant Ffrancesch, so és, per lo dit gordià qui serà³⁹ lavors lo dia del meu òbit.

Item lexical basí de la obra de la dita sglésia parrochial⁴⁰ de la present vila de Ciutadelle, tres sous.

Item lex al bací del Sant Sperit, dos sous.

Item lex⁴¹ al bací de les Candeles de la Verge Marie, qui cremen contínuament devant lo altar maior de la dita sglésia, dos sous.

³¹ Mensis, *repetit*.

³² *Segueix* Civitatis Maioricarum, *ratllat*.

³³ *Al marge esquerre de la datació, s'afegeix: Cum decessit die dominica tercia ffebroarii M^o CCCC LXII.*

³⁴ *Segueix, a sota de la indicació cronològica, In nomine Domini nostri Ihesuchristi, ratllat.*

³⁵ *Al marge esquerre, s'insereix l'abreviatura p., de preu o paga.*

³⁶ *Dues ratlles horitzontals a sobre del nom de la testadora, senyal que ha firmit el document.*

³⁷ *Segueix la lletra e, ratllada.*

³⁸ *Segueix les lletres pb, amb abreviatura (de presbiter), ratllades.*

³⁹ Serà, *interlineat*.

⁴⁰ Parrochial, *interlineat*.

⁴¹ *Segueix a la, ratllat.*

Item lex a cascún dels altres bacins acaptans dins la dita sglésia, sis diners.

E lo qui restarà de les dites deu lliures desús per ànima preses, vull e man ésser convertit en la obra de hun retaula de sant Cristòffol, lo qual sia reposat estiga en la dita capella del dit sant Cristòffol de la dita sglésia de ffrarres menors.

Item, de altres béns meus,⁴² lex a la dona Ffrenquesquina, germana mia, muller d'en Simon Prats, deu lliures mallorquines, a totas ses voluntats ffasedores. Més encare, lex a la dita dona Ffrenquesquina, / germana mia, hun parell de lensols meus nous, e hun parell de vels, e huna tovellola.

Encare més, lex a la dita Ffrenquesquina, germana mia, de vida sua tensolament, les annuals pencions de aquelles tres quarteres⁴³ de fforment, les quals yo prech cascún any sobra.⁴⁴ E si la dita germana mia morra, quant que quant, vull e man que⁴⁵ la propietat de les dites tres quarteres de fforment censals tornen e sien del dit Nicolau Marcadal, ffrare meu. E aquell morint, quant⁴⁶ que quant, vull e man que la dita propietat de les dites tres quarteres de fforment censals sien dels ffills masclas del dit ffrare meu, per eguals parts entre aquells. E morint algún de aquells, vull que la part del axí morint torn(a) als altres germans qui a aquell sobraviuran. E axís seguescha de hun als altres fffins al derrer. E si lo dit Nicolau Marcadal, ffrare meu, morra, quant que quant, sens inffants masclas legítims, vull e man la propietat de les dites tres quarteres de fforment censals tornen e sien de les ffillles que lo dit ffrare meu haurà lo dia del seu òbit, sots los vinclas, modos e fformas ja desús en los ffills masclas aposats e scrits.

Item lex a la dona Johaneta, germana mia, muller d'en Bartomeu Catí, mestra d'axa, deu lliures, a totes ses voluntats ffasedores. /

Item lex a n'en Bartomeu Marcadal, nebot meu, ffill del dit Nicolau Marcadal, germà meu, quoranta sous.

Item lex a cascún⁴⁷ altra ffill e filla del dit ffrare meu, sengles vint sous.

Item lex a n'en Vicent de Ffilera, fillol meu, ffill d'en Martí de Ffilera, vint sous.

Item lex a la dona Antònia, muller d'en Gabriel Ardit, deu sous.

Item lex a n'en Ffrancesch Serra, texidor, ffill de cosí-n germà meu, quoranta sous.

Item lex al dit Martí de Ffilera, compara meu, vint sous.

Item lex a n'en Pere Saguí, compara meu, e a se muller, sinch sous.

Item lex a la dona Anneta, muller d'en Bernat Martí, sabater, deu sous.

Encare més, lez a la dona Antònia, muller d'en Pere Vidal, maior de dies,⁴⁸ deu sous.

Pagades les lexes mies desús dites e injúries a les quals sia tengut plenàriament restituhides, en tots los altres béns meus, mobles, immobles, presents e sdevenidors, e drets e accions qualsevulla a mi pertanyents e pertànyer devents en qualsevol manera, ffas e instituesch hereu meu universal lo dit Nicolau Marcadal, ffrare meu, a totes ses voluntats ffrancament ffasedores. E aquesta és la mia derrera voluntat, la qual lou, aprou, ratiffich e conffirm, e vull que aquella me velega per dret de testament. E si per dret de testament valer no porà, vull que valega per dret de codicills o per aquella millor manera que valer porà e tenir per derrera voluntat. Revocant e anullant qualsevol / testaments, codicils, donacions per causa de mort o altres qualsevol derrerases voluntats per mi ffets e ffetes, e ffermats e ffermades, en poder de qualsevol notaris encare que aquelles sien ffetes e ordonades sots spressió de qualsevol paraulas, derogareries com ara de aquelles me penet e vull sien haudes per no ffetes.

Actum est hoc meum ultimum testamentum in villa Ciutadelle, insule Minoricarum, die martis vicesima mensis iulii anno a nativitate Domini millesimo CCCC^o quinquagesimo primo. S(ig)+num mei, Agathe, testatricis predictae, que hoc meum ultimum testamentum laudo, concedo et ffirmo.

⁴² De altres béns meus, *interlineat*.

⁴³ *Apareix abreujat amb el mateix signe que quondam*.

⁴⁴ *Sic*.

⁴⁵ *Segueix les dites, ratllat*.

⁴⁶ *Quant, interlineat*.

⁴⁷ *Segueix ffi, ratllat*.

⁴⁸ *Segueix decem, ratllat*.

Testes huius mei ultimi testamenti vocati et rogati sunt, Martinus de Fflera, Petrus Vitalis, Bartolomeus Riudevets, sartores, Marchus de Verino, Petrus Saguí, Jacobus Guasp et Jacobus Torroni, carpentarius, ville Ciutadelle iamdicte habitatores, et etiam ego, notarius inffrascriptus, qui pro teste⁴⁹ me subscribo.

Testament 4

1462 desembre 6.⁵⁰ Ciutadella de Menorca.

Marió, vídua de Francesc Mir, de Ciutadella, detinguda en malaltia, ordena el seu testament i elegeix com a marmessores la seva cosina Martina i les seves filles Marió i Martina, a les quals, a més, institueix com a hereves. Elegeix ser sebollida en l'església major de la vila.

Ibidem, f. 32r-33r.

Die⁵¹ veneris VI mensis desembris anno a natiuitate Domini M^oCCCCLXII.

En⁵² nom de nostra Senyor Jhesucrist, qui per salut de l'humanal linatga no ha rafusada pau de(...) mort de pacis e scanpar la sua preciosa sanch. Emperamor d'assò, yo, Marió,⁵³ muller d'en Francesch Mir, de la present villa de Ciutadella habitador, quondam, jatzeria malalta e de infirmitat detinguda, emperò en mon bon seny, farma paraula e mamòria mia entegra stant, fas e ordon aquest meu tastament axí com se saguix.

En lo qual elegesch marmassoras mias e de la darrera mia pia valuntat executoras, sens emperò dan e datriment de lurs béns, las donas Martina, cosina jarmana mia, filla d'en Ramon Saura,

quondam, ara muller d'en Rafell Mascaró, la dona Marió, muller d'en Pere Palisser, e la dona Martina, muller d'en Barthomeu Arguimbau, fillas mias; las quals prech e a aquellas do plana⁵⁴ potestat que si a mi covindrà morir no mudat o fet per mi altra tastament, aquellas complascha, distribuéscha e axaquascha totas aquellas cosas e lexas pias las quals deíus man ésser distribuídas e axaquidas axí com ab aquest meu tastament atrobaran scrit e ordonat. Encomanant l'ànima mia en mans de nostra Senya Jhesucrist, elegesch la sapultura del meu cors fasadora en lo vars en lo qual lo honorable en Pere Saura, pare meu, és stat sotarat, construhit en lo fossar de l'asglésia major de la present villa de Ciutadella. La qual mia sapultura man ésser feta bé e honestament, ab una caixa de fust, a conaguda de las dones mias marmassoras. E pre(n)ch de béns meus, vint e sinch lliures mallorquinas, de las quals vull e man na sien pagadas la dita mia sapultura e lexas pias sagüents.

Et primo, leix al venerabla pabadra de l'asglésia parrochial⁵⁵ de la present villa o al discret vicari d'aquell, per son dret parrochial, sinch sous. Item leix al bací de l'obra de la dita asglésia major de la present villa, sinch sous. Item leix a cascún dels altrás bacins acaptans en la dita sglésia, sis diners. Item leix als bacins acaptants per las obras de las asglésias de la Verga Maria del Turó e de la Mar, çò és, a cascún d'aquells, tres sous. Item leix, per amor de Déu, al discret mossen Pere Vich, prava, per tant que prech Déu per ànima mia en los divinals oficis, saxanta sous. Item leix, de las dites XXV lliures, a na Franquina, filla d'en Miquell Pons, quondam, vint sous. Item leix a dos fills masclas que ha la dita Martina Serra, muller del dit Rafell Mascaró, çò és, a cascún d'aquells, vint sous.

Et lo que restara de las dites XXV lliures, si alguna cosa sarà, pagadas las dites sapultura e lexas pias dassús ditas, vull e man ésser / donat e distribuít a[...] ⁵⁶ fillas de la dita dona Martina,

⁴⁹ Segueix nest, ratllat.

⁵⁰ Hi ha contradicció en la data, entre aquesta indicació cronològica inicial i la data final del document, l'any 1461. Optem per la primera referència de 1462, ja que aquesta persona, com s'indica al marge, va morir el maig de 1463.

⁵¹ Al marge esquerre d'aquesta datació s'hi afegeix die XXI madii LXIII cum isto decessit, a sobre de la frase ratllada: die XX madii decessit cum isto anno LXIII.

⁵² Al marge esquerre, s'hi afegeix l'abreviatura p., de precio o paga.

⁵³ Sobre el nom, dues ratlles en diagonal, senyal de la firma de la testadora.

⁵⁴ S'ha de llegir plena, en ciutadellenc.

⁵⁵ Segueix sinch sous. Item leix a cascún, ratllat.

⁵⁶ Lectura impossible a causa d'una taca d'humitat. Possiblement, falten 3 o 4 lletres.

cosina jarmana mia. Més havant leix a la dita Martina, cosina jarmana mia, hun fil de paranostras de corall meus, los quals he. Item lex a na Johannata Annata, neta mia, filla de la dona Marió, filla mia, cent sous.⁵⁷

Item attanent e considerant que a la dita dona Martina, filla mia, són stadas constituïdas en dot, en collocació de matrimoni, cent lliures mallorquinas, e a la dita dona Marió, filla mia, són stades constituïdas en dot, cent lliures de moneda d'aram lavors corrent en la present illa de e per la qual rahó és vist la dita Martina haver haüt major quantitat de a dot que la dita dona Marió, er per sò, volent yo e cobagant que las dites fillas mias sian totes en una egualtat dotadas en manera que totes sian contentas, vull e man que valent e manant leix de béns meus a la dita dona Marió, filla mia, tota aquella quantitat e tania de moneda mallorquina que abast e sia suíficient a fer compliment, çò és, en las dites cent lliures de moneda d'aram o en la raducció d'aquellas fins a cent lliures mallorquinas, axí com la dita Martina.

Pagades las leixas pias mias desús dites e injúrias mias a las quals sia tinguda planàriament rastituïdas e satisfetas, en tots los altres béns meus moblas, enmoblas, drats e accions ahonsavulla sian ara e en asdavanidor a mi pertanyents e pertànyer davents, enqualsavol manera fas e instituesch hereuas mias universals las ditas donas Martina, muller del dit

Rafel Mascaró, cosina jarmana mia, e na Marió e Martina, fillas mias, per eguals parts entra aquellas. E si altra de las dites cosina germana e fillas mias hareua a mi no sarà o sarà o morrà quant que quant sens infants legítims, substituesch a aquella axí morint las altres sobrevinents. E axí vull e man la dita substitució se saguascha d'una a altres morint sens infants fins a la darrera sobrevinent.

E aquesta és la mia darrera voluntat, la qual lou, aprou, ratifich e confirm, e vull que aquella ma valegua per drat de testament; la qual si a mi valer no porà per drat de testament, vull ma valegua per drat de codicills p per aquella millor manera que valer ma porà e tanir per darrera valuntat.

Lo qual present meu testament és stat fet en la villa de Ciutadella, de la illa de Manorcha, divenas que contavan sis del mes de desembra, any de la nativitat de nostra Sanya mill CCCC saxanta e hun.

S+enyal da mi, Marió, tastatriu d'assús dita, qui aquest meu testament lou, aprou, ratifich e confirm.

Testesmonis d'aquest meu testament a vocats e pregats són en Johan Huguet, fill de l'honorable en Guillem Huguet, Johan [Farrer?], Francesch Morlà, Silvestra Morro, Martí Morro, sastras, Jacme Torró, fuster, e Gabriel Arquimbau, sabater, de la dita villa de Ciutadella habitants.

⁵⁷ *Segueix* Item lex, *ratllat*.

DOCUMENTS

PLETS I CONCÒRDIES ENTRE LA UNIVERSITAT D'EIVISSA
I ALGUNS MERCADERS DE LA SAL AL SEGLE XVII

*LAWSUITS AND AGREEMENTS BETWEEN THE ISLAND OF EIVISSA
AND SOME SALT MERCHANTS IN THE 17TH CENTURY*

Antoni Tur Torres

Resum: La documentació que presentam ens introdueix en algunes facetes encara poc estudiades del comerç de la sal d'Eivissa. Entre d'altres, qui eren els particulars i companyies implicats en aquesta activitat; el paper de la Universitat, o municipi illenc, en el comerç; la gestió dels deutes de la Universitat i el seu pagament en sal; els conflictes generats per aquestes pràctiques, així com les vies de resolució d'aquests conflictes i el paper del governador de l'illa com a àrbitre.

Paraules clau: Universitat, mercaders, sal, deute, plet.

Abstract: The documents that we present introduce us to some aspects of the salt trade of Eivissa that have not been studied in depth so far. Among others, these concern who the individuals and the companies involved in this activity were; the role played in this trade by the Universitat, or island's council; the management of this institution's debts and its payments with salt; the conflicts generated by this practice; as well as the procedures for the resolution of conflicts and the role of the island's governor as an arbitrator.

Keywords: *Universitat*, merchants, salt, debt, lawsuit.

Presentació

En aquest article es donen a conèixer alguns plets i litigis que varen tenir lloc al segle XVII entre la Universitat d'Eivissa —municipi únic de l'illa— i alguns dels mercaders dedicats al comerç de la sal. D'aquesta manera, volem contribuir al coneixement dels mecanismes del comerç de la sal d'Eivissa a l'edat moderna i a millorar el coneixement de les connexions del comerç local amb els mercats exteriors.

Les referències analitzades es troben als llibres d'actes de la Universitat, conservats a l'Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), que durant el segle XVII i fins a l'aplicació dels Decrets de Nova Planta (1724) varen rebre el nom de «llibres de juraria», en referència als jurats que regien la Universitat.¹

Aquesta documentació, que transcrivim parcialment, fa palesa la relació comercial d'Eivissa amb Mallorca, Niça i Gènova. Si bé aquesta relació és ja àmpliament coneguda, amb aquest treball pretenem aportar dades més concretes sobre el funcionament d'aquestes relacions comercials i dels seus protagonistes.²

Pel que fa a l'estat de la qüestió del comerç eivissenc al segle XVII, s'ha de tenir en compte el que ja se n'ha publicat, particularment els treballs d'Antonio Espino López en relació amb l'exportació de sal, el sector mercantil local i el seu comportament o les seves funcions com a oligarquia política i econòmica, i les compres de virtualles,

sobretot de grans, amb la sal com a moneda de canvi.³

A més a més, no volem deixar de fer esment al ja publicat sobre el comerç de la resta de les illes Balears a l'època que ens ocupa, en especial, a l'abundant bibliografia sobre Mallorca. I això no sols per la relació comercial existent entre totes dues illes i que acabam de comentar, sinó també per contrastar les noves dades que presentam sobre el sector mercantil eivissenc amb el que ja sabem sobre els mercaders de l'illa veïna, més ben estudiats.⁴

D'altra banda, la recollida de dades a l'arxiu de l'antiga Universitat es fa encara més important si tenim en compte que no s'han conservat arxius privats dels mercaders i companyies locals, tot i que tenim constància de l'existència d'un important sector mercantil, implicat en el comerç de la sal, amb participació de l'oligarquia illenca. A més a més, l'Arxiu de Protocols Notarials d'Eivissa només conserva registres a partir de l'any 1609, i encara de manera incompleta.

Encara que la major part de la documentació que presentam es troba actualment a l'abast del públic a Internet, es tracta de documents de difícil lectura per a persones sense coneixements de paleografia. I fins i tot entre les persones versades en la matèria són fàcils els errors d'interpretació, si hom no disposa d'un sòlid coneixement del medi

¹ «Llibre de juraria» (1639-1640), AHEiF, I. Administració municipal (Universitat-Ajuntament), Juraria. Es poden consultar els documents digitalitzats a l'enllaç següent: http://www.eivissa.es/portal/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=909&lang=es (consultat el 21 d'abril de 2021).

² Onofre Vaquer Bennàssar, *El comerç marítim de Mallorca a la primera meitat del segle XVII*. Mallorca: El Tall, 2017, p. 31-32 i 165-166 (importació de sal eivissenca a Mallorca); *ibid.*, p. 81 i 139 (exportació de sal d'Eivissa a Gènova via Mallorca o amb vaixells noliejats a Mallorca); Jean-Claude Hocquet «Ibiza et la compétition commerciale», Jean-Claude Hocquet, *Venise et la mer XIIe-XVIIIe siècle*. París: Fayard, 2006, p. 348-350 (exportació de sal d'Eivissa a Niça a canvi de blat).

³ Antonio Espino López, «El precio político de la sal de Ibiza en el siglo XVII», *Tiempos Modernos* 31 (2015), p. 123-144, <http://www.tiemposmodernos.org/tm3/index.php/tm/article/view/420/576> (consultat el 28 de setembre de 2021).

⁴ És imprescindible consultar l'article de Miquel Josep Deyà Bauzá, «Extranjeros en el comercio y la manufactura del Reino de Mallorca en los siglos XVI y XVII», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 62 (2006), p. 43-68, <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2694505> (consultat el 28 de setembre de 2021). No sols hi exposa la situació dels mercaders estrangers i el seu paper en l'economia illenca, sinó que també hi inclou importants referències a la participació d'aquests mercaders en el comerç de la sal d'Eivissa. Per la seva part, Andreu Bibiloni Amengual, *Mercaders i navegants a Mallorca durant el segle XVII. L'oli com indicador del comerç mallorquí (1650-1720)*. Mallorca: El Tall, 1992, dona una panoràmica general del comerç de la Balear major entre el 1650 i el 1720, centrat en l'exportació d'oli.

i la història locals. Pensam, per això, que l'edició almenys d'una part dels documents que es troben ja en línia serà una eina útil que facilitarà el treball dels futurs investigadors.

Introducció

Un document de l'any 1660, conservat als arxius de Torí i publicat a la revista *Eivissa*, explicava que ja feia molts d'anys que no se signaven contractes entre la Universitat i els compradors de la sal perquè, en cas d'haver-hi desacord, la Universitat sempre s'acabava imposant i això feia el negoci menys atractiu per als mercaders. Per tant, era aconsellable que els contractes es fessin entre particulars.⁵

Tanmateix, la pràctica que el document de 1660 desaconsella s'havia fet anteriorment. La Universitat tenia l'obligació d'assegurar el subministrament de l'illa, i per aquest motiu havia d'endeutar-se amb mercaders, que solien acabar acudint als tribunals davant les dificultats per cobrar un deute cada cop major a causa dels interessos acumulats. En aquestes transaccions, la sal serà el mitjà de pagament. Aquests mercaders proveïdors de la Universitat podien ser forans o locals, si bé aquests darrers actuaven sovint com a agents dels primers. Cal tenir en compte, d'altra banda, que aquests homes de negocis, com a membres de la reduïda elit local que eren, estaven quasi sempre relacionats amb la Universitat, institució governada, naturalment, de manera estamental.

En relació amb el que acabam de descriure, en trobam alguns exemples al llibre de juraria dels anys 1639-1640, citat més amunt. En aquests casos, s'observa la gestió de diferents deutes que havien derivat en plets i litigis amb els creditors de la Universitat; l'origen d'aquests litigis en els abasta-

ments de l'illa, pagats en sal, i les solucions acordades, en què el creditor havia d'acceptar cobrar una part en sal i l'altra en moneda local i no en moneda de plata, com s'havia acordat al contracte inicial. A continuació, donam compte d'aquests casos i, finalment, transcrivim les parts més rellevants de la documentació analitzada. Hem numerat cada un dels documents i els citam segons la nostra numeració.

Concòrdia amb Joan Baptista Drago, hereu d'Honorat i Francesc Drago, de Niça

Els anys 1612 i 1613, els germans Honorat i Francesc Drago havien subministrat a l'illa d'Eivissa cereals i altres vitualles, a més de prestar diners en efectiu a alguns dels *síndics* o representants que la Universitat enviava fora de l'illa. D'aquesta manera, la institució havia adquirit amb ells un deute que, després de la seva mort, havia passat a l'hereu de tots dos, Joan Baptista Drago, únic fill mascle de Francesc.⁶ En total, les cinc partides de crèdit reclamades per Joan Baptista Drago i el seu procurador a Eivissa ascendien a 106.847 reials castellans i 27 maravedís. Amb la suma dels interessos de 25 anys al 10%, la quantitat pretesa pels creditors era de 324.031 reials i 27 maravedís. Tanmateix, la Universitat negava que hagués de pagar interessos. A més a més, els jurats manifestaven la seva intenció de pagar en moneda eivissenca o amb sal, pràctica que afirmaven que era la normal des de feia ja molts d'anys.⁷

La família Drago provenia de Niça, aleshores al ducat de Savoia, on tenia la senyoria de les Ferres (en occità, Lei Fèrras). Els dos germans, Honorat i Francesc, es varen establir a Eivissa, com consta

⁵ Antoni Ferrer Abárzuza – Joan Planells Ripoll i Maria Colomar Marí, «Una descripció de les salines de 1660 enviada al ducat de Savoia per Lluís Rimbau Eimeric. L'estirp Rimbau a Eivissa», *Eivissa* 59 (2016), p. 30-31, <https://www.raco.cat/index.php/Eivissa/article/view/308610> (consultat el 2 de maig de 2021).

⁶ El deute procedia de «provisions de forments i vitualles feren aportar en la present Illa, com de reals castellans effectius pagaren als síndichs d'ella per a subvenir-se en ses extremes i urgents necessitats en los años passats de 1612 i 1613», «Llibre de juraria» (1639-40). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 94 (document 2).

⁷ «Llibre de juraria» (1639-40). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 95v-96 (document 2).

per la seva participació en el repartiment dels estanys de les salines que es feia anualment.⁸ Honorat apareix com a beneficiari d'aquest repartiment durant l'exercici 1601-1602, en què va vendre 37 modins de la seva collita, carregats al seu nom en deu jornades i en diferents vaixells. Per la seva banda, Francesc també hi apareix els anys 1610-1611, encara que en aquest cas la sal no es carrega a nom seu.⁹

Francesc va sobreviure a Honorat i, poc abans de morir a Eivissa l'any 1625, sembla que sense descendència, va fer testament en què va nomenar hereu, com ja hem vist, el fill del seu germà.¹⁰ Aquest, per la seva part, va nomenar Pere Balansat de Pere procurador, mitjançant instrument notarial emès a Niça el 2 de març de 1638.¹¹

La resolució al plet que oposava totes dues parts es va assolir amb la mediació del governador de l'illa, Bernat Salelles, mitjançant acord aprovat pel consell de la Universitat d'Eivissa l'11 de març de 1640 i signat el 15 de març de 1640. El creditor i el seu agent acceptaven cobrar una quantitat fixada, part en sal i part en moneda de l'illa, i renunciaven a l'acumulació d'interessos. Així, havien de rebre 5.250 modins de sal, a 20 reials el modí, pel valor de 105.000 reials de plata, i a més a més, 2.337 lliures, 16 sous en moneda eivissen-

ca, equivalents a 16.502 reials castellans.¹² Sembla un tracte poc favorable al creditor, ja que accepta cobrar en una moneda fiduciària i sense cap valor fora de l'illa, en lloc de fer-ho, com s'havia acordat, en moneda de plata. A més, en aquell temps, la moneda eivissenca es trobava en ple procés de depreciació, segons Miquel Crusafont i Sabater.¹³

Acord amb Antoni Foni, procurador de Clara Lomelin, de Gènova

En el mateix consell d'11 de març de 1640, la Universitat va aprovar un altre acord, en aquest cas sobre un crèdit concedit deu anys abans per Joan Francisco Carriola, procurador de Joan Vissensio Lomelin. L'any 1630 Lomelin havia prestat 180.880 reials a la Universitat per fer front a un deute anterior amb Estefano Carro. Aquest crèdit s'havia denunciat perquè se'n consideraven excessius els interessos i, a més, la Universitat considerava que l'havien enganyada en el canvi de lliures genoveses a reials castellans. Segons es deia, en aquest acord (que no hem pogut localitzar, atès que no està reproduït al mateix llibre de juraria) el creditor renunciava a cobrar 36.176 reials «ab tal que lo que li romandrà (h)o puga trèurer lliurament», és a dir, que li permetrien treure carregaments de sal en pagament del deute restant.¹⁴ Igual que en l'exemple anterior, aquest acord es va obtenir amb mediació del governador Salelles, ben valorat a Eivissa des del moment de la seva arribada l'any 1637, segons apunta Antonio Espino López.¹⁵

⁸ En aquest repartiment de la sal tenien dret a participar-hi totes les persones registrades a l'estim o taxació de béns que es feia amb motiu de cobrar la talla o contribució (Marià Torres i Torres, *La llengua catalana a Eivissa al segle XVII. «Reals ordinacions de la Universitat d'Eivissa» (1663). Introducció, estudi lingüístic i transcripció*. Eivissa: Mediterrània – Eivissa, 1993, p. 562-563).

⁹ Era habitual que cada compte anàs a nom de diferents titulars, però la sal solia carregar-se a nom d'un d'ells. El compte d'Honorat apareix a «Llibre de l'escrivà de la sal» (1601-1603). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 80, i la seva càrrega a «Còpia del llibre del guardià de la sal» (1601-1602). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 24v, 28, 55, 58, 58v, 60, 64 i 66v. Pel que fa a Francesc, el seu compte a «Llibre de l'escrivà de la sal» (1610-1611). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 96v.

¹⁰ «Llibre de juraria» (1639-40). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 100 (document 3).

¹¹ «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), 102v.

¹² Acta del ple on s'aprova l'acord, «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 87 i s.; còpia de l'acord, *ibid.*, f. 99 i s (documents 1 i 2).

¹³ Sobre el procés de depreciació de la moneda eivissenca al segle XVII, vegeu Miquel Crusafont i Sabater «Las monedas de Ibiza desde Carlos I al 1887», *Gaceta Numismática* 121 (1996), p. 18-21.

¹⁴ «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 89 i s (document 4).

¹⁵ Antonio Espino López, *Los gobernadores de Ibiza en el siglo XVII. Política y guerra en un enclave del Mediterráneo*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Departament de Cultura, 2006, p. 83.

Val a dir que Joan Visensio Lomelín ja era mort quan es va arribar a aquest acord, que es va fer amb la seva muller, Clara Maria Lomelin, mitjançant el seu procurador a Eivissa, el mercader flamenc Antoni Fonni (o Fonne).¹⁶ Aquest era un home de negocis molt actiu en aquell moment. Les dades recollides en el nostre estudi dels «llibres de la sal» de l'any 1639-1640, mostren com 25 dels 51 carregaments registrats durant aquest exercici, els va destinar la Universitat a pagar els deutes que tenia amb ell.¹⁷

D'aquests carregaments fets per compte d'Antoni Fonne, n'hi ha quatre que van destinats a pagar el deute amb la senyora Lomelin. Entre el 4 i el 19 de juny de 1640, la nau flamenca *Flor del Sol* rep el seu carregament, del qual la major part, 279 modins, 2 quarts i mig, es destinen a pagar el deute amb Antoni Fone com a procurador de Clara Maria Lomelina, per valor de 1.399 lliures, 13 sous, 11 diners.¹⁸ Del 7 d'agost a l'1 de setembre de 1640, el capità Joan Copsen, flamenc, carrega la seva nau *La Terra de Promisió*, i la totalitat del carregament, 266 modins i tres quarts de sal, valorats en 1.328 lliures, 10 sous i 5 diners, equivalents a 9.377 reals, 27 diners, es destina a pagar aquest deute, heretat de Stefano Carro, a Clara Lomelin.¹⁹ Entre el 20 de setembre i el 7 de novembre de 1640, dues naus flamenques, el *Dalfin Dorado* i *La Balena*, carreguen 270 modins cada una per compte d'Antoni Foni. Una part, 158

modins, es dedica a pagar el deute amb Stefano Carro i Clara Lomelin, per valor de 5.125 reials i 6 diners.²⁰

Concòrdia amb Joan Jover de Joanot, agent d'Honorat Botín, gabeller de Niça

Aquest cas és una bona mostra de la complexitat dels sistemes emprats per la Universitat per pagar als seus creditors. Només cal veure com, tractant-se d'un acord tancat vint anys abans, es reproduceix al llibre de juraria de 1639-1640, per l'acumulació de deutes amb els mateixos creditors.

Com en l'exemple anterior, la Universitat havia demanat un crèdit per pagar un deute anterior. En aquest cas, es recorre a Honorat Botín, «general gabeller de Sa Altesa Sereníssima de Saboia» i al seu agent a Eivissa, Joan Jover de Joanot, per pagar 9.000 reials, part de l'extens deute amb Nicolau Armengol, de Mallorca.²¹

El 21 d'agost de 1614 la Universitat havia signat tres lletres de canvi amb Joan Jover de Joanot perquè tres naus seves, després de deixar la seva càrrega de sal a Niça, entregassin un total de 9.000 reials castellans, en peces de vuit o de quatre (o el seu just valor), a Jerónimo i Joan Francisco Peyres. Aquest pagament es faria per compte del que la Universitat devia a Nicolau Armengol.²²

Aquest pagament no es va efectuar, i després d'un intent de mediació fracassat, es va recórrer a l'arbitratge del governador interí de l'illa, Joan Ponce, que donà com a resultat l'acord datat el dia 7 de gener de 1619 copiat al llibre de juraria.²³

¹⁶ Sobre Antoni Fonne i la seva descendència eivissenca, Antoni Ferrer Abárzuza, «Fonne», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 6, 2002, p. 69. Disponible a Internet: <http://www.eeif.es/veus/Fonne/> (consultat l'1 de maig de 2021); Xavier Pallejà Torrecilla – Salvador Roig Torres – Enrique Díes Cusí i Antoni Ferrer Abárzuza, «Un palau genovès del segle XVII a Eivissa: la casa Fonne, Botino, Montero», *Estudis Baleàrics* 74/75 (octubre de 2002 - maig de 2003), p. 113-126.

¹⁷ Antoni Tur Torres, *La sal de l'illa. Les salines d'Eivissa al segle XVII. Estudi dels «llibres de la sal» (1639-1640)*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, 2014, p. 213-249.

¹⁸ *Ibid.*, p. 231-232. El modí era una mesura de capacitat que equivalia a l'època a 1.234,86 litres. El seu pes es considerava equivalent a 36 quintars, això és, 1.440 quilograms (*ibid.*, p. 19).

¹⁹ *Ibid.*, p. 240, n. 311.

²⁰ *Ibid.*, p. 246-247.

²¹ «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 129-131, s'aprova un acord amb Armengol, concertat el 4 de maig de 1640, i s'afirma que el deute amb creditors mallorquins havia estat «la total perdisió d'esta Universitat». Aleshores, el deute pujava a més de 60.000 reials (document 7).

²² «Assí aparen les pòlises de carregament y lletres de cambi se fan per la Universitat d'Eyviça, comensant en lo mes de marts 1614 en avant» (1614). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), el document no està foliat ni catalogat (document 5).

²³ «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF), f. 55-57 (document 6).

L'acord recull la renúncia de la Universitat a la reclamació interposada i obliga Jover a pagar en un termini de quatre mesos a Armengol, directament, els 9.000 reials del deute original més la meitat dels interessos reportats, que eren 1.800 reials. Aquest pagament es faria, segons s'havia acordat en el seu moment, en peces de quatre i de vuit. Posteriorment, però, s'arribà a un altre acord pel qual els 9.000 reials de la «sort principal» es pagarien amb sis bales de roba que Jover havia enviat a Mallorca. A més a més, es pagaria a la Universitat, també en quatre mesos des de la signatura de l'acord, l'altra meitat dels interessos en moneda eivissenca, la meitat en pòlisses i l'altra meitat en moneda de coure.²⁴

Conclusions

Els fets exposats fins aquí semblen confirmar allò que escrivia, vint anys després, Lluís Rimbau Eimeric, segons el qual, negociar amb la Universitat no convenia als mercaders. Efectivament, el resultat dels casos estudiats va ser, com s'ha vist, el cobrament en moneda eivissenca de billó i sal d'un deute que en el seu moment s'havia acordat pagar en reials castellans de plata i, a vegades, la renúncia a cobrar els interessos (o una part d'aquests).

És notable el paper dels governadors de l'illa com a mitjancers entre els creditors i la Universitat. Sempre amb l'ajuda d'altres persones, aconseguen arribar a acords després d'anys de litigis. Es veu en els casos de Joan Ponce, l'any 1619, i de Bernat Salelles, el 1640.

Naturalment, el sector mercantil local està ben connectat, gràcies al negoci de la sal, als centres comercials del seu entorn, com hem vist en els casos de Gènova, Niça i Mallorca. L'activitat mercantil, a més de ser una de les ocupacions de l'oligarquia local, atreu a l'illa mercaders de pro-

cedència diversa. Sempre amb el negoci de la sal i la navegació com a activitat principal, aquests homes exerceixen com a agents comercials d'altres mercaders, armadors de vaixells, prestadors de diners...

Tot i l'estreta relació entre la Universitat i els mercaders de la sal, sembla clar que els conflictes entre la institució i els homes de negocis eren freqüents. Això podria haver estat un factor de la davallada d'exportacions de sal que es verifica a finals del segle XVII, a més de la climatologia i de la fiscalitat amb què la Corona i la Universitat cercaven finançament.

Un altre aspecte interessant que s'observa als documents és el rol de la dona al món del comerç. Subordinada dins de la família i limitada en els negocis. Aquesta subordinació és evident en l'exemple d'Anna Maria Draga, que renuncia als seus drets com a hereva en favor del seu germà Joan Baptista, que només ha d'aportar diners per al dot matrimonial de la seva germana. Malgrat tot, la situació de les viudes sembla una mica millor, segons s'observa al cas de Clara Maria Lomelina, que rep sense problemes l'herència del seu marit.

Documents i criteris de transcripció

Els documents transcrits procedeixen de dues fonts de l'AHEiF. La primera és el «Llibre de juraria» (1639-1640), actualment digitalitzat i accessible a Internet. Per a aquesta font, indicam número de foli original i al costat entre parèntesis el número de fotografia de la versió digital.

L'altra font, «Assí aparen les pòlisses de carregament y lletres de cambi se fan per la Universitat d'Eyviça, comensant en lo mes de marts 1614 en avant» (1614-1625) és un document també pertanyent a l'AHEiF però no catalogat. Disposam d'una transcripció del document realitzada fa vint anys; així i tot, no ha estat possible localitzar el document per revisar-la. Tanmateix, pel seu interès, presentam la part del document relacionada amb el tema d'aquest article. El document no està paginat, i hem assignat un número correlatiu a cada un dels folis escrits. Aquest número s'indica a la transcripció entre parèntesis.

²⁴ Sobre les pòlisses, vegeu Miquel Crusafont i Sabater, «Las monedas de...», *op. cit.*, p. 18-21; Antoni Ferrer Abárzuza, «Moneda», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 8, 2004, p. 296-303. Disponible a Internet: <http://www.eeif.es/veus/moneda/> (consultat el 28 d'abril de 2021).

Hem procurat respectar les formes originals dels manuscrits, amb les operacions següents per facilitar-ne la lectura:

Hem regularitzat l'ús de majúscules i minúscules, l'accentuació i la puntuació segons la normativa actual del català.

S'ha fet ús del punt volat entre la *ela* doble quan ho exigeix la normativa actual. També per marcar unions de paraules sense solució amb la normativa actual.

Hem desenvolupat les abreviatures respectant la forma observada per l'escrivà quan el mateix mot surt al text sense abreviar. La part desenvolupada per nosaltres la fem constar entre parèntesis (). També s'utilitzen els parèntesis quan ha estat necessari afegir algun mot o lletra per facilitar la comprensió del text o explicar-ne alguna circumstància.

La *u/v*, *i/j*, s'han transcrit segons el seu valor actual. En el cas de la *j*, l'hem transcrita com a *i* quan corresponia a una *y* en la normativa actual, com en els exemples «ani» (any), «danis» (danys), etc.

Els mots sobrelineats a l'original s'indiquen entre barres \ /.

Els mots no reconeguts s'han substituït a la transcripció per (...).

Els punts suspensius s'utilitzen per indicar parts d'un document no transcrites per no tenir relació amb el tema o ser poc rellevants.

Els mots o lletres deduïts o de lectura dubtosa, sovint per deteriorament del document, es transcriuen entre claudàtors [].

La resta d'incidències del text han estat comentades en notes a peu de pàgina.

Documents del plet de la Universitat contra els hereus de Francesc i Joan Baptista Drago

Document I

1640 març 11. Eivissa.

El Consell General de la Universitat d'Eivissa aprova un acord per tancar el plet entre la Universitat i Joan Baptista Drago, hereu d'Honorat i Francesc Drago.

Font: «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF)

f. 87

Dies 11 \mensis/ marsii an(n)o Domini 1640

Lo susdit dia, mes e aña, congregats i ajuntats dins la sala de la Un(iversita)t de Iviça per selebrar Consell General, segons la sèria i thenor dels reals privilegis, los Mag(nífic)hs Joan Benet Rimbau Desclapez, jurat major en cap; Pere Pau Palerm de Toni, jurat²⁵ segon de mà major; Tomàs Pavi-as, jurat terser de mà mitjana, i Toni Bonet, jurat quart de mà de fora; Pe(re) Coll, nott(ari) i síndich en la Un(iversita)t, e jo, Joan Benet López Robian, nott(ari) i secretari d'ella, e per lo dit Mag(nífic)h Jurat en Cap fonch proposat alls dits Mag(nífic)hs Savis del Consell Secret sían servits tenir per bé que, attès i considerat que dende l'ani 1612 fins lo ani p(re)sent 1640 la Mag(nífi)ca Un(iversita)t ha anat defensant

f. 87 v

los plets que los q(u)ò(ndam)s Honorat i F(rance)s(ch) Dragos aportàvan contra ella, i que ara \los Mag(nífic)hs/ Joan Batista Drago i Pe(re) Anto(ni) Balansat procuràva(n) i procúra(n) alentar contra dita Un(iversita)t, i si aquella se agués de sustentar costaria a dita Un(iversita)t molts grossos ducats, com li han costat, axí per síndichs com per altrás cosas i gastos especta(n)s a dit plet, i com sia convenient buscar totas las utilitats especta(n)s a dita Un(iversita)t, la q(ua)l, si fora condempnada ab las partidas de interessos, sort prinsipal vel àl(ia)s q(ue) dit Drago pretén per rahó dels reals i form(en)ts vel àl(ia)s q(ue) té entregat a dita Un(iversita)t seria consumir i acabar aq(ue)lla,

f. 88

i com convinga buscar la utilitat de aquella, havem procurat, axí per n(ost)ra part com per la de l'Il·l(ust)re S(eñ)or G(overnad)or i Capità General, lo m(est)re de camp \B(er)n(a)t Salellas/ i al-

²⁵ Segueix, ratllat, «en».

tras personas, transegir i acordar dita pretensió ab los dits B(alansa)t i Drago en los (...) ²⁶ a ells competens, per so, havem acordat ²⁷ atransegir lo instrum(en)t q(ue) es llegirà, el qual és molt convenient a dita una Un(iversita)t per a rellevar aq(ue) lla de interessos, danis vel àl(ia)s, lo q(ua)l instrum(en)t se llegirà an al dit G(enera)l Consell ²⁸ i, si aq(uel)l tindrà per bé, se farà dita transacció i se firmarà aq(uel)l, i que axí (h)o tingan

f. 88 v
per bé.

E feta la susdita preposició p(er) lo dit Mag(ní)fic)h Jurat en Cap, se proshí a dar a cada persona de las del Consell Secret dos balas, la una blanca i l'altra negra, declara(n)t q(ue) los q(ue) seran del vot i parer de la susdita preposició posara(n) la bala blanca i los q(ue) sera(n) de difere(n)t parer posara(n) las balas negras i axí fonch votat dins un sach ab balas blanques i negres i se trobà haver-i en dit sach sinch balas blanques i ninguna bala negra, per manera q(ue) la dita preposició tingué efecte. I demprés votà lo jurat Pavia p(er) estar indispost en son llit, i posà la bala blanca. ²⁹ E legida la susdita preposició p(er) lo susdit nott(ari) se proshí en donar

f. 89

balas blanques i negres i fonch trobat haver-i tre(n)ta-dos balas blanques i dos negres, per manera q(ue) la susdita preposició tingué efecte per lo Mag(ní)fic)h Consell General.

Document 2

1640 març 15. Eivissa.

Acord entre la Universitat d'Eivissa i Joan Baptista Drago. La Universitat pagarà el seu deute amb sal i moneda eivissenca de billó.

Font: «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF)

²⁶ Un mot abreviat que no reconeixem.

²⁷ Segueix, ratllat, «i».

²⁸ Segueix, ratllat, «gl» («General»).

²⁹ Des de «en son llit» fins aquí, al marge, remès per una creu.

f. 94

Die XV mensis marsii an(n)o D(omi)ni MDCXXXX³⁰

In Dei nomine, etc. Attenent i considerant los Mag(ní)fic)hs Señors Joan Benet Rimbau de Pe(re) Desclapez, Pere Pau Palerm de Toni, Tomàs Pavia de Pe(re) i Antoni Bonet de Anto(ni), jurats en lo corrent añ de la present illa de Iviça que la p(re)se)nt Un(iversita)t es pretén esser debitora dels q(u) ò(ndam) Honorat y Fransesch Dragos, germans, de algunas summas y cantitats que per rahó y causa de diverses provissions de forments y vitualles feren aportar en la p(re)se)nt illa, com de reals castellans effetiis pagaren als síndichs d'ella per a subvenir-se en ses extremes y urgents necessitats en los anys passats de 1612 y 1613, conforme plenament appar y consta per actas y escripturas públiques y que per la recuperació de aquelles ab sos interessos, cambis, recambis, dietes y gastos conforme la disposició de dits actes, los dits Dragos moguessen plet a la p(re)se)nt Universitat,

f. 94 v

lo q(ua)l vui dia està pendent en la Real Audiència de Mallorca indesís, y per a obviar inquietuts, gastos, salaris de síndichs y despezes processals per a continuar dita causa y tant costosa a esta Un(iversita)t, han trobat bé, ab intervenció y medi del Molt Il·l(ustr)e S(eñ)or lo mestre de camp Bernat Salelles, del Consell de Sa Mag(esta) d y per aq(uel)l son G(overnad)or y Capità G(enera)l en la p(re)se)nt illa de Iviça, de venir als pactes, evinènsies y bona concòrdia hen y entre Joan Batista Drago, hereu universal, ço és, del dit q(u) ò(ndam) Honorat Drago com a únich fill mascle de aq(uel)l y com a sessionari de Anna Maria Draga, sa única germana, com appar per renunciació en son espòlit de constitució de dot en favor de dit Drago en 21 de juliol 1634 al not(ari) Andria Bonta de Nissa, que com encara de dit Fransesch Drago, son oncla, com appar per son últim testam(en)t, rebut per Pere Coll, not(ari) de la p(re)

³⁰ Al marge esquerre «T(reta) c(òpia) a Joan Batista Drago. T(reta) còpia a Drago. Ex Cra. C^a. Ex C^a.»

se)nt illa, en 26 de agost 1625, hereu de aquells ab benefisi de la lley y de

f. 95

inventari com a p(rocurad)or del S(eñ)or Agostin Lascari de Nissa en sert nom, com appar per lo acta de procura en dos de mars 1638 al not(ari) Bartholomeo Giofredo de Nissa, juntam(en)t ab lo Mag(nífic)h Señor Pere Antoni Balansat de Pe(re), en nom i com a curador testamentari dels béns del q(u)ò(ndam) Andria Capello, com appar per lo testament de aq(uel)l en sis de (setem)bre 1623 al q(u)ò(ndam) notari Fransesch Llaudes de la present illa, y també com a procurador del susdit Señor Agustín Lascari en sert nom, com consta per instrum(en)ts de procura en vuit de agost 1635 per lo not(ari) Stephano Calvino, y en dits dos de mars 1638 al susdit anomenat not(ari) Bartholomeo Giofredo, tots de Nissa, pretenint haver interès sobre lo crèdit creat per dits germa(n)s Dragos sobre la present Un(iversita)t.

De modo que los dits Balansat y Drago, en dits noms, pretenen esser creditors de dita Un(iversita)t de 106.487 r(eal)s. Sent i sis mil quatra-sents vuitanta-i-set.³¹

f. 95 v

r(eal)s cas(tellans) i 27 m(a)r(avedí)s de prinsipal, en el modo següent, so és, en virtud de l'acta de tretze de (novem)bre 1612, rebud per Fransesch Serra, not(ari) de la p(rese)nt illa, 25.626 r(eal)s cas(tellans).

Més, per acte de sis juny 1612, rebud per Jau(m)e Borràs, not(ari) de la p(rese)nt illa, 16.502 r(eal)s cas(tellans), 4 m(a)r(avedí)s.

Més, per acta de 17 de abril 1613, rebud per Joan Calvo, not(ari) de Madrid, 3.000 r(eal)s cas(tellans).

Més, per acta de 10 de maig 1613 al not(ari) Berto(meu) Gilli de Mallorca y ratificat en la p(rese)nt illa en 14 de dits mes e any per lo susdit not(ari) Jaume Borràs, de 38.117 r(eal)s cas(tellans), \dos tersos/.

³¹ La xifra en números sobrelineada sobre «1.064 lliures», la quantitat en lletres remesa per senyal, al marge esquerre.

Y finalm(en)t, per actes de 8 de fab(rer) 1613, rebud per lo dit Joan Calbo, not(ari) de Madrid, de 23.242 r(eal)s c(astellan)s.

Las q(ua)ls sinch partidas fan la sum(m)a de dits 106.847 r(eal)s c(astellan)s, 27 m(a)r(avedí)s de prinsipal, y además pretenen los interessos de aq(uel)ls a rahó de deu per sent, conforme per dits actas per lo espay de 25 anys, assendents a 217.544 r(eal)s c(astellan)s, de modo que de prinsipal e interessos pretenen puja

f. 96

son crèdit 324.031 r(ea)ls c(astellan)s, 27 m(a)r(avedí)s i además de les dietes, gastos, despezes vel àl(ia)s pretezos³² per dits acreadors per haver-los aq(uel)ls patits.

Y en contrari, és pretès per dits Mag(nífic)hs Jurats que ells no són obligats pagar interessos alguns per causa de molts seqüestros e imbargos li són estats fets, y més que de molts anys a esta part han declarat no voler córrer ni pagar aq(uel)ls, suposat volen pagar tots los acreadors en moneda corre(n)t de la present illa o veram(en)t ab tanta sal conforme és de costum, y altrás raho(n)s.

Per ço que sempre que són estats requerits tant per dits Dragos jerma(n)s com per dit Balansat en dit nom han pagat a bon comp[te]³³ las partidas i quantitats, com consta y appar en los llibres universals, las quals se pagaren del 1612 fins al nou de janer 1615 en set partides 24.172 r(eal)s y del 1618 de 29 maj fins als 5 juliol dit ani se pagà altra suma en sis³⁴ partidas 14.098 r(eal)s ca(stellan)s ò tres quarts/,³⁵ de modo que las ditas dos partidas súma(n) en una acomuladas 38.270 r(eal)s ca(stellan)s ò tres quarts/,³⁶ y més ha pagat dita Un(iversita)t 1.941 lliures, 16 sous, 1 (diner) en moneda corre(n)t per obs de pagar deutes del

³² La «s» del final corregida sobre una «z».

³³ Paraula tallada per estar a final de línia i haver-se perdut el marge dret per deteriorament del document.

³⁴ A principi de línia, amb una creu que no sembla remetre enlloc.

³⁵ Sobrelineat, corregeix a «3/4», ratllat.

³⁶ Ídem.

f. 96 v

dit q(u)ò(ndam) Andria Capello, com appar en lo llibre vermell, etc.

Y a l'hopòsit, fonch replicat y dit per dits acreadors en dits noms q(ue) dits 14.098 r(eal)s ca(stellan)s i \tres quarts/³⁷ y 1.948 lliures, 16 sous, 1 (diner) las acseptàvan en diminutió de sos interessos e dietes, però que las partidas de 24.172 r(eal)s demunt dites no eren stades pagades encara que fossen en dèbit de dits Dragos, conforme los protests parexen en prosés i altres rahons, etc.

Y axí, considera(n)t dits Mag(nífic)hs Jurats de una i los dits Balansat y Drago acreadors en dits noms de part altra los gra(n)s danis apporten los plets i discòrdies, las q(ua)ls moltes voltas són la ruhina de las universitats y exterminasió de las cases, per ço, constituïts, etc., són vinguts als pactes y avenènsies en lo modo següent, etc.

Primeram(en)t, los dits Mag(nífic)hs Jurats per ells y successors, etc., han promès, com prometen, donar y pagar als dits Balansat y Drago acreadors en dits noms y a los seus, o qui per ells son orde y poder tindrà, sent i sinch mil r(eal)s c(astellan)s³⁸ en plata en tanta sal a raó de vint³⁹ r(eal)s c(astellan)s lo modí, franchs de tots drets y qualsevols gastos posats en

f. 97

nau dins lo p(rese)nt port o al Granillo, a ho[nt]⁴⁰ millor apareixerà a dits acreadors, essept però lo dret nou de 12 r(eal)s c(astellan)s per cada modí imposat per S(a) R(eal) M(agestat), los quals pagaran los dits acreadors y los seus.

Ítem, que los dits Mag(nífic)hs Jurats assentaran en lo llibre vermell de la Un(iversita)t en crèdit y a disposició de dits acreadors en dits noms los dits sent i sinch mil r(eal)s ca(stellan)s⁴¹ en tans modins de sal a rahó de 20 r(eal)s per cada modí,

com al demunt dit capítol està dit, los q(ua)ls fan la sum(m)a de sinch mil dosent i sinquanta⁴² modins de sal.

Ítem, som de pactes que dits Mag(nífic)hs Jurats donaran y pagara(n) als dits acre[a]dors⁴³ en dits noms dos mil tresentas trenta-set lliuras, setza sous,⁴⁴ moneda corrent de la p(rese)nt illa, sempre y q(uan)t las voldran cobrar vulture y además dels dits sent i sinch mil⁴⁵ r(eal)s c(astellan)s valor de dits 5.250 modins de sal, las q(ua)ls las hi assentaran axí matexs en lo llibre vermell en crèdit de dits acreadors, las q(ua)ls 2.337 lliures, 16 sous són los setza mil sinch-sents i dos⁴⁶ reals castellans deguts a dits acreadors, com per lo demunt dit acte rebut per Jaume Borràs, not(ari), en sis juny 1612.

Ítem, són de pactes que dits Mag(nífic)hs Jurats y successors carregara(n) las naus o vaxells

f. 97 v

q(ue) enviaran los dits acreadors en dits noms, o los seus, o qui per ells son poder \per orda/ tindrà, breument, ab bona disposició, dona(n)t-li la contra-vénda, attès que lo deute proseiex de provissions de form(en)ts y altres vitalles, havent-hi, però, sal en terra.

Ítem, són de pactes que envia(n)t dits acreadors, o los seus, o qui son poder tindrà, q(ua)lsevol vaxell o vaxells per a carregar dita sal y havent-hi sal en terra dits Mag(nífic)hs Jurats e successors no donaran ad aq(uel)ls sos càrrechs en lo modo demunt dit, que en tal cas, tingan obligació de pagar als dits vaxells los nòlits buit per ple.

⁴² «Sinch mil dosent i sinquanta» al marge esquerre, remès per un senyal, substitueix «5.250», ratllat.

⁴³ No es llegeix la lletra «a» d'aquesta paraula per estar a final de línia i haver-se perdut el marge dret per deteriorament del document.

⁴⁴ «Dos mil tresentas trenta-set lliuras, setza sous» al marge esquerre, remès per un senyal, corregeix la mateixa quantitat en números.

⁴⁵ «Sent i sinch mil» al marge esquerre, remès per un senyal, corregeix una xifra ratllada.

⁴⁶ «Setza mil sinch-sents i dos reals» al marge esquerre, remès per un senyal, corregeix «16.502», ratllat.

³⁷ Sobrelíneat, corregit sobre «3/4», ratllat.

³⁸ «Sent i sinch mil r(eal)s c(astellan)s» al marge esquerre, remès per una creu, corregeix una altra xifra ratllada.

³⁹ «Vint» corregit sobre «20», ratllat.

⁴⁰ Paraula tallada per trobar-se a final de línia i haver-se perdut el marge dret per deteriorament del document.

⁴¹ «Sent i sinch mil r(eal)s ca(stellan)s» al marge esquerre, remès per una creu, corregeix una xifra ratllada.

Ítem, són de pactes q(ue) de aq(uel)ls sent i sinch mil⁴⁷ r(eal)s ca(stellan)s de son crèdit sempre y quant dits acreadors o los seus volguessen partida alguna en moneda de belló, doblés de la p(rese)nt illa, dits Mag(nífic)hs Jurats y successors la y donaran a rahó de sinch sous per cada real.

Ítem, son de pactes que sempre y q(uan)t S(a) R(eal) Mag(esta)d manàs llevar lo dret de nou inpost de 12 r(eal)s per cada modí o fes gràcia de aq(uel)l en tot o part, tant en general com en particular per dits sinch mil dosents cinquanta⁴⁸ modins de dits acreadors, assò no se entendrà que dits Mag(nífic)hs Jurats ni successors

f. 98

li hàja(n) de alterar lo preu de dita sal en poch ni en molt, ans bé li donara(n) los dits sinch mil dosents cinquanta modins⁴⁹ de sal a rahó de vint r(eal)s per cada modí en lo modo demunt dit.

Ítem, són de pactes q(ue) mediant dits pagame(n)ts en la forma y modo demu(n)t dit y promessos y no de altra⁵⁰ manera \ni de altra modo/ los dits Balansat y Drago acreadors en dits noms cada hu per la sua part i portió quítan a la Un(iversita)t de tots los interressos, cambis, recambis, dietes, despeses y q(ua)lsevol pretensions, renuntiations que a ells en dits noms espectar los puga \en dit plet/ y axí matexs dits Mag(nífic)hs \ Jurats/ per ells y per sos successors no vòlan que las ditas partidas que la Un(iversita)t los fa crèdit púga(n) per ara ni per ningu(n) temps córrer interressos —i dits Balansat i Drago (h)o hapròva(n) i tenen per bé—⁵¹ y dónan y quítan a dits acreadors en dits noms totes y q(ua)lsevol sumes i quantitats que a compte de dita partida per algu(n) temps poguessen haver pagat per dits pretezos interressos, dietas i gastos.

Prometent las ditas parts⁵² tenir per ferm i agradable lo p(rese)nt instrum(en)t i contra de aq(uel)

l no fer ni venir ad invisem et vicissim⁵³ sots obligatió que n fan los dits Mag(nífic)hs Jurats

f. 98 v

dels béns de la Mag(nífi)ca Un(iversita)t segons determinatió del General Consell q(ue) se celebrat fonch en onze de mars de dit any i los dits Balansat⁵⁴ los de son prinsipal i dit Drago també los seus⁵⁵ cu(m) nomine precario, per lo q(ua)l renuntian a qualsevols leis, privilegis,⁵⁶ ordinations, estatus, etc., que poguessen contravenir i repugnar a est present instrum(en)t, fiat largo, etc.

P(rese)nts foren per testimonis lo Mag(nífic)h Anto(ni) Ferreras, cap(ità) de la artilleria; i Moss(èn) To(ni) Guasch de To(ni), en p(res)entia dels q(ua)ls firmaren los Mag(nífic)hs Joan Benet Rimbau Desclapés i Pere Pau \Palerm/ de To(ni), jurats, i Ju(an) Batista Drago.

Testimonis de la firma del Mag(nífic)h Jurat Paviàs foren lo Mag(nífic)h Jau(m)e Aloï de Cucarella i Moss(èn) To(ni) Guasch q(ue) firmà dit dia.

Testimonis de la firma de dit Mag(nífic)h Toni Bonet, jurat de mà de fora q(ue) firmà a 18 de dit mes e any fore(n) lo Magnífich F(rance)s(ch) Llobet de Ju(an) i To(ni) Roig de G(uille)m.

Document 3

1625 agost 26. Eivissa.

Còpia del testament de Francesc Drago.

Font: «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF)

f. 99

[Creu]

Die XXVI mensis Augusti anno a Nat(ivita)te D(omi)ni MDCXXV

⁴⁷ Al marge, remès per una creu, substitueix «105», ratllat.

⁴⁸ Al marge, remès per un senyal, substitueix «5.250», ratllat.

⁴⁹ Al marge, remès per una creu.

⁵⁰ Segueix, ratllat, «modo, ni de altra».

⁵¹ Al marge, remès per senyal.

⁵² Segueix un altre mot ratllat, possiblement «estar».

⁵³ Ratllat, «tenir per ferm i agradable la present transacció».

⁵⁴ Ratllat, «i Drago».

⁵⁵ «I dit Drago també los seus» al marge, remès per senyal.

⁵⁶ Ratllat, «insti».

En nom de Nostre S(eñ)or Déu Hiesu Christ y de la Sacriti(ssi)ma e umil Verje Maria mare sua y advocada dels pecadós sia, amén.

Com nengú en carn posat pot escapar del perill de la mort y les coses de aquest món són transitòries y de poca durada y no tingam cosa més certa que lo morir ni més inserta que la hora de aquella, e sia de persones sàvies p(ro)vehir en lo sdevenidor, per ço, jo Fransesch Drago, S(eñ)or dels Ferres, natural de la ciutat de Nissa y al p(re)se)nt resident en la isla de Yviça, fill llegítim y natural dels Señors Fransesch Drago y de la Sig(no)ra Alexandra Capella, cònjuges, tots difunts, naturals de la dita ciutat de Nissa del Ducat del Ser(en)issim S(eñ)or Duch de Saboya, estant detengut en mon llit de malaltia corporal de la qual tem morir, estant emperò per gràcia de Nostre S(eñ)or Déu Hiesu Christ en tot mon bon señi y enteniment ferma e manifesta loquella e íntegra memòria e paraula, revocant primerament, cassant y anul·lant tots y qualsevols testaments, codicils e últimes voluntats mies, que fins lo dia p(re)se)nt yo haja fets en mà y poder de qualsevol not(ari) o notaris, encara que en aquell o en aquells y (ha) algunes⁵⁷ para[u]les⁵⁸ derogatòries de les quals s'egués de fer expressa menció de les quals totalm(en)t me'n penit e vull aver per no fet, ara de bell nou fas y ordén lo meu p(re)se)nt testam(en)t, última y derrera voluntat mia, volent que vàlega per via de testam(en)t, o de codicil, o de nuncupatiu, o per aquella millor via, modo y manera que de dret y de justícia valer pugua y dega ad imperpetuum, y ellegesch en marmesor y del p(re)se)nt meu testam(en)t executor a Joan Bat(is)ta Drago, mon nebot, al qual pregue quant caram(en)t puch q(ue) complesque aquest meu darrer testam(en)t, última y derrera voluntat mia sia segons devall trobarà escrit y ordenat.

E primerament

f. 99 v

y ans de totes coses acomane la mia ànima a l'Altíssim Creador que de no res aquella ha crea-

da, pregant-lo que per medi de la sua S(an)ta y Sagrada Mort e Passió aquella vulla fer salva e vull y man que tots mos deutes e injúries a restitució dels quals yo seré tingut y obligat sían pagats e satisfets breume(n)t, sumàriament y de pla, sens estrèpit ni figura de juy, segons los dits deutes e injúries millor provar-se poran per cartes, albarans, instrum(en)ts e altres legítimes proves, e allegesch la sepultura al meu cos fahedora dins la iglésia parrochial de N(ost)ra S(eño)ra Major de la p(re)se)nt illa de Yviça, ab offissi doble major, per lo qual dexe cinquanta lliures de caritat, les quals hajen de cobrar los R(everen)ts Preveres de la p(re)se)nt Universitat de Yviça a compte de lo que dita Universitat me deu.

Ítem, dexe a la iglésia parrochial de N(ost)ra S(eño)ra Major de Iviça cinquanta lliures per la selebració de un aniversari general per ànima mia y dol del q(u)ò(ndam) Honorat Drago, mon jermà, y per mon pare y mare, per lo qual dexe dites cinquanta lliures, selebrador per los dits Reverents Preveres, les quals axí mateix hàjan de cobrar de la dita Univer(sita)t, y que aquelles sien esmersades en part tuta y segura y que de la renda de aquelles perpètuam(en)t sia selebrat cada any dit aniversari.

Ítem, vui i man que encontinent seguit mon òbit per los Reverents Pares del convent y monestir de S(an)t Visent Ferrer y Sant Jaume de la p(re)se)nt isla me sien dites y selebrades cinquanta misses resades de rèquiem per la mia ànima a salvar, per les quals dexe la caritat necessària.

Ítem, dexe al R(everen)t S(eñ)or Pavordre sinch sous per lo dret a ell tocant en la mia sepultura.

Ítem, vui i man que a Fransina Capella, filla

f. 100

de Hieroni Capello y de Juana Pisana, que li sia pagat tot lo que lo dit son pare li ha dexat, y axí matex li sia pagat lo que li dexà son oncle lo q(u)ò(ndam) Andreu Capello, de la manera que aquells tenen hordenat ab sos húltims y derrers testaments y que mon hereu devall escrit tinga obligació de pagar-les quant dit mon hereu cobrarà béns y asendas dells dits Capellos.

En tots los altres emperò béns meus mobles e immobles, seents y semovents, aguts y per aver,

⁵⁷ Cal llegir «hi ha algunes», al ms., «y algunes».

⁵⁸ Paraula tallada per estar la lletra «u» a final de línia i haver-se perdut el marge dret per deteriorament del document.

drets, veus, forses y actions mies ahontsevulla que sien y a mi pertanguen o pertañer púgan, ara o en esdevenidor, lluni o p(ro)p, y en especial del feut, jurisdicció, señorío y terres de la mia part dels Ferres de l'estat de Nissa del Ser(eníssi)m Duch de Saboya y tots y qualsevol altres drets, veus, forses y actions que per ara y en qualsevol temps pogués tenir y alcansar en dits Asferres y de tot lo que yo tinch en Nissa y en lo stat de sa Altesa Ser(eníssi)ma de Saboya y en qualsevol altra part de Espanya y Fransa, fas e instituesch hereu meu universal hoc y encara general a Joan Battista Drago, mon nebot, fill llegítim y natural dels dits Honorat Drago, mon jermà q(u)ò(ndam), y de la S(eño)ra Anna Capella, vivint, a totes ses voluntats. E aquest és de mi dit testador lo meu present derrer testament, húltima y darrera voluntat mia, lo qual lloe, aprobe, consedesch y firme, y vui que vàlega ad imperpetuu(m), lo qual fonch fet en la isla de Iviça, en la mia casa y abitació a vint-y-sis dies del mes de agost añi de la Nativitat de N(ost)re S(eñ)or Déu Hiesu Christ del mil sis-sents vint-y-sinch. Seny (signe) de mi, Fransesch Drago, testador susdit, qui lo p(rese)nt meu testament lloe, aprobe, consedesch y firme.

Testimonis cridats y pregats foren en aquest meu testam(en)t

f. 100 v

los Reverents Moss(èn) Damià Soler, Moss(èn) Benart (sic) Palau, preveres, los Mag(nífic)hs Philip Arabí de Ju(an), F(ranse)s(ch) Llobet de Ju(an), Bernat Palerm de To(ni), March Anto(ni) Español, Pere Bonet de Pere, abit(an)ts de Iviça e jo, Pere Coll, not(ar)i rebedor del p(rese)nt testament.

En après, a deset dies del mes de setembre, añi de la Nat(ivit)a(t) de Nostre S(eñ)or Déu Hiesu Christ de mil sis-sents vint-i-sinch, instant y requerint lo Mag(nífic)h Juan Bat(ist)a Drago, hereu del dit Fransesch Drago q(u)ò(ndam), la publicació del present testament en ma pròpia casa, lo qual Joan Battista Drago, hohit lo thenor de dit testament, digué y respongué que acceptava lo dit testament ab benifissi de la llei y de inventari, protestant que no li sia perjudicial a sos drets, veus, forses y actions que pretèn sobre los dits béns y

heretat, y axí dix que acceptava aquell en tots los caps que li són favorables y en lo demás dissent, y assò és lo que respongué, essent presents per testimonis a la dita publicació y resposta Guillem Colomar de Guillem, de la terra, y Bernat Colomar de F(ranse)s(ch), del Quartó de Pormaño, abit(an)ts de Iviça.

Copia huiusmodi testamenti in his duobus papiri foles p(raese)nti comprehensa fuit sumpta a suo originali recondito et⁵⁹ reseruato in pose meii Petri Coll, Auctoritate Regia not(ar)i publici Euiçe ac per totam terra(m) et dictione(m) S.C. et R. Mag(estat)is, D(omi)ni n(ost)ri, Castellae et Aragonu(m) Regis, et cum dicto suo originali bene et fideliter comprobata manu propria scripta et ut plenarias fides in dubia ab omnib(us) attribuito, tam in iudicio q(uam) extra ego dictus Petrus Coll, not(arius), hic me subscribo et meum solitu(m) artis nott(ar)ie appono et apingo pro ut ecce sig- (signe) num.

La p(rese)nt còpia s'és treta de una

f. 101

còpia autèntica i signada per lo discret Pe(re) Coll, nott(ari), la q(ua)l està en poder del S(eñ)or Joan Batista Drago, per istànsia del q(ua)l fonch comprovada per mi, Joan Benet López Robian, not(ari), en fee de la veritat posse mon sig- (signe) ne.

Documents del plet entre la Universitat i Antoni Fonne, procurador de Clara Lomelin

Document 4

1640 març 11. Eivissa.

El Consell General aprova un acord per tancar el plet entre la Universitat i Antoni Fonne, procurador de Clara Lomelin, per un crèdit heretat del marit d'aquesta. El motiu del plet era que en l'acord signat amb els jurats el 1630 la Universitat considerava que l'havien enganyada en la reducció de lliures genoveses a reials.

Font: «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF)

⁵⁹ Segueix, repetit, «et».

f. 89

...

Ítem, en la susdita forma fonch proposat per lo Mag(nífic)h Jurat en Cap an al Mag(nífic)h Consell Secret tinga per bé se propose an als Mag(nífic)hs Consellers del Consell G(enera)l q(ue), per q(uan)t en l'ani 1630 los òlims Mag(nífic)hs Jurats tiraren de acordi ab Ju(an) Fran(cis)co Carriola, p(rocurad)or del S(eñ)or Joan Visensio Lomelin, p(er) rahó de lo que-s devia p(er) esta Un(iversita)t a Estefano Carro i li asentaren en crèdit al dit Lomelin sent vuitanta mil

f. 89 v

vuit-sents vuitanta [r](ca)ls⁶⁰ i denpués en los jurats q(ue) són estats se mogué litte dient que los interessos que s'era(n) asentats éran estats acsesius i q(ue) la Un(iversita)t era estada desabuda en rahó de la redució de la moneda de lliuras genovezas a reals, lo q(ua)l plet avui està pendent, si bé la Un(iversita)t té pagadas moltas partidas de dit crèdit, i per a evitar tot gènere de plets som vinguts de acordir en transeguir ab To(ni) Fonni, p(rocurad)or de la s(eño)ra muller del q(u)ò(ndam) S(eñ)or Visensio Lomelin, lo q(ua)l nos promet que-s dexarà rellevar de dita partida trenta-sis mil sent satanta-sis r(eal)s per la

f. 90

quinta part de crèdit se li havia fet, ab tal q(ue) lo q(ue) li romandrà (h)o puga trèurer lliuram(en)t, per so dara(n) lloch se puga fer lo instrum(en)t neçessari per rahó de dita renuntiatió en lo plet tocant a dita partida, lo que és ab molt gra(n) utilitat de dita Un(iversita)t, i axí (h)o tingan per bé.

...

⁶⁰ La «r» de «reals», deduïda per estar tapada per una taca de tinta.

Documents de la concòrdia entre la Universitat i Joan Jover de Joanot, agent d'Honorat Botín de Niça

Document 5

1614 agost 21. Eivissa.

Lletres de canvi per tres naus noliejades per portar sal d'Eivissa a Niça. Els capitans de les naus lliuraran els diners compromesos en cada cas a Jerónimo i Francisco Peyres, per compte del que la Universitat deu a Nicolau Armengol, de Mallorca.

Font: «Assí aparen les pòlises de carregament y lletres de cambi se fan per la Universitat d'Eyviça, comensant en lo mes de marts 1614 en avant» (1614-1625). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF). Document no catalogat ni paginat.

(f. 5)

...

Ihesus, Maria. En Eyviça a 21 de agost 1614. 2.000 reals castellans.

Pagaré jo, Miquel Orvay, capità de la nau anomenada “La Esperansa Bonaventura” per esta tersera de cambi, no havent pagat per la primera ni segona, quinse dies après de haver descarregat lo present càrrech en Nissa, als Señors Jerónimo y Joan Francisco Peyres, dos mil reals castellans ab tantes peses de vuyt o de quatre, o sa justa valor, per altrás tants rebuts así en Yviça ab lo càrrech de la dita nau dels Magnífichs Jurats y Universitat de dita illa, los quals van per compte del que la dita Universitat deu al Señor Nicolau Armengol de Mallorca, y van a risch y parill de mi, dit capità, y a sos temps faré bon pagament. Cristo sia ab tots. Miquel Orvay.⁶¹

Ihesus, Maria. En Yviça a 21 de agost 1614. 3.500 reals castellans.

Pagaré jo, Jaume Palerm, capità de la nau anomenada “Lo Àngell” per esta tersera de cambi, no havent pagat per la primera ni segona, quinse dies après de haver descarregat lo present càrrech en Nissa, als Senyors Jerónimo y Francisco Peyres, tres mil y sinch-cents reals castellans, ab tantes peses de vuyt o de quatre, o sa justa valor, per altres

⁶¹ Firma.

tants, rebuts así en Yviça, ab lo càrrech de la dita nau dels Magnífichs Jurats y Universitat de dita illa, los quals van per compte del que la Universitat deu al Señor Nicolau Armengol de Mallorca. Y van a risch de mi, dit capità, y a sos temps faré bon pagament. Cristo sia ab tots. Jauma Palerm.⁶²

(f. 5v)

Ihesus, Maria. En Yviça, a 21 de agost de 1614. 3.500 reals castellans.

Pagaré jo Francesc Orvay, capità de la nau anomenada (espai en blanc),⁶³ per esta tersera de cambi, no havent pagat per la primera ni segona, quinse dias après de haver descarregat lo present càrrech en Nissa, als Señors Jerónimo y Joan Francisco Peyres, tres mil y sinch-cents reals castellans ab tantes pessas de vuit o de quatre, o sa justa valor, per altrats tants rebuts así en Yviça ab lo càrrech de la dita nau dels Magnífichs Jurats y Universitat de dita illa, los quals van per compte del que la dita Universitat deu al Señor Nicolau Armengol de Mallorca, y van a risch y parill de mi, dit capità, y a sos temps faré bon pagament. Cristo sia ab tots.

Yo, Juan Jover de Joanot,
firme per dit Francesc Orvay.

...

Document 6

1619 gener 7. Eivissa.

Concòrdia entre la Universitat d'Eivissa i Joan Jover, agent d'Honorat Botín, de Niça, per resoldre un plet de la Universitat contra Jover i tres capitans de vaixell al servei d'aquest, per no haver pagat en el temps acordat algunes lletres de canvi i els corresponents interessos.

Font: «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF)

f. 55

Die septima mensis Januarii anno a nat(ivitat)e D(omi)ni MDCXVIII

In Dey nomine, etc. Per y entre los Mag(nífic)hs Ramon Bru, jurat en cap; Mossèn Thomàs Sunyer, jurat de mà mitgana; y Mossèn Nicolau Torres, jurat de mà de fora de la p(re)sent Universitat de Yvissa de una part, y de part altre lo Magnífich Juan Jover de Ju(an)⁶⁴ en nom y com agent de l'Il·l(ustr)e Señor Honorat Botín, general gaballer de Sa Altezza Sereníssima de Saboia, per rahó y causa de aquelles tres sèdules de cambi, la una 3.500 re(als) que firmà lo dit Jover en lloch del capità Fran(cesc)h Orvay, capità del galió «Sant Pau», que era de dit Jover; altre de altres tres mil y sinch-cents reals que firmà Mossèn Jaume Palerm de J(a)u(m)e, capità de la nau «Àngell», y altre de 2.000 r[eals castellans]⁶⁵ que firmà lo Mag(nífic)h Miquel Orvay, capità de la nau dita «La Esperansa», que totes tres importen 9.000 r(eals) c(astellan)s, los quals se obligaren a pagar en Nissa a Juan Hieronimo y Fran(cis)co Peires, per altres tans ne avían rebuts ab los càrrechs de sal de las ditas naus respective, segons que en dites lletres de cambi apar que foren fetes y firmades en Yvissa a 21 del mes de agost 1614, y per quant en 24 del mes de octubre pasat entre dites parts firmaren acte de compromís, ço és, los dits jurats en nom de la dita Universitat y dit Jover en dit nom, ab lo qual acte de compromís prometeren dites parts estar a la declarasió per los àrbitres per ells elegits fahedora. Y havent dits àrbitres promulgada sentència, les dites parts appel·laren de aquella y pretengeren les

f. 55 v

dites parts no aver pogut compromitar per les rahons contengudes ab les peticions posades per dites parts y per dita rahó esser estat tot lo fet y

⁶² Firma.

⁶³ Sabem pel següent document que es tractava del galió «Sant Pau» (cf. Document 6).

⁶⁴ Lectura dubtosa de «Juan». Sembla l'abreviatura «Ju^o» però es troba a final de línia i amb el deteriorament del document no ens atrevim a descartar que es tracti de «Ju^{ot}» («Juanot»), ja que així se l'anomena en general en la documentació consultada («Joan Jover de Joanot»).

⁶⁵ Lectura deduïda de l'abreviatura pel fet de trobar-se a final de línia amb deteriorament del marge dret.

tractat en dita causa y sentència nul·la y nul·lament fet. Per ço y per evitar tota manera de plets y lletigis entre dites parts per intervenció del Molt Ill(ustr)e Señor el capità Juan Ponse, governador y capità g(e)n(er)al en la dita illa, y de algunes persones zeloses de la quietut de les parts, són vinculats a la p(re)nt concòrdia y avinència en y per la forma següent.

E primerament, los dits Mag(nífic)hs Jurats/⁶⁶ en nom y per part de la dita Universitat, de llur grat y sarta sciència, ab tenor del p(re)nt públich instrument, ara y en tots temps valedor y no revocador, renunsien la dita llitte que tenen posada contra lo dit Juan Jover en dit nom y dits Orvays y Palerm per rahó de les dites sèdules de cambi y interessos de aquells per no aver pagades les dites partides los susdits en los plassos y temps en aquells continguts, no entenent valer-se de les demandes contra aquells fets per rahó del susdit, les quals accions y littes renunsien en cap y favor de dit Jover llargament⁶⁷ a tota utilitat d'ell y dels seus.

Ítem, ab altre acte lo dit Juan Jover en lo ya dit nom, de llur grat y sarta sciència, ab tenor del p(re)nt públich instrument, convé y en bona fe promet als dits Mag(nífic)hs Jurats y Universitat de Yvissa per rahó de la susdita renunciació per ells dalt feta que realment y de fet ab tot degut efecte donarà y pagarà en la Siutat de Mall(orc)a als hereus de

f. 56

de Nicolau Armengol los dits nou mília reals ab tantes p[e]ses⁶⁸ de vuit o de quatre o la justa valor dins quatre mesos contados del dia p(re)nt en avant, que són la sort principal de dites sèdules de cambi. Y més avant pagarà dins dit termini mil y vuit-sents reals en la dita moneda en dita Siutat de Mallorca a dits hereus que són per la mitat dels

interessos de dits nou mil reals com l'altra mitat que són altres mil y vuit-sents reals promet pagar encontinent lo dit Jover als Mag(nífic)hs Jurats en la p(re)nt illa en moneda corrent de aquella, la mitat en pòlises y l'altr[a]⁶⁹ mitat en dinés contans. Los quals deu mília y vuit-cents reals castellans de plata per la sort principal e mitat de dits interessos que dit Jover ha de pagar en dita Ciutat de Mall(orc)a, com està dit, promet lo dit Jover paga[r]⁷⁰ aquells com està dit dins quatre mesos contadors del dia p(re)nt en avant. Y en cars que dit Jover tot lo temps retardarà a fer lo \dit/⁷¹ pagament pasats los dits quatre mesos, pagar a dits Mag(nífic)hs Jurats o a dits hereus de dit Armengol a r(a)ó de deu per cent cada any de interès de tot lo temps retardarà a fer dit pagament com està dit.

Ítem, ab altre capítol los dits Mag(nífic)hs Jurats per rahó de dita obligació dalt feta per lo dit Jover en dit nom desobligan y relaxen als dits Jover, Miquel y Fran(cesc)h Orvays, J(a)u(m)e Palerm y al dit Ill(ustr)e Señor Honorat Botín de les vucacions y demandes que per part de la dita Universitat fan als susdits y han fets tant en la p(re)nt illa com fora de ella llargament.

Totes les quals coses y cada una d'elles prometeren les

f. 56 v

dites parts la una a l'altra y l'altra a l'altra tenir per fermes y agradables y contra aquelles no fer ni venir ara ni en ningun temps per ninguna causa ni rahó, co és obligació que en fan les dites parts, ço és, los Mag(nífic)hs Jurats dels béns y drets de la dita Universitat y dit Jover dels béns de dit son principal, mobles e immobles, sahens y semovents, aguts y per aver, aver llargament, renunsiant com renunsien les dites parts a tots y qualssevol lleis, privilegis e ordinacions que en contrari del susdit los pogés valer y aprofitar que no els vàlegan ni

⁶⁶ «Jurats», sobrelineat de mà posterior i amb la següent nota al peu: «Constat michi, not(ari)o infrascripto, de supraposito in linea desima ubi legitur «jurats», et sich aprobo. [Firma] Petrus Coll, not(arius)».

⁶⁷ Segueix una «y» ratllada de mà posterior.

⁶⁸ Lletra «e» deduïda pel fet de trobar-se a final de línia i deteriorament del marge dret.

⁶⁹ Ídem lletra «a».

⁷⁰ Ídem lletra «r».

⁷¹ A peu de pàgina: «Constat de supraposito in linea XVIII ubi legitur «dit» et sic aprobo. [Firma] Petrus Coll, not(arius)».

aprofiten, volent que, en lo present acte, hi sien compreses y enteses totes les clàusules, renunsiacions en semblants actes posar acostumades, com si en lo p(rese)nt acte hi fossen especificades llargament a tota utilitat de cada una de les dites parts, fiat largo, etc.

Testes sunt Mag(nifi)ci Petrus [Dies] et Petrus Balensat filius Petri, habit(atores) Euicae.⁷²

Dicto die,

Item cum alio instr(ument)o lo dit Jover convé y en bona fe promet als dits Mag(nífic)hs Jurats y Universitat de Yvissa que per quant per los 9.000 r(eals) c(astellan)s de la sort prinsipal ha enviades en Mallorca sis bales de roba per resolusió y paga de aquelles que aquells voldran y seran de valor en Mall(or)c(a) dels dits nou mília reals de sort prinsipal y sempre que dites sis bales de roba no valdran la dita valor de dits nou mília reals de las quals se ha de fer lo pagament a dit Armengol, en tal cas dit Jover promet y se obliga pagar a la dita Universitat lo compliment y residuum del que faltará a pagar dits 9.000 re(als) c(astellan)s pagan-ho de sos

f. 57

béns propis, los quals obliga per solusió y paga del resid[u]m⁷³ que faltará a pagar dita sort prinsipal y per pagament dels dits mil y vuit-sents reals de interessos aqu[e]lls⁷⁴ promet pagar per dit Jover en dit nom lo Molt R[everent]⁷⁵ Señor Mossèn Antoni Castelló, p(rever)e, comissari del Sant Offici en la present illa, lo qual aquí p(resen)t, gratis, etc., prometé als dits Mag(nífic)hs Jurats pagar en la Siutat de Mallorca los dits 1.800 re(als)

c(astellan)s ab la mateixa forma y manera que dit Jover com agent del \dit/⁷⁶ señor Honorat Botín s'és obligat a pagar y per ço los susdits ne obligen, ço és, lo dit Jover los béns de dit son prinsipal y dit señor Mossèn Castelló tots sos béns mobles, etc.

Renun(tiantes) large et fiat largo, etc., y lo dit Mossèn Castelló (sic) renunsià son propi for y se sotmeté al for y jurisdichsió real, no entenen lo dit Mossèn Castelló \que/ se haja de pasar primer per lo dit son prinsipal sinó que sens pasar per lo prinsipal vol pagar realment y de fet de sos béns propis la susdita partida de 1.800 r(eals) c(astellan)s y renun(cia) a la lley y franquesa de Mallorca de prinsipale prius conveniendo, etc., et omni alii juri, etc.

Testes predicti.

Copia hujus modi instrumentis in his tribus p(iri)foleis p(raese)nti compresa hujus forme contenta fuit sumpta et trasladata a suis originalibus reconditis et reservatis inter notulis et scripturis mag(nifi)ci et discreti Francisci Laudes q(uon)dam not(ari) et cum dictis suis originalibus bene et fideliter comp(ro)bata per me, Petrum Coll, auctoritate regia not(ari)um publicum Euicae, etc., et ut dicta copia manu aliena scripta plenaria fides in dubia ab omnibus atribuaturs tam in juicio q(uam) extra. Ego dictus Petrus Coll, not(ari)us, rogatus et requisitus hic me subscribo die trigessimio primo.

Document 7

1640 maig 29. Eivissa.

Votació del Consell General de la Universitat d'Eivissa sobre deutes amb Nicolau Armengol de Mallorca.

Font: «Llibre de juraria» (1639-1640). Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF)

f. 129

...

Die 29 mensis maii an(n)o D(omi)ni 1640

Lo susdit dia, mes e aña, congregats i ajuntats dins la sala de la Un(iversita)t de la illa de Iviça los Mag(nífic)hs Señors Joan Benet Rimbau Desclapez, jurat major en cap; Pe(re) Pau Palerm de To(ni), jurat segon de mà

⁷² De mà posterior.

⁷³ Paraula tallada perquè està a final de línia i haver-se perdut el marge dret per deteriorament del document.

⁷³ Ídem.

⁷⁴ Ídem.

⁷⁵ «Ille», ratllat i substituït per «dit». A peu de pàgina: «Constat de supraposito in linea nona hubi supraponitur «dit» et etiam constat de alio supraposito in linea in linea (sic) XVI ubi legitur «que» et sic aprobo. [Firma] Petrus Coll, notarius.»

⁷⁶ «Als» corregit sobre «li».

f. 129 v

major; Tomàs Paviàs, jurat terser de mà mitjana; Toni Bonet de F(rance)s(ch), jurat quart de mà de fora; Pere Coll, not(ari), síndich de la Un(iversita)t, e jo, Joan Benet López Robian, not(ari) i secretari de dita Un(iversita)t.

E per lo dit Mag(nífic)h Jurat en Cap fonch proposat als dits Mag(nífic)hs Savis del Consell Secret sían servits tenir per bé que, attès i considerat los grans gastos i danis q(ue) ha causat a esta Universitat el deura als⁷⁷ habitants de Mallorca, q(ue) és estada la total perdició d'esta Universitat, i vèurer ara q(ue) entre sort prinsipal i interessos conforme lo compt[e]⁷⁸ contengut en dit acta se deurà \al S(eñ)or/ a (sic) Nicolau Armengol saxanta i tans mília reals, salvo just.

f. 130

compte, entre sort prinsipal i interessos, i vèurer q(ue) cada dia corren aq(uel)ls interessos i q(ue) si no-s remedia serà total perdició d'esta Universitat, i per evitar dits danis,⁷⁹ se llegirà i ratificarà lo acta qu'està acordat ab dit Armengol en 4 de maig 1640, en lo q(ua)l, per benefisi d'esta Un(iversita)t, se anadiran los quatre capítols contenguts en est quart full de paper, y sempre que lo dit Consell o tinga per bé, se farà i afectuarà dit acta⁸⁰ com en aq(uel)l està contingut i axí (h)o tingan per bé.

E, feta la susdita

f. 130 v

preposició p(er) lo dit Mag(nífic)h Jurat en Cap, se prosehí a dar a cada persona de las del Consell Secret dos balas, la una blanca i l'altra negra, declara(n)t q(ue) los q(ue) sera(n) del vot i parer de la dita preposició posara(n) la bala blanca i los q(ue) sera(n) de diferent parer posara(n) la bala negra i axí fonch votat dins un sach ab balas blancas i negras i fonch trobat haver-i sis balas blancas i ninguna negras, p(er) manera q(ue) dita preposició tingué efecte.

f. 131

E, legida la susdita preposició ab veu alta e intel·legible p(er) mi, Joan Benet López Robian, not(ari) i escrivà de la Universitat als Magnífic)hs Consellers del Consell General, ab advertència q(ue) los q(ue) posara(n) la bala blanca sera(n) del parer de la preposició i los q(ue) seran de diferent \parer/ posara(n) la bala negra, i axí fonch trobat haver-i vint-i-quatre balas blancas i nou negras, p(er) manera q(ue) la susdita preposició tingué efecte per lo Consell General.

⁷⁷ Paraula tallada per estar a final de línia i haver-se perdut el marge dret per deteriorament del document.

⁷⁸ «I per evitar dits danis», al marge dret, remès per senyal.

⁷⁹ Segueix, ratllat, «sesantlis».

⁸⁰ Segueix, ratllat, «susdits».

DOCUMENTS

LOS BOMBARDEOS EN SA GERRERIA DE PALMA EN MAYO DE 1937. ENTREVISTA A UNA TESTIGO EN RELACIÓN CON LA GUERRA CIVIL EN SA GERRERIA DE PALMA

THE BOMBINGS IN SA GERRERIA DE PALMA IN MAY 1937. INTERVIEW WITH A WITNESS IN RELATION TO THE CIVIL WAR IN SA GERRERIA DE PALMA

Francisco Ferrer Pérez

Resum: El 31 de mayo de 1937, la ciudad de Palma sufrió el bombardeo de una escuadrilla de las Fuerzas Aéreas de la República Española en el contexto de la Guerra Civil (1936-1939). Este bombardeo causó numerosas víctimas civiles en un barrio humilde del centro de la ciudad de Palma, Mallorca, en las Islas Baleares. Solo queda una persona viva que presenciara aquel acontecimiento y que sigue residiendo en el mismo lugar de los hechos. Nos presta su testimonio oral de sus vivencias durante el ataque y otras experiencias durante la guerra.

Paraules clau: Guerra Civil Española, 1937, Sa Gerreria, Mallorca, Represión.

Abstract: On May 31st 1937, the city of Palma was bombed by an Air Force squad belonging to the Spanish Republic within the context of the Spanish Civil War (1936-1939). That bombing caused several civilian casualties in a humble neighbourhood in down-town Palma, Mallorca, in the Balearic Islands. There is only one person alive who witnessed that event and who is still living in the same place of the events. She agreed to provide us with her oral testimony regarding her experiences during the attack and during the war.

Keywords: Spanish Civil War, 1937, Sa Gerreria, Mallorca, Repression.

Objetivos y metodología

La intención del presente trabajo es dejar constancia fiel sobre el testimonio de la última persona viva que estuvo presente durante el bombardeo de Sa Gerreria el 31 de mayo de 1937 y que todavía reside en el mismo domicilio donde vivió este suceso, así como poner este testimonio en contexto histórico. Mediante el presente texto se pretende recabar información no solo acerca del mismo hecho en sí, sino también respecto a la vida en el barrio durante aquellos años por parte de la población civil y su percepción de los acontecimientos del momento: la represión, las noticias del frente y los efectos de la propaganda de ambos bandos.

En el domicilio de la persona que ofrece el testimonio se graban dos conversaciones para que quede constancia del relato. De ellas se extraen las partes que están relacionadas con los hechos de la Guerra Civil y no se recogen otras partes que son ajenas al tema. Se eliminan, a petición de la persona entrevistada, su nombre y apellidos, así como los de sus padres, pero la parte entrevistada acepta la presencia de las siglas para verificar la entrevista. Esta entrevista se realizó entre los días 22 y 26 de agosto de 2019.

Introducción¹

El lunes 31 de mayo de 1937 un bombardero republicano lanzó sus destructoras cargas sobre el barrio de Sa Gerreria de Palma, causando catorce muertos² (diez de ellos entre el Temple y el Pes de la Palla) y veintiún heridos. C.P.P. es la última vecina natural del lugar que, además, fue testigo de los bombardeos durante la Guerra Civil en el

barrio y sigue residiendo allí. Ha accedido a relatar sus recuerdos de aquellos momentos. Su testimonio, retrato de un momento traumático para el vecindario y la ciudad, añade los detalles humanos a las cifras y datos puramente históricos ya conocidos.

C.P.P. nació en la calle Socors, frente a la plaza del Pes de la Palla del barrio de Sa Gerreria de Palma, donde aún vive en un pequeño piso de techos bajos situado en un humilde edificio decimonónico de tres plantas. Su padre era de origen aragonés y de profesión inspector de tranvías en Palma, mientras que su madre era mallorquina y compartía sus labores domésticas con tareas de planchadora para contribuir a la economía del hogar. Ambos eran primos y, aunque de carácter tradicional, carecían de compromisos políticos. El matrimonio tenía dos hijos, un varón primogénito y la entrevistada. Aunque su hermano pudo estudiar en el instituto, C.P.P. no realizó estudios reglados. Aprendió a leer castellano en casa, con la ayuda de su padre, usando para ello periódicos que se habían pegado a la pared de la cocina a modo de libro de texto. Pasada la guerra, estudió en una academia particular, justo en frente de su casa, donde una mujer de origen catalán enseñaba costura, así como lectura y escritura, a las niñas que pretendían aprender este oficio. C.P.P. fue costurera y modista de profesión a lo largo de toda su vida. Nunca se casó ni tuvo hijos y sus padres y su hermano fallecieron de manera temprana por causas naturales. Nunca ha militado en ninguna formación política ni sindical y solo se define como creyente.

Sa Gerreria en la Guerra Civil

Sa Gerreria era un barrio humilde y obrero con varias alfarerías industriales que daban nombre al vecindario. Además de estar en el centro de la ciudad y, por lo tanto, cerca de edificios relevantes como el ayuntamiento, el cuartel general de la Comandancia General de las Islas Baleares en la Almudaina y otros importantes puntos de la Administración civil y militar, el propio barrio era un objetivo de gran interés bélico, pues en la manza-

¹ Quisiera destacar mi agradecimiento al doctor Miguel José Deyá Bauzá, decano de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de las Islas Baleares, por su apoyo, colaboración y ayuda para el presente artículo.

² Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de Mallorca durant la Guerra Civil: (1936-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998. p. 137-144 y 262.

na donde reside nuestra interlocutora se encontraban las factorías militares de Intendencia del Ejército.³ En otra parte de la manzana, en el Temple, se encontraba la Congregació de les Filles de la Sagrada Família «Ses Vermelletes», orfanato religioso. A las niñas allí acogidas se les conocía como «*vermelletes*» (en catalán, «rojitas») así denominadas por sus vestimentas de color rojo.

La plaza del Pes de la Palla, entonces llamada Asistencia Palmesana, transcurre por el comienzo de la calle Socors a un nivel superior. Este desnivel se solucionaba con unos escalones y un poyo de piedra arenisca (*marès*) de Felanitx, que estaba dividido en tres tramos hasta que el desnivel se corregía con la pendiente de la propia plaza.

Las referencias del testimonio

C.P.P. nos refiere una serie de imágenes de distintos momentos y acontecimientos: los primeros aviones y el lanzamiento de propaganda, la expedición del capitán Bayo, la defensa activa y pasiva, los bombardeos en Palma y en Sa Gerreria, la huida de civiles a Fora Vila, la represión, etc. Hechos que deben ser mínimamente descritos para poner en contexto sus palabras.

A partir del bando de estado de guerra del 19 de julio de 1936 del general Manuel Goded Llopis (1882-1936), comandante militar de las Islas Baleares, las islas entran en el sangriento conflicto de la Guerra Civil. Los militares golpistas, junto con miembros de organizaciones como la Comunción Tradicionalista, la Falange, Renovación Española y otros, se hacen con el control de Mallorca, Eivissa y Formentera. En cambio, en Menorca, la rebelión fracasa y la isla permanece leal al Gobierno legítimo. El general Goded dejó Palma para dirigirse a Barcelona ese mismo día, y nombró al coronel Aurelio Díaz de Freijó Durá (1874-1954) comandante provisional. El mando debía ser para el general José Bosch y Atienza, que habría tenido que llegar desde Maó. Para el puesto de gober-

nador civil, Goded había nombrado al teniente coronel Luis García Ruiz (1887-1949), quien, junto con milicianos falangistas y de otros grupos armados, decidieron actuar de forma mucho más contundente de lo que hacía Díaz de Freijó. García Ruiz y los suyos empezaron una feroz represión en la isla contra cualquier simpatizante de la república o las izquierdas.

Goded fue derrotado y apresado en Barcelona, con lo que quedó todo el litoral peninsular mediterráneo en manos de la República y, por lo tanto, ello aisló a los rebeldes del archipiélago del resto de la zona sublevada. Muy pronto la aviación republicana se hizo ver en los cielos de Mallorca, al principio, en vuelos de reconocimiento y propaganda. En la isla se militarizó la vida pública, se movilizaron las reservas y se armó a las milicias de afectos a la rebelión ante el miedo a una posible invasión desde la zona republicana. Los primeros aviones no tardaron en lanzar proclamas y periódicos sobre Mallorca, pero también empezaron a caer las bombas.⁴

Mientras tanto, en Barcelona, el capitán Alberto Bayo Giroud (1892-1967) preparaba una expedición republicana para tomar Mallorca, Eivissa y Formentera. Fue puesto al mando de una diversa y poco disciplinada tropa. Esta fuerza armada constaba de unos cuatro mil milicianos de diversos partidos y sindicatos (Estat Català, PSUC, CNT, POUM...), así como de voluntarios extranjeros, catalanes y mallorquines que habían ido a Barcelona para asistir a la Olimpiada Popular. También se unieron a estos milicianos guardias civiles, guardias de asalto, soldados y carabineros en Menorca. Para amedrentar a los defensores, Bayo hizo lanzar propaganda sobre Mallorca desde los hidroaviones, donde avisaba de sus intenciones

³ Antiguo cuartel de Intendencia del Ejército, en el número 22 de la calle Socors.

⁴ *Ibid.*, p. 11. El primer bombardeo se produjo el jueves 23 de julio de 1936 en la base de hidroaviones de Pollença contra carabineros que abrieron fuego contra el hidroavión Donier Wal, con base en Barcelona, que había ido a recoger a unos pilotos que no se habían adherido a la rebelión. La aeronave respondió bombardeándoles, pero sin consecuencias para ninguno de los bandos. Ese mismo día, en Palma, otros dos aviones visitaron los cielos de Palma. El primero lanzando propaganda; el segundo, algunas bombas que solo causaron daños menores.

de invadir la isla, con lo que se perdía el factor sorpresa. Alarmados, los insurrectos de Mallorca empezaron a recibir asesores y material bélico procedentes de la Italia fascista.

El 1 de agosto los republicanos tomaron Cabrera. El 7, con refuerzos tomados en Valencia (milicianos y fuerzas del orden público valencianos de la columna Uribarri con el propio Manuel Uribarri al mando), Bayo tomó Formentera y entre el 8 y el 9 se tomó Eivissa. Finalmente, la noche del 15 al 16 del mismo mes, Bayo y sus buques salieron de Menorca en dirección a Mallorca, desembarcando en la zona entre Porto Cristo y Son Corb. Los rebeldes, al mando del coronel de Infantería Emilio Ramos de Unamuno (1879 - ?), se dispusieron a rechazar la invasión. Mientras, empezaron a llegar aviones y asesores italianos enviados por Mussolini a petición del aristócrata y militar falangista Alfonso de Zayas (1896-1970), jefe provincial de la Falange. Las aeronaves italianas desplazaron la superioridad aérea republicana en la isla, lo que desmoralizó a los invasores.

También llegó, el 26 de agosto, el miliciano fascista italiano Arconovaldo Bonacorsi, que se hacía llamar «general conde Aldo Rossi». Bonacorsi se dedicó a reorganizar la Falange en la isla y creó una unidad de choque con jóvenes milicianos falangistas denominada «Dragones de la muerte». Rossi se hizo muy célebre en Mallorca y se esforzaba por la fascistización de la isla. La propaganda rebelde (y la de aquellos que simpatizaban con su causa) y la prensa local ensalzaron a Bonacorsi, como puede verse, por ejemplo, en la obra de Norman Bray *Mallorca salvada*, uno de los tantos opúsculos y libros apologéticos de aquellos momentos, lleno de fanatismo religioso y superstición en cada página. Bray dijo de Bonacorsi (de quien no quiere decir su nombre y lo denomina «el León de Son Servera»), por ejemplo, que era «un hombre de extraordinaria personalidad, de gran habilidad y valentía» y, más adelante le atribuyó «un espíritu de profunda penetración en inteligencia, facultad crítica y actividad».⁵ La reali-

dad es muy diferente a la imagen gloriosa que los libelos y la prensa rebelde publicaron. Bonacorsi carecía de experiencia y de conocimientos militares serios, lo que compensaba con un gran fanatismo fascista y mucho entusiasmo por el exterminio de cualquier forma de oposición democrática o de izquierdas. Pero bajo esa imagen también se ocultaba un vicioso que gustaba de orgías y prostitutas, además de embolsarse oro y dinero.

El teniente coronel Luis García Ruiz sustituyó al coronel Ramos Unamuno el 30 de agosto y, casi de inmediato, empezó el ataque a posiciones republicanas. La noche del día 3 de septiembre, los milicianos republicanos reembarcaron y abandonaron Mallorca. El bando rebelde atribuyó la victoria a los militares,⁶ con García Ruiz a la cabeza, y a Bonacorsi (a lo largo de la entrevista podemos ver claramente los efectos de esta intensa propaganda en el discurso de la entrevistada), si bien el escenario era bastante más complicado, con la preocupación de que llegasen bombarderos pesados italianos que pudieran hundir los buques republicanos y entrar en conflicto abierto con la Italia fascista. Poco después, el día 20 de septiembre, los rebeldes retomaron Eivissa y Formentera sin combate al haber sido evacuadas las pequeñas guarniciones republicanas.

Mallorca se convirtió, desde aquellos momentos, en una base aérea al servicio de los aviones italianos e hidros alemanes.⁷ Desde Mallorca, la «aviación legionaria» (nombre que se daba a las aeronaves italianas) tenía a su alcance todo el litoral mediterráneo español y bombardeaba la retaguardia de la República con ataques masivos sobre poblaciones que hacían presagiar la tragedia que se abatiría durante la Segunda Guerra Mundial sobre ciudades de toda Europa. Aunque muy alejados de los niveles de destrucción y mortandad de los bombardeos en otras ciudades españolas, los de Mallorca también dejaron un rastro de muerte

⁵ Norman Bray, *Mallorca salvada*. Palma: Editorial La Esperanza, 1937, p. 119

⁶ Josep Massot i Muntaner, *Arconovaldo Bonacorsi, el «Conde Rossi»*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2017. p. 70

⁷ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, *op. cit.*, p. 68

y destrucción. La intención de los ataques, como justificaba la propia prensa republicana, era destruir los «centros militares de la población», así como las instalaciones aéreas⁸ y portuarias que daban cobijo a los buques rebeldes y a las embarcaciones y las aeronaves alemanas e italianas que apoyaban a los militares insurrectos, además de ser base naval para los buques que apoyaban la causa rebelde. La presencia del cuartel de Intendencia y sus factorías en Sa Gerreria hacía del barrio un objetivo factible. La poca fiabilidad de los sistemas ópticos de bombardeo de aquellas aeronaves sumada a la elevada altitud que tomaban para evitar el fuego antiaéreo y el miedo a la respuesta de los cazas italianos anulaban prácticamente la eficacia de los bombardeos, lo que explica que fuera la población civil la más afectada. Los ataques resultaban poco eficaces y las cargas solían caer de forma desordenada y apartadas de sus posibles objetivos, lo que sembraba la muerte y destrucción entre la población civil. Algunos de los proyectiles eran de tan mala calidad que no explotaban o lo hacían de forma tardía. El saldo total de víctimas de los bombardeos en Mallorca, según el informe franquista que ha dado a conocer Josep Massot i Muntaner, sería de 314 personas, de las cuales solo catorce serían militares, mientras que el 53,5% fueron mujeres y niños.⁹

La defensa pasiva de la isla (la más relevante para poner a salvo a los civiles) fue pasando de la improvisación a una red de refugios importante. Muchos habitantes de Palma buscaban protegerse en refugios particulares improvisados en sótanos, viejos hornos y otras construcciones recias o subterráneas o bien huir hacia la Part Forana, menos susceptible de ser bombardeada.¹⁰ Al comienzo de la contienda, el Ayuntamiento de Palma abrió seis subterráneos públicos para toda la ciudad. Además de los refugios, se produjo el éxodo de ciu-

dadanos hacia el campo y las poblaciones rurales, con lo que se evitaban las zonas más interesantes para los ataques aéreos, pese a que las autoridades intentaron prohibirlo. A partir de 1937, se empezaron a construir refugios civiles para la defensa pasiva antiaérea en la isla. En el Pes de la Palla se construiría un refugio a finales de la guerra (refugio que menciona la entrevistada), demasiado tarde para los acontecimientos que se relatan en el presente artículo. El investigador Bartomeu Fiol¹¹ coincide con las opiniones expuestas por Massot¹² respecto a que es a raíz de los bombardeos de mayo de 1937 que las autoridades responsables de la defensa pasiva de la isla dieron un golpe sobre la mesa contra la indolencia con la que se habían ido realizando las tareas de defensa pasiva, particularmente sobre lo que a la construcción de refugios se refiere. Quedó patente en esos bombardeos que la protección de la población civil fue indolente y los esfuerzos, limitados. Las autoridades se decidieron a llevar a cabo la construcción de la red de refugios en Palma y el resto de Mallorca y el comandante de Ingenieros Benjamín Llorca Gisbert, jefe de Defensa Pasiva Antiaérea desde el 2 de febrero, emitió comunicados muy duros contra todos aquellos que habían expresado reticencias y críticas o se habían negado a aportar económicamente a la construcción de refugios públicos.¹³

La defensa activa de Mallorca es también bien conocida y se ha estudiado con detenimiento en muchas obras, pero en nuestra entrevista solo se hará referencia a la batería antiaérea de dos ametralladoras Hotchkiss, cuyo tableteo se podía oír desde la plaza del Pes de la Palla, situadas en el tejado de la Casa Cros,¹⁴ edificio de particular altura en la Palma de los años treinta del siglo XX.

¹¹ De reciente publicación es la obra de Bartomeu Fiol Coll, *Els refugis antiaeris de Palma i la defensa passiva a Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Palma: Leonard Muntaner, 2019. Este libro es el más extenso y exhaustivo estudio sobre la defensa pasiva en la isla y se ha convertido, por ello, en obra de referencia obligada para su conocimiento.

¹² Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, *op. cit.*, p. 212-225

¹³ *Ibid.*, p. 214-220

¹⁴ *Ibid.*, p. 94. Casa Cros se situa en la avenida Alexandre Rosselló, 6.

⁸ Aeródromos de Son Sant Joan, Son Bonet y Ses Salines, así como los hidros alemanes en la bahía de Pollença. La base aérea de las Islas Baleares fue puesta al mando del hermano del general Franco, Ramón Franco Bahamonde.

⁹ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, *op. cit.*, p. 263.

¹⁰ *Ibid.*, p. 75-84 y 251.

Bombas sobre Sa Gerreria

Unos días antes de los acontecimientos que nos narra C.P.P., en el Pes de la Palla y el Temple, ya se había producido el bombardeo sobre la plaza de Sant Antoni. Este ataque causó diecisiete muertos y cincuenta heridos.¹⁵ La madrugada del 31 de mayo de 1937, un escuadrón de tres aviones republicanos (distintas fuentes varían el número), procedentes de Lleida, alcanzaron Palma a las 5.45 h sobrevolando Son Rapinya. Solo una de estas aeronaves consiguió bombardear la ciudad, con bombas de diversos tamaños. De este ataque se hizo eco el cuartel general del Franco en un parte oficial que mencionaba a los pilotos checos y anunciaba represalias: «En Mallorca han continuado las agresiones aéreas contra la población civil, que tendrán justa respuesta. Un avión enemigo, tripulado por pilotos checoslovacos, ha sido derribado en aquella isla».¹⁶

Uno de los aviones responsables de este ataque, un bombardero Potez 540 de fabricación francesa, fue derribado por una escuadrilla de tres Fiat CR.32 italianos en su retirada. A raíz del ataque cayó prisionero un oficial checoslovaco y murieron otros dos de la misma nacionalidad. El piloto capturado, de veinticuatro años, se identificó como el capitán Jan Ferák, alias «Kozek». Se trataba de un piloto checo voluntario que se incorporó a las fuerzas republicanas en 1936. Josef Soušek y Zdeněk Talaš eran sus dos compañeros tiradores. Ferák fue intercambiado por prisioneros en el bando nacional. Aunque algunas fuentes mencionan que moriría durante la contienda española, es sabido que no fue así. Ferák regresó a su país en 1938, donde redactó sus memorias (ahora puestas en duda por los historiadores contemporáneos checos) y murió durante la Segun-

da Guerra Mundial.¹⁷ En la edición de *El Correo de Mallorca* del día 31, según nos relata Massot i Muntaner, se informó del bombardeo y del derribo, con los dos aviadores hechos prisioneros, y se indicó la muerte de las víctimas de Sa Gerreria, con la especificación de que eran mayoritariamente mujeres y una niña en el asilo del Temple. Al día siguiente, esta misma publicación enumeraba los nombres de las víctimas. Por su parte, *La Última Hora* del 31 de mayo procuraba restar importancia al ataque, pero reconocía un número elevado de víctimas (ocho muertos y una treintena de heridos). También informaba del derribo del bombardero Potez en la carretera entre Andratx y Estellencs, la muerte de dos tripulantes y la captura de un tercero, de nacionalidad checa, y su traslado al Hospital Militar. *El Correo de Mallorca* del día 1 de junio repitió las informaciones de *La Última Hora* del día anterior.¹⁸

En el parte de guerra republicano del día 31 no se citó el ataque a Mallorca, pero sí se dio noticia de un Potez derribado en combate contra cinco trimotores procedentes de Mallorca que iban a bombardear alguna ciudad. Se lamentaron los tres tripulantes del avión como víctimas.¹⁹ En la edición de *La Vanguardia* del día 1 de julio puede verse también la referencia a este acontecimiento, pero no hay mención alguna al bombardeo de Palma. Cabe la posible interpretación de este hecho como una lectura propagandística por parte del bando republicano ante la pérdida del aparato, más honorable y justificable en un acto de defensa que indicar que este había sido derribado en un ataque a una población, lo cual no deja de ser una mera hipótesis. Hay que indicar que los aviones de la marca Potez que tenía la aviación de la República eran bombarderos. Así que resulta difícil jus-

¹⁵ *Ibid.*, p. 122-128.

¹⁶ Parte de guerra nacional del 31 de mayo. *Memoria de la Guerra Civil Española. Partes de Guerra nacionales y republicanos*. Barcelona: Belacqva de Ediciones y Publicaciones S L, 2004, p. 579.

¹⁷ Jiří Rajlich – David Majtenyi, Jan Ferák a ti druzí: českoslovenští letci, interbrigadisté a letouny v občanské válce ve Španělsku 1936-1939. Cheb: Svět křidel, 2012. p. 292-324. Jiří Rajlich – David Majtenyi, «Jan Ferak: As de la aviación republicana. Mitos y realidades», *Revista Española de Historia Militar* 135 (2012) p. 61-73.

¹⁸ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, *op. cit.*, p. 129-142.

¹⁹ *Memoria de la...*, *op. cit.*, p. 578.

tificar por qué un bombardero solitario se encontraba a pocas millas de la costa, tal y como indicó el parte que coincide en fecha, marca del avión y número de víctimas. Un derribo durante la defensa de un bombardeo es honorable, mientras que un bombardeo sobre una población, aunque sea enemiga, es vil.

Las víctimas de las bombas de la plaza del Pes de Sa Palla

Uno de los proyectiles cayó en el centro de la plaza, frente a los números ocho y diez, aproximadamente. De las diez víctimas que nos relata C.P.P., al menos cuatro eran menores de edad y tres eran de una misma familia: Antonia (23), Magdalena (18) y Mercedes (7). Las tres jóvenes formaban parte de la Juventud Declamativa Palmesana, una entidad teatral vinculada en 1931 a la Federación Obrera Católica y, desde 1936, a la Asistencia Palmesana.²⁰ Su madre se llamaba Magdalena Martí Rosselló, conocida como Madó Magdalena, «sa Lleterera» (en catalán, «la Lechera»), cuyo marido había fallecido de tuberculosis y la dejó viuda con siete hijos. El hermano de Madó Magdalena era Jordi Martí Rosselló «es Mascle Ros» (en catalán, «el Varón Rubio»), conocido impresor local.

En el diario *La Almudaina* apareció una relación de las víctimas mortales y de heridos del bombardeo, que incluía a las tres hermanas Muñoz Martí: Francisca Brindis Moragues (44), Magdalena Colombás Pujol (84), María Picornell Mayol (41), Juana Salas Oliver (60), Alfonso Bueno Picornell (15), Antonio Marí Juan (19), Isabel Llabrés (11). Isabel Llabrés era la que la entrevistada identifica como la *vermelleta*, la niña del asilo del Temple, y Antonio Marí era el joven panadero que también menciona. La edad de Magdalena Muñoz es distinta a la que aparece en los recordatorios hechos por la familia, pues indica que tiene

21 años en lugar de 18. María Picornell y Alfonso Bueno eran los que la entrevistada denomina «Alfonso y su madre».²¹

Para compensar a la familia de la tragedia de las tres jóvenes, las autoridades decidieron otorgarles un estanco, en los bajos del número cinco de la misma plaza del Pes de la Palla, que se mantuvo hasta finales del siglo XX regentado por una de las hijas supervivientes, Ángela, quien evitó las bombas aquel día porque se hallaba repartiendo leche.

También falleció, días más tarde, Catalina Bestard Jaume, de 19 años, que vivía en el número 14, bajos, de la calle Socors. Sobrevivió al primer impacto de la bomba, pero falleció el día 8 de junio, por culpa de la metralla. Dejaba a dos hermanas vivas, Margarita y María, en los bajos del número 14. Mucho tiempo después, todos estos detalles eran explicados por los propios vecinos en conversaciones habituales en las que recordaban los acontecimientos que habían vivido.

Represión y terror

El escritor Joan Pla denomina lo sucedido en Mallorca como el «Paracuellos fascista» por lo extenso y cruel de la represión en la isla. Al principio del conflicto, los militares rebeldes sustituyeron a las autoridades civiles, militarizando los servicios. En los bandos que emitió el general Goded, comandante militar de las Islas Baleares, ya se presagiaba la violenta represión que iba a desencadenarse en breve: «Artículo 3: Resuelto a mantener inflexiblemente mi autoridad y el orden, será pasado por las armas todo aquel que intente, en cualquier forma y de palabra, hacer la más mínima resistencia al Movimiento Salvador de España».²²

²¹ El periodista Manuel Aguilera Povedano ha hecho una labor de investigación y entrevista con familiares de algunas de estas víctimas, que ha publicado en el diario *Última Hora* y en su blog: <https://manuelaguilerapovedano.wordpress.com/>

²² Josep Massot i Muntaner, *Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Palma: Edicions Documenta Balear, 1996, p. 56.

²⁰ Antoni Nadal, *Estudis sobre el teatre català del segle XX*. Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 2005, p. 47.

Los golpistas sustituyeron inmediatamente a los cargos civiles por militares y adeptos a la rebelión. La huelga general que se convocó contra el golpe de estado solo se notó algo el primer día. Muchos servicios se militarizaron para evitar sabotajes y garantizar el suministro y la normalidad. La radio y la prensa locales difundieron noticias sobre el desorden que se produjo en las zonas donde los golpistas no habían conseguido el poder. El Gobierno de la República perdió parte del control del orden público al tener que desarmar partes de la fuerzas de orden y del ejército, mientras se armaban las milicias y se producían momentos caóticos de violencia y destrucción. Pero la prensa se ocupó de exagerar y magnificar estos incidentes a la vez que la Falange, entonces con el control de los servicios de investigación de la policía de la isla, creó y difundió todo tipo de bulos para construir un supuesto complot comunista, que, por supuesto, ellos habían evitado al hacerse con el poder, con lo que legitimaban sus acciones.²³

La represión contra los leales a la República comenzó de manera casi inmediata a la toma de poder por parte de los militares facciosos. Reforzando sus filas con milicianos armados de Falange y otras organizaciones reaccionarias, se empezó con la represión, con la excusa del quintacolumnismo, aunque derivó rápido en una matanza generalizada de civiles leales a la legalidad republicana, miembros de partidos y sindicatos de izquierdas o personas destacadas como intelectuales afines a la República. La espiral de violencia sirvió también para eliminar adversarios por razones completamente ajenas al conflicto y que entraban en disputas personales, familiares y otros ajustes de cuentas.²⁴ Se llegó a encarcelar y a ejecutar a familias mallorquinas por tender la colada, con la excusa de que estaban haciendo, con ese acto, señales a los aviones republicanos.²⁵

Aunque la represión empezó desde los mismos inicios de la rebelión, esta fue particularmente más cruenta a las órdenes del marqués de Zayas, García Ruiz, Mateo Torres Bestard, Jaime Jaume Rosselló (comúnmente conocido como «Capitán Jaume»), Francisco Barrado Zorrilla y otros y alentada por Bonacorsi (son famosos sus exabruptos *Nessun prigioniero, ¡Fucilatelo!* y *Tutti i rossi fucilati*).²⁶ Los insurrectos se entregaron a una sangrienta represión en Mallorca contra los que no fueran afectos al bando rebelde. La Iglesia Católica, con el obispo Miralles al frente, fue, en el mejor de los casos, un cómplice silencioso y ciego ante la masacre que escandalizaba al también católico y conservador Bernanos, que clamaba horrorizado por el sacrílego uso de las ideas cristianas para llevar a cabo aquella matanza. El célebre escritor francés, horrorizado ante las arbitrarias y extensas matanzas de los rebeldes, publicó su célebre obra *Los grandes cementerios bajo la luna*, donde hacía un honesto relato de la represión que presencié personalmente en la isla y que causó honda impresión en Europa y América, incluyendo a la filósofa Hannah Arendt, quien denominó esta obra como «el panfleto más importante que jamás se ha escrito contra el fascismo» e incluyó «Les grands cimetières sous la lune», en la bibliografía de su libro *Los orígenes del totalitarismo*. No obstante, para Massot, el escritor francés adolecía de falta de objetividad científica a la hora de relatar lo sucedido en la isla particularmente en referencia a lo que criticaba sobre la actuación de la Iglesia, aunque, a la vez, sí consideraba que, en líneas generales, su relato era verídico y comprobable.^{27,28} Bernanos aludía a los conocidos «paseos», abominable eufemismo con el que se ocultaba la práctica en la que milicianos armados se presentaban en el domicilio de sospechosos, habitualmente al abrigo de la noche, para ir a dar un paseo... de cual jamás

²³ *Ibid.*, p. 10.

²⁴ Antoni Tugores Manresa, «Manacor 1936: Desembarco republicano, represión nacional», *Memòria antifranquista. Guerra i repressió franquista a les Illes Balears* 15 (2015), p. 30-33.

²⁵ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, *op. cit.*, p. 78.

²⁶ Josep Massot i Muntaner, *Arconovaldo Bonacorsi, el...*, *op. cit.*, p. 110-116

²⁷ Josep Massot i Muntaner, *Georges Bernanos i la Guerra Civil*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 133

²⁸ Josep Massot i Muntaner, *Arconovaldo Bonacorsi, el...*, *op. cit.*, p. 105-106

regresaban. En Mallorca, dice Bernanos, no se habían producido actos criminales antes del golpe de los militares. Ni destrucción de propiedades ni violencia por parte de las izquierdas que pudieran justificar venganza o justicia algunas, según el escritor francés. Era, por tanto, la depuración de meros sospechosos, de inocentes delatados por ganarse la simpatía de los nuevos gobernantes o venganzas personales.

El carrusel de histeria represora alcanzó a los propios militares.²⁹ A Díaz de Freijó y a otros mandos se los acusó y condenó por «poco entusiasmo». La prisión provincial y el castillo de Bellver se llenaron. Luego se tuvo que recurrir a prisiones improvisadas, como el buque Jaime I, en el puerto de Palma, o el almacén de madera de Can Mir, para encerrar a miles de desafectos al nuevo régimen.

Aún hoy es muy difícil cifrar el número de asesinados durante la represión que ejercieron los rebeldes sobre la población de Mallorca. Se trata de un baile de cifras sostenida por una gran diversidad de fuentes y testimonios, pero perjudicada por la ausencia de registros y recuentos fidedignos. Como ejemplo, donde se tiene constancia de un mínimo de 1.915 prisioneros, los expedientes de Can Mir fueron destruidos, al parecer, por el capellán responsable de la prisión una vez que esta se cerró.³⁰ No hubo un censo de desapariciones o ejecuciones, al ser, en muchos casos, completamente extrajudiciales. En muchas ocasiones, las autoridades liberaban a los presos (con lo que las autoridades quedaban libres de responsabilidad) y se les subía a un vehículo para, supuestamente, llevarles a sus localidades. Pero nunca llegaban. También se producían frecuentes «sacas», en las que se daba la libertad a presos que tampoco llegaban a sus hogares jamás y que también refiere Bernanos. En Can Mir solo se han documentado 188 asesina-

dos entre sacas, ejecuciones y sufrimiento en la prisión. Aunque la cifra parece que fue realmente mucho más elevada, los responsables de los asesinatos se esforzaron por hacer desaparecer toda huella que pudiera dar una cantidad más cercana a la realidad.³¹ Los números discrepan, pero las investigaciones de la Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Mallorca calculan unos 2.300 desaparecidos y ejecutados, un 2,5% de la población de aquel momento.³² Se han contabilizado 47 fosas comunes en 26 municipios. El estudio de estas fosas proporciona 1.160 víctimas identificadas y más de 1.100 sin identificar, entre milicianos del desembarco de Bayo y civiles mallorquines. La represión fue tan brutal en la isla que incluso el propio responsable de Falange en la isla, el marqués de Zayas, llegó a considerar que no se podía continuar con esa forma de violencia.³³ La represión, en todas sus formas, también se acompañaba de la estigmatización de las víctimas, por lo que se convertían en una vergüenza para sus familiares, lo que se acompañaba de un silencio cómplice.

Como vemos en la entrevista, la represión llegó también al humilde barrio palmésano. Si bien con escasos detalles, se puede ver claramente el efecto de esta política de terror de los rebeldes y el miedo en las humildes gentes por el simple acto de hablar a favor de un inocente.

Ochenta años después del final de la guerra, C.P.P. accede a contarnos cómo la vivió ella en el barrio: bombas, miedo, represión, propaganda..., vida cotidiana durante la guerra. La anciana recibe a sus visitas en una pequeña salita de estar con muebles muy antiguos de los que ya no se usan. Sobre una mesa, una campana de cristal con una figura religiosa. Las persianas mallorquinas dejan pasar el aire de la calle y la plaza, otrora muy vital,

²⁹ La represión contra los propios mandos militares rebeldes está exhaustivamente tratada por Josep Massor i Muntaner en la obra *Les represàlies de Franco contra els militars «poc addictes»*. Palma: Leonard Muntaner Editor, 2011.

³⁰ Manel Suárez Salvà, *La presó de Can Mir*. Palma: Leonard Muntaner Editor, 2011, p. 143

³¹ *Ibid.*, p. 139-142.

³² Bartomeu Garí Salleras, «Un balance cuantitativo de la represión en Mallorca 1936-39», *Memòria antifranquista. Guerra i repressió franquista a les Illes Balears* 15 (2015), p. 9-13.

³³ *Ibid.*, p. 11.

ahora casi desértica, tiempo por la gentrificación y la desaparición de la mayor parte del comercio después de décadas de abandono y delincuencia.

Apéndice: Entrevista a C.P.P. transcrita en catalán de las grabaciones originales

F- Quants anys té vostè?

C- *Noventa y dos. Nací el dieciocho de enero de 1927. Cuando García Lorca salió poeta. A García Lorca, amb això de sa guerra, el mataren. I era un al·lot jove. Ja en fa temps d'això.*

F- Parlem del dia que varen bombardejar el barri.

C- Tenc una pena... perquè eren persones... Però hem de començar sa historia bé. Van començar que hi venien, no sé si eren trimotors o avionetes, llençant papers. Jo no me'n record que hi deien els papers però la gent hi deia. *Ponia que, si no evacuaban la ciudad, tirarían bombas* i ens matarien. Mos avisaven de que hi vendrien a bombardejar. Això no te puc dir quin temps va durar. Per ventura un mes o setmanes.³⁴

F- I van evacuar?

C- *De repente*, varen dir els veïnats: «*evacuamos*». Noltros anàrem cap a la Soledat, a ca un parent des barber, que hi tenia una barberia preciosa aquí al costat i que era fadrí.³⁵ Hi tenia una planta baixa petita i ens vàrem instal·lar enllà. Només hi vàrem estar un dia. Ens va dir «Si voleu, vos podeu venir a ca des nostros parents». Ma mare va dir «Noltros som quatre i tenc dos infants». Vam anar, abans de tirar bombes, que hi tiraven papers. No varen entrar els rojos però de seguida ens hi tornarem. Papà va dir: «Mos tornem a ca nostra i serà lo que Déu voldrà». Els veïnats d'aquí baix

ens van dir: «Noltros som de Consell, però no hi podem deixar la botiga».³⁶

I noltros no teníem ningú als pobles i hi havíem d'anar d'*incògnito*. Però els des tercer pis eren de Puigpunyent i també ens digueren es mateix. «Noltros tenim casa a Puigpunyent, però no hi podem anar perquè mos hem de guanyar ses sopes». Aquests feien coses de soldats. Cosien els botons de ses polaines dels soldats. Al principi, els botons eren de cuir i troquelats a màquina, però després eren de fang de gerrer i els hi feien amb motlle i ells els polien. Ho duien a un carrer que nomia Patronato Obrero. Tot es que tenia a veure amb *lo militar* era un *monopolio* i estava militaritzat. Els militars comandaven.

F- Com era la vida al barri en aquells temps?

C- Aquí, a Intendència, que hi havia els soldats i els majors... tot el *batallón*, tocaven sa corneta cada hora o cada parell hores. El coronel o *teniente* coronel vivia per Monti-sion.³⁷ I quan hi arribava hi sortien al portal el brigada o el *cabo* de guàrdia i cinc o sis soldats, tocaven sa baioneta i deien «¡El Coronel!». I els que hi eren de guàrdia ja ens coneixien als veïnats de passar. I ens deien quan ens veien passar amb els *bolits*: «*¿Y a dónde van? ¿Y nos dejan solos!*» Mamà era sorda i papà no hi era i noltros només érem infants i no hi dèiem res, passàvem d'ells, i altres deien: «Mos han de bombardejar! Mos anem!».

Sa gent deia «Ai! Es carbó! Es carbó!». Era que demanaven per comprar avions i bombes i trastos d'aquests de guerra. I sa gent hi donava es poc que tenia a un local des carrer de Sant Jaume. Mon pare hi va anar, perquè hi tenia monedes i una polsereta que tenia, amb una moneda d'or que me la va regalar l'*abuela* quan vaig néixer. Una *esclaveta*, que li deien. No la va donar, però sa moneda sí. I n'hi havia d'altres que en tenien

³⁴ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, op. cit., p. 13. Al menos desde el día 23 de julio de 1936 ya se registró lanzamiento de propaganda. Se indicaba que, en caso de no rendición, se procedería al bombardeo.

³⁵ Bajos del nº 12 de la calle Socors.

³⁶ En los bajos del nº 14 de la calle Socors había una pequeña tienda de la familia Bestard que siguió existiendo hasta los años ochenta, regentada por dos hermanas supervivientes de la difunta Catalina cuyos nombres eran Maria y Margalida.

³⁷ Iglesia de Monti-sion, convento jesuita de la calle Monti-sion, nº 22, en el Call de Palma, a muy poca distancia de la plaza del Pes de la Palla.

molt, d'or, i no donaven es seu. I venien aquí cada dia a fer companyia i li deien a sa mamà: «Pepa, hem de donar això, que, si no, mos mataran».³⁸

F- Recorda el desembarcament del capità Bayo?

C- Varen dir que hi havia hagut un desembarcament a Son Carrió. Mon pare no hi va anar perquè era fill de *viuda y padre de familia*. Si s'hagués posat això molt malament, hi hauria hagut d'anar per força. No era militar, però estava militaritzat. Duia al butxacot de l'uniforme un pedacet, quadradet, allargadet, amb un tramvia de metall i una «M». Jo li deia: «*Papá, y esta "M", ¿qué dice?*». «*Eso quiere decir que estoy "militarizado". O sea, que si faltan militares... que hay muchos ya...*». S'endugueren a nins de disset anys a la guerra. Allò era un crim! Ploraven! Noltros teníem una jornalera, Madó Margalida. Viuda... curra, alta! Tenia la força d'un home. Sa mamà la tenia a rentar. I li digueren que als fills de viuda no se'ls en duïen. Però sí que se l'endugueren!

Gràcies al Conde Rossi³⁹ i al señor García Ruiz,⁴⁰ *que era un militar*, mos vam salvar de que no entressin dins sa ciutat. No me'n record de si hi va haver morts. Per mi sí. Me pareix que hi va haver uns quants morts i molts de *saqueos* a ses cases. Molt de robar a ses cases. Però mos defen-

saren de que hi entressin a sa ciutat i mos matassin i que vinguessin els rojos. Que els hi deien rojos però que eren germans. Els de Barcelona eren germans d'aquí i hi venien a bombardejar aquí els d'aquí anaven enllà.⁴¹ I si uns feien mal, els altres en feien més. Els hi deien rojos i noltros érem els *nacionales*. I érem germans! Tota Espanya és germana. Som espanyols.

F- Que me pot contar dels bombardeigs de Palma?

C- Després des desembarcament varen començar a venir a bombardejar de veres. Ses bombes d'aquí, no te vull dir que van ses primeres, però van ser de ses primeres. Tocaven s'alarma, una sirena molt forta. I, quan hi acabaven de tirar ses bombes i ja era segur... devien de tenir un *aparato* que ho sabien... tocaven sa sortida i tornaven a tocar ses sirenes. Es papà deia: «*Si tiran bombas, no salgáis. Si nos cae encima nos matará de una vez a todos*». I anàvem a amagar-mos aquí sota, al forn,⁴² que hi havia una escala petita que hi baixava,⁴³ i com que no hi havia refugis, sa mamà havia dit que hi podíem anar a ca es *tío* Bielet, perquè era un forn que no s'encenia i l'havia reforçat i se podien amagar de les bombes. Era un *tío* de mare, un parent de l'*abuela*. Un altre dia va caure una altra bomba a sa plaça des Temple, davant

³⁸ Aunque mucho menos popular que «el oro de Moscú» que tanto usó el franquismo en su propaganda, el bando rebelde se dedicó a incautar oro, valores, divisas y dinero para la compra de equipamiento y material bélico, particularmente a Portugal, Italia y Alemania. Aparte de las donaciones que hacía algún potentado, como Joan March, se reclamó a la población civil que donase sus joyas y ahorros a la causa rebelde. A cambio del oro y el dinero, se otorgaba una pequeña cruz de metal con las inscripciones «Amo a España» y «Pro aris et focis» y se publicaban relaciones de donantes en la prensa.

³⁹ Arconovaldo Bonacorsi, «Conde Rossi» (Bologna, 1898-Roma, 1962), abogado y miliciano fascista italiano. Fue enviado por el Gobierno de Mussolini como consejero militar. Después del escenario balear, estuvo como inspector de las tropas italianas en el frente de Málaga.

⁴⁰ Luis García Ruiz (Málaga, 1877-Palma, 1949), militar español del cuerpo de ingenieros. Fue gobernador civil de las Islas Baleares, impuesto por los sublevados, desde el 19 de julio de 1936, y obtuvo también la comandancia general de las islas cuando sustituyó a Díaz de Freijó, hasta que fue relevado por el coronel Trinidad Benjumeda del Rey, designado por la Junta de Defensa de Burgos.

⁴¹ Hugh Thomas, *La Guerra Civil Española*, vol. II. Barcelona: Editorial Grijalbo Mondadori, 1995, p. 358, 370 y 391; Manuel Aguilera Povedano, «Italia en la Guerra Civil Española: el capitán Villegas y el origen de la Aviación Legionaria de Baleares», *Cuadernos de Historia Contemporánea* 41 (2019), p. 295. De los aeródromos de Mallorca salieron los aviones italianos que perpetraron, entre otros, el ataque de los aviones italianos en Barcelona que causó 150 muertos. En la ciudad condal también perpetraron el terrible bombardeo del 16 al 18 de marzo de 1938 que causó unas 1300 víctimas y dejó unos 2.000 heridos. También de la isla partieron las aeronaves que el 25 de mayo de 1938 bombardearon el mercado de Alicante y mataron a más de trescientos civiles, y que masacraron la población de Granollers, donde causaron más de dos centenares de civiles muertos. En total, desde Girona hasta Murcia, los italianos con base en Mallorca realizaron más de 3.000 bombardeos sobre ciudades republicanas, con más de 5.000 víctimas mortales y gran destrucción.

⁴² Bajos de la calle Socors, 16.

⁴³ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, op. cit., p. 104-5. Muchos vecinos construían refugios improvisados en sus propias casas.

d'on era «Ca's Sogre»,⁴⁴ que era on hi vivia es *tío* Bielet amb es meu cosí, hi va caure una bomba. Però a es *tío* no el van matar perquè no hi era o s'havia amagat. Noltros no hi érem llavors, perquè érem a Puigpunyent. Però quan van caure ses d'aquí, noltros hi havíem tornat perquè sa mamà no volia que es papà es quedés tot sol per si li passava res.

F- Quanta gent va morir el dia que van bombardejar aquesta plaça?

C- Tiraren sa bomba, d'aquí davant, tiraren sa bomba de ca l'*abuela*... I noltros, per desgràcia, en vam tenir deu [morts], en aquest *barrio*. Tres germanes d'un cop, de sa lleteria. Sa petita nomia Mercedes i ses altres, Antònia i Magdalena. Tres. Petita semblava estrangera, de cabell molt ros i els ulls blaus. *De apellido* Muñoz Martí. S'amo de sa impremta La Independencia era germà de la mare de les tres germanes.⁴⁵ I sa filla d'aquí baix, perquè va obrir es portal perquè entrés sa gent que no tenia refugi. Alfonso i sa mare, que vivien en es segon pis d'aquí davant,⁴⁶ dues senyores des jardí d'aquí al costat,⁴⁷ mare i filla, i es forneret que nomia Toni. I sa *vermelleta*, deu.

F- A quina hora va passar?

C- Ses bombes arribaren prest. No sé dir si eren les sis o les set des matí. Venien prest.

F- Què en recorda, del bombardeig del 31 de maig?

C- Aquell dia havíem baixat del poble. Cada vegada que davallàvem des poble, tiraven bombes! Se sentien ses *ametralladores* d'Intendència, de Casa Cros... i els canons!

Quan hi arribaren, noltros érem aquí, a casa. «¡Tiran! ¡Ya tiran! ¡Y papá dice que no hemos de salir!», va dir es meu germà des del *quarto*, sense moure's de dins des llit. I jo, atrevida, petita, vaig sortir de fora... perquè *antes* ja havien tirat una bomba aquí darrere a casa de l'*abuela*.⁴⁸ I, quan tiraren aquesta bomba, xop! Me va escopir s'aire. Me va escopir cap a enllà de dins [unos seis metros].⁴⁹ I vaig agafar sa mà de ma mare. Com que era sorda, no ho havia sentit. «¿Qué ha pasado, hija mía?». Ella ho entenia tot mirant sa boca i ho podies xerrar ben baix, que ho entenia tot molt bé. «Mamà, mamà! Anem, anem!». Jo l'estirava «Anem, mamà». I sa mamà: «¡Pepe! ¡Pepito! Anem, Pepito!» Jo, amb un *camisón* de dormir i un abric a sobre. Es meu germà també. Però sa mamà ja estava vestida perquè s'aixecava molt de matí. I vàrem sortir. Sa mamà per aquí baix... es meu germà, escampat. I jo a davant des forn perquè jo sabia que mos podíem amagar dins des forn.

Es carrer ple d'*escombros* i de terra... portes en terra, de ses entrades... Però jo vaig veure ses nines mortes aquí baix. Blanques! Pareixien un mocador de mocar. Totes tres juntes. Duien sa nina al mig. S'havien anat a amagar aquí as costat, que hi havia un forn que era d'un *tío* de sa meva mamà. Sa mamà deia «A ca en *tío* Bielet s'hi poden amagar». Sa mare es va tornar *loca*. I sa d'aquí baix nomia Catalina. Me fa una pena! Me pareix que va viure com una setmana. Sa mare deia: «Se salvarà». Ella estava bé d'enteniment. Però es metge va dir que sa metralla li havia atacat ses cames. Li

⁴⁴ «Ca's Sogre» era un bar que había en los años setenta y ochenta entre las calles del Sol y de la Pelletería con entrada en calle de Sa Pelletería, 2.

⁴⁵ Jordi Martí Rosselló «Es Mascle Ros» (Palma, 1891-1973) era dueño de la imprenta «La Independencia», en la calle Bonaventura de Palma, también en Sa Gerreria. Dramaturgo de izquierdas y director del semanario satírico *Foch y Fum*, quien sufrió represalias cuando empezó la rebelión contra el Gobierno de la República y se le prohibió la publicación su semanario, por lo que decidió limitarse a su trabajo como impresor, para evitar males mayores. Fue precisamente en esta misma imprenta donde se realizaron los recordatorios de los actos fúnebres de las víctimas del bombardeo del 31 de mayo.

⁴⁶ Plaza del Pes de la Palla n° 4.

⁴⁷ Calle Socors n° 7.

⁴⁸ Proyectil caído instantes antes en un jardín del n° 7 de la calle Socors. La abuela de la entrevistada vivía en el n° 1 de Llorenç Bisbal, cuyo patio trasero da a estos jardines.

⁴⁹ La onda expansiva le alcanzó de forma indirecta, al estar la escalera y el piso en perpendicular a la explosión y a unos quince metros en línea recta.

van treure el que van poder però no la van poder salvar. Tot ella estava enverinada per sa metralla.

I vàrem sortir. Sa mamà va anar cap es forn des tío Bielet. I jo vaig anar aquí... I un home em va agafar i em va posar sa meua cara a sa seva. *Me salpicaba en la cabeza con la sangre que caía desde su oreja*. I me picava as cap i em deia: «Nineta, ves-te'n a ca teua!». I jo aixecava es cap i el mirava i li veia que duia una orella penjant que li rajava sang. Jo m'escarrifava. Vaig poder girar es cap cap a sa mamà que em així, que hi vingués cap aquí i jo me'n volia anar i ell m'agarrava: «Sa mamà! Sa mamà!», perquè te quedaves des susto sense paraules... o a jo em passava. I s'home me deia «Ves-te'n ca a ca teua, nineta! Ves-te'n cap es teu *barrio!*». I jo li deia «Si és aquí!». No sé ni si me sortia sa veu, perquè m'estrenyia perquè no veiés tot el que hi passava. Era un drama!

Després jo ja no hi vaig veure, perquè tot es feia molt ràpid... quan agafaven els morts... això ja no ho vaig veure, perquè aquell home me tenia sa cara a sa panxa. Tot d'una acudia sa defensa passiva, que li deien, i sa Creu Roja també acudia. I ho feren molt aviat. I com que no esbucaren cap casa, va caure damunt des banc de pedra i el va rebentar... i el segon va rebre un poc, i alguns escalons també... Lo dramàtic era el forat! Hi havia cada forat! I sa metralla! Però no va esbucar cases. En aquells temps, tota aquesta part de la plaça era de terra, amb arbres, i se podia plantar. Als costats, *acera*.

Una altra bomba va caure aquí davant, però vam tenir sa sort que no va explotar perquè va caure dins sa menjadora d'un cavall, es pastador.⁵⁰ Es veia un tros de metralla així [unos diez centímetros], un altre així [unos veinticinco centímetros]... altres com s'ungla... Eren de diferents mesures.

Hi havia un forat a sa paret, així [unos cuarenta centímetros]. Si llevéssim el paper de sa paret que dona a s'escala, es veuria el forat que van fer. Els vidres van rebentar. Però els de sa porta de dins,

no. Dins d'una campana de vidre hi teníem un sant Josep, un sant Pasqual i una *Milagrosa* petita... i no es va rompre! Sa mamà deia «¡Aquí hi ha hagut un miracle!». Els *tapetitos* de sa taula els vam haver de tirar, tots picats de metralla. Sa mamà no era beata, però hi tenia molta fe. I deia «Això ha estat un miracle! I no mos han mort! Gràcies a Déu!». I es papà li va dir: «Gràcies a Déu? Al *pueblo!*» I ens en tornàrem a Puigpunyent.

Tiraren també al darrere de la casa de l'*abuela*, a uns jardins. Entre els jardins i es darrer de la casa.⁵¹ Allà hi mataren una senyora i sa seva filla. Ses senyores eren molt senyores... se veu que eren d'*aquellos tiempos*... molt fines... però va arribar un moment que eren no-res, però molt fines. I hi havia un militar, que no n'estic molt segura, però crec que era s'home de sa filla, però no ho puc dir. Duia *gorro* de plat, guapet, rossenc. No puc dir que fos mort perquè no ho sé. La mamà les hi deia «ses senyores de Can Sales»,⁵² però no n'estic segura. La mamà coneixia els *antepasados* de tothom. També mataren un noi que feia de forner aquí davant que nomia Toni.

Tocaren una altra sirena i sa mamà va dir: «Per ventura no és sa sortida. Per ventura és que donen sa volta». No. Era sa sortida. Sa mamà no se'n refiava i només deia «Gràcies a Déu que hem sortit d'aquesta! Ja veurem sa propera vegada.»

Sa porta [de la calle] la va rebentar i va tombar sa banda de dalt i va deixar sa part de baix sencera... però ben oberta. Noltros no vam tenir porta molt de temps perquè la bomba la va rebentar, però no ens van robar mai. Sa porta des balcó la va tirar damunt de sa tauleta. S'obriren uns boquets així [unos veinte centímetros] damunt sa part de sa còmoda. No l'emblanquinaren, però el van netejar perquè va quedar com... sofre... no sofre... com molt concentrat... una olor que... pareixia que tu t'havies de rebentar! No podies respirar... amb un fum... i sa pols! I trons, que se rompien ses parets. El que hi quedava de la nostra porta es-

⁵¹ Calle Socors nº 7

⁵² Posiblemente la citada como Juana Salas Oliver, de sesenta años.

⁵⁰ Plaza del Pes de la Palla nº 3, bajos.

tava ple de metralla.⁵³ Es papà deia «*No lo toquéis con las manos*», però es meu germà s'entretenia traient-ho amb un ganivetet. Es dramàtic era pes forat. Hi havia cada forat! Aquí [en el balcó], que hi ha com un *adorno* de ferro as terra des balcó, veuràs que un fa així i un altre fa falta. Així ho va rompre sa bomba. I, en terra, que hi ha una travessa de ferro, també hi ha un clotet... que ho va fer sa metralla.

F- Encara no s'havia fet el refugi.⁵⁴

C- No! No hi teníem refugi. Per això mataren sa filla d'aquí baix. Perquè obrí perquè sa gent que hi passava, tingués on entrar... un *puesto* on amagar-se.

F- Llavors, després del bombardeig, se'n tornaren a Puigpunyent.

C- Només hi havia disset o devuit kilòmetres, no molt enfora. Però ja no era Palma. Però es papà es va quedar. I ens vam estar tres anys, fins que sa guerra es va acabar. Passaven per damunt, ben baixos, els rojos. I es papà deia: «*Esta gente es muy ignorante. No bagáis como ellos, saliendo a mirar. Tenéis que estar escondidos hasta que no oigáis aviones. Porque van bajos y pueden descargar lo que llevan.*» Ells sortien a mirar i se'n reien de noltros perquè ens amagàvem. Es barrio va quedat buit de gent. Semblava un cementiri. Però no hi havia lladres perquè sa defensa passiva vigilava.

Sa veïnada d'aquí baix ens va dir: «Si hi voleu anar a Consell, jo en tenc família. Aneu a Consell. Aneu a ca ses meves germanes. Elles vos ajudaran

a viure. De moment no hi teniu casa. Anau enllà». Sa pobra dona tenia una penada, perquè li havien matat sa filla.

F- Hi va haver més bombardeigs a Sa Gerreria?

C- Sí. Un pic varen venir s'horabaixa. Me'n record que sa mamà era a casa de l'*abuela*, que vivia a la plaça dels Socors,⁵⁵ i hi havia mort. Ses bombes que havien tirat la tiraren en terra i es va fer un cop as cap. No va morir en aquell moment, però sí més tard, des cop que s'havia pegat. I varen anar a casa de l'*abuela* perquè s'havien de repartir ses coses entre els parents. Es papà va quedar amb noltros i sa mamà deia: «Tu ets molt tranquil amb això de les bombes!» i ell responia: «*Con tal de que vosotros estéis a salvo, a mí me da igual*». I sa mamà me deia: «Nineta, no n'ets de sorda. Ara jo me'n vaig a casa de l'*abuela*. Tu te quedes en companyia des teu germà i es teu pare. Ja saps que es teu pare és molt tranquil. No té por de res. Si toca s'alarma i ell dorm i no la sent, digueu-li». Perquè ell s'aixecava molt d'hora per treure els tramvies de ses cotxeres, que era inspector. Feia es servici de la Bonanova a Gènova. Però, si faltava un conductor de tramvia, ell el tenia que conduir per complir els horaris. Sa mamà deia: «Si maten ton pare, mos poden matar a tots». I papà deia «*¡Mentira! Si me matan a mí, los niños, el día de mañana pueden ser hombre y mujer y pueden vivir.* Però si mos maten a tots, no quedarà res. *¡No seas tonta! No seas caparruda!*». Aquells dies es papà dormia una mica a s'horabaixa. I, aquell dia, tiraren bombes.

Papà deia: «*Si tiran, no salgáis. Si nos tienen que matar... si la Virgen Santísima quiere y quedáis vivos, quedaos en la casa*». Era el que deia es papà. «*No os mováis, si tiran. Si tiran y tenemos la desgracia y cae encima de la casa, nos chafará. Pero si os podéis defender de que no os caigui a damunt, i tiren a de fora, sa metralla vos pot matar*». Que és el que li va fer a aquestes tres nines.

Tiraren bombes a sa Porta de Sant Antoni. Abans hi havia un rellotge i hi havia una farmàcia, me pareix que estava a un cantó i ho varen tombar

⁵³ La parte inferior del portal aún tiene algunos agujeritos de la metralla, ya muy disimulados después de décadas de pinturas y barnices. Antes de la restauración, a finales de la primera década del presente siglo, la fachada del nº 12 de la calle Socors también evidenciaba los impactos de la metralla.

⁵⁴ Hacia el final de la guerra, se construyó un refugio en medio de la plaza Pes de Sa Palla. Según recordaban los vecinos, este refugio tenía una boca de entrada en la plaza, frente a los números 10 y 12, a unos pocos metros de donde había explotado la bomba que había causado tantas víctimas en mayo de 1937. Los refugios solían tener al menos dos entradas. Según decían los vecinos, la otra boca de entrada del refugio estaría localizada aproximadamente en la calle del Temple, es decir, al otro lado de la plaza del Pes de la Palla.

⁵⁵ Actualmente, plaza de Llorenç Bisbal.

tot. Aquestes bombes varen fer molt de mal. Lo que no sé si van matar qualcú. Això no t'ho puc dir.⁵⁶

Hi havia un senyor que era practicant, que venia a fer-li cures a sa mamà, i li mancaven dos dits i mig. Jo no volia mirar-ho directament perquè no sabia si tenia *complejo*. Idò, a sa guerra, hi havia anat a jugar amb un cosí meu, es fill des meu *tío*,⁵⁷ germanastre de ma mare. I, jugant a sa platja, hi trobaren un ferro a s'arena... i va dir: «Mira quin ferro!». I llavors, va esclatar. Era una bomba i va perdre els dits. Ma mare no sabia res d'això perquè a es meu cosí no li va passar res i no li havia contat que els hi havia passat quan estaven plegats.

F- Hi va haver molta repressió a Mallorca. Van matar qualcú del barri durant sa repressió?

C- No. Que jo sàpiga no. Hi havia un home que deien que era doctor. Es seu pare nomia Ni-

colau, que hi vivia aquí a prop.⁵⁸ Un dia, anant es meu pare amb es tramvia, un falangista que hi anava as tramvia li va dir as meu pare: «*A ese... a ese le vamos a dar*». «¿*A ese?*» Va dir es meu pare. «*Si ese hombre lo conozco yo. ¡Ese hombre no le ha hecho daño a nadie! ¡Si es una criatura que no hace daño ni a las piedras cuando camina!*». Quan li va contar a sa mamà, ella se va enfadar. «A veure si per defensar aquest home, se te'n duran a tu!». A n'aquell home, que deien que era sospitós, per ventura l'haurien matat. Però no el mataren. Es papà deia que els que hi mataren no eren de per aquí. A una parent des meu pare, que eren unes bellíssimes persones, li mataren l'home. Quan va ser mort, varen dir que s'havien equivocat. Això era per matar-los a ells! S'aprofitaven!

F- Han passat més de vuitanta anys d'aquells moments. Com se sent vostè en recordar-ho?

C- Quan me'n record, tenc sentiment. Tenc pena! Pena! Perquè eren tres nines, ses majors eren majors que noltros i no havien jugat amb noltros, però eren veïnes, germanes de ses meves amigues, con sa petita, que va morir.

⁵⁶ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de...*, *op. cit.*, p. 122-128, 162-169 y 261. El 24 de mayo de 1937 se produjeron dos bombardeos en Palma (barrio de Santa Catalina y Porta de Sant Antoni, en Sa Gerreria) y los buques del puerto. El primero de los ataques, según el informe que cita Massot i Muntaner, causó 17 muertos y 50 heridos. Pero el devastador bombardeo al que hace referencia la entrevistada es el del 7 de diciembre de 1937, cuando, según las fuentes que cita Massot, dos escuadrillas con un total de 24 aviones atacan Palma y el bombardeo causó graves daños en los edificios de la Porta de Sant Antoni. El parte de guerra republicano informa de este ataque:

«Esta tarde veinticuatro de nuestros aparatos realizaron una incursión hasta Palma de Mallorca, para batir la base marítima y aérea que el enemigo, con cooperación predominante italiana, tiene establecida en aquella isla. Aviones de caza enemigos entablaron combate con los nuestros, siendo derribados tres de aquéllos. Nosotros perdimos un aparato. Los objetivos militares señalados por el mando fueron atacados con extraordinario acierto, agotándose la dotación de bombas y municiones de ametralladora que llevaban nuestros aviones». Por su parte, el cuartel general del bando rebelde informaba el día 8 del ataque a Palma: «En el día de ayer varios aviones enemigos arrojaron algunas bombas sobre la población de Palma de Mallorca causando algunas víctimas. Nuestra caza persiguió tenazmente a los aviones enemigos, derribando a ocho de ellos que cayeron al mar. El certero fuego de nuestras baterías antiaéreas derribó otros tres, que asimismo cayeron al mar. Total, once aviones enemigos derribados en el día de ayer». Massot, según el informe procedente del archivo del general Enric Puig Guardiola que cita, indica la cifra de 10 muertos y 32 heridos en este ataque.

⁵⁷ El mismo tío Bielet al que hace referencia anteriormente.

⁵⁸ Plaza del Pes de la Palla nº 5, en uno de los pisos que dan a la calle Socors.

Figura 1. Recuerdo realizado por la Juventud Declamativa Palmesana en memoria de las tres hermanas Muñoz Martí fallecidas en el bombardeo. Fuente: propiedad de la entrevistada.

Figura 2. Estampa conmemorativa de la ceremonia religiosa realizada por el fallecimiento Catalina Bestard Jaume. Fuente: propiedad de la entrevistada.

Figura 3. Fotografía realizada en una verbena en la plaza del Pes de la Palla antes de la guerra. Las figuras en el círculo rojo son identificadas por la entrevistada como María Picornell Mayol y, su hijo, Alfonso Bueno Picornell. Fuente: propiedad de la entrevistada.

Figura 4. Fotografía de la puerta del número 14 de la calle Socors, donde se señalan con círculos rojos las marcas de impactos de la metralla. Fuente: el autor, agosto de 2019.

DIDÀCTICA

**ESTRATÈGIES DIDÀCTIQUES PER AL CONEIXEMENT
DE L'ARQUEOLOGIA: L'ARQUEÒDROM DE LA
UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS**

***DIDACTIC STRATEGIES FOR THE KNOWLEDGE
OF ARCHAEOLOGY: THE ARCHAEODROME OF THE
UNIVERSITY OF THE BALEARIC ISLANDS***

Auba Jaume Lirola
Miquel Amorós Puig
David Javaloyas Molina
Jaume Garcia Rosselló
Universitat de les Illes Balears

Resum: En aquest article expliquem en què consisteix l'Arqueòdrom, una estratègia didàctica amb la qual es pretén que alumnes de secundària adquireixin una sèrie de coneixements que els apropin al món de l'arqueologia i alhora siguin conscients del que suposa el patrimoni arqueològic.

Paraules clau: arqueologia, prehistòria, didàctica, Arqueòdrom, patrimoni.

Abstract: In the present text we explain in what the Archaeodrome consists. A teaching strategy intended for Secondary Education students to succeed in a knowledge of what Archaeology is and in the meantime make them aware of what the Archaeological Heritage means.

Keywords: Archaeology, Prehistory, Didactic, Archaeodrome, Heritage.

Introducció

La didàctica de l'arqueologia prehistòrica, a nivells educatius tant no universitaris com universitaris, requereix una formació des de la pràctica de camp.¹ Aquesta pràctica és imprescindible per conèixer la metodologia arqueològica i valorar-ne el caràcter científic i social.

Per aquest motiu, des de l'àrea de Prehistòria de la Universitat de les Illes Balears ens trobarem amb la necessitat de crear una nova estratègia divulgativa de la tasca arqueològica fora de l'aula sense l'obligació de disposar durant diversos mesos de l'any d'un jaciment arqueològic en procés d'excavació i on els alumnes poguessin formar-se. És per això que durant el curs 2010-2011 decidírem crear un nou pla didàctic semblant al que es duia a terme dins un jaciment arqueològic real però al campus de la UIB; d'aquesta manera hi podíem accedir en qualsevol moment. En un primer instant, aquesta tasca anava destinada exclusivament als estudiants de batxillerat provinents de diverses escoles d'arreu de l'illa i als alumnes que cursaven estudis universitaris d'arqueologia i prehistòria. No obstant això, amb el pas dels anys aquesta activitat s'ha dirigit també a estudiants d'ESO i de primària.

Aquest jaciment simulat (Arqueòdrom) va ser projectat al campus de la Universitat de les Illes Balears per membres de l'àrea de Prehistòria² i

¹ Joan Santacana, «La interrelació entre docència i investigació en arqueologia», *Treballs d'Arqueologia* 4 (1996), p. 8–31; Clayton Fredericksen, «Archaeology out of the Classroom: Some Observations from the Fannie Bay Gaol Field School», *Darwin. Australian Archaeology* 61 (2005), p. 41–47; Antoni Bardabio Novi, Sònia Mañé Orozco, Jezabel Pizarro Barberá, Míriam Vila Caelles, «Una experiència integrada d'educació i investigació prehistòrica. El Camp d'Aprenentatge de la Noguera», *Treballs d'Arqueologia* 19 (2013), p. 105–120.

² Jaume García Rosselló, David Javaloyas Molina, Daniel Albero Santacreu, Manuel Calvo Trias, «El aprendizaje en grupo fuera del aula: los talleres didácticos de Arqueología», *UNIVEST-2011, Girona, recurso on-line* (2011); i David Javaloyas Molina, Manuel Calvo Trias, Jaume García Rosselló, Daniel Albero Santacreu, «Desmontant el Dr. Jones: Didàctica de la prehistòria i l'Arqueòdrom CAMPUS-UIB», *InnovIB. Recursos i Recerca Educativa de les Illes Balears* 3 (2013), p. 94–105.

va comptar amb el suport del Vicerectorat d'Estudiants en el marc del Programa d'Orientació i Transició a la Universitat (POTU). En aquest treball ens centrarem especialment en la tasca realitzada entre l'alumnat no universitari, que té molt a veure amb la socialització del coneixement i la docència universitària entre la població de les Illes Balears i entre els futurs alumnes.

Programa d'Orientació i Transició a la Universitat (POTU)

El Programa d'Orientació i Transició a la Universitat, abans POTU i a partir de 2017 conegut com a PortUIB, neix l'any acadèmic 2003-2004 arran d'un conveni específic de col·laboració entre el Govern de les Illes Balears i la Universitat de les Illes Balears amb la finalitat principal de facilitar la incorporació de nous alumnes a la Universitat mitjançant la difusió de la importància de la formació superior entre els alumnes de l'educació secundària i les seves famílies, així com millorar les relacions entre l'educació secundària i la Universitat (facultats, escoles, serveis, seus universitàries i centres adscrits).

Per complir els seus objectius, el PortUIB desenvolupa un pla d'actuació, tant als centres educatius de tots els indrets de les Illes Balears com també al campus i a les seus universitàries, i que està aglutinat amb el nom de SeràsUIB. Entre aquestes activitats, s'organitzen xerrades adreçades a estudiants de 4t d'ESO, batxillerat, CFGS i més grans de 25, 40 i 45 anys, així com també a pares i mares; s'obren les portes de la UIB (el campus i les seus), amb les anomenades «Jornades de portes obertes» i s'organitzen trobades amb famílies i amb més grans de 25, 40 i 45 anys, campus d'estiu, tallers, olimpíades i concursos, entre altres.

A més, perquè el futur alumne trobi respostes als seus dubtes sobre el seu futur acadèmic i professional, valorant la diversitat dels seus interessos, capacitats i motivacions, el PortUIB disposa del servei d'orientació personalitzada, un servei totalment gratuït que orienta de manera personalitzada el futur alumnat de la UIB.

Per tal de motivar l'alumnat de primària, existeixen «La Universitat dels nins i de les nines» a Mallorca, «La Universitat dels boixos i les boixes» a Eivissa i «La Universitat dels fillets i les filletes» a Menorca, on s'organitzen activitats per animar els més petits a seguir la formació acadèmica i transmetre'ls l'atractiu i la importància d'instruir-se i cursar estudis superiors.

També duen a terme activitats en què l'alumnat dels centres educatius participa de manera activa, mitjançant la realització de pràctiques al laboratori Demolab de la Facultat de Ciències i al laboratori Demotec de l'Escola Politècnica Superior i simulacions d'excavacions a l'espai Arqueòdrom, situat a l'aire lliure devora Son Lledó, al campus universitari.

Una dada que pot evidenciar la importància del PortUIB és que s'ha aconseguit arribar, de mitjana, en els darrers anys a uns 73.000 participants, entre estudiants, professorat, pares i mares i societat en general. A pesar de la situació provocada per la covid, el Programa no ha deixat de ser un referent per al món educatiu de les Illes Balears, i ha realitzat moltes de les seves activitats i recursos en format virtual.

Estratègia didàctica

Amb aquesta activitat el que es pretén principalment és difondre entre l'alumnat universitari i no universitari quines són les tasques que es duen a terme a l'hora de realitzar una excavació arqueològica. L'arqueologia sovint és percebuda per la societat com una disciplina amb un alt component exòtic i romàntic, i la possibilitat de simular una excavació arqueològica per part de l'alumnat permet posar en valor el paper social i el caràcter científic de la disciplina (Javaloyas et al. 2013).

Des del punt de vista didàctic, s'han dissenyat estratègies flexibles amb la finalitat d'ajustar-se als diversos nivells educatius que presenta l'alumnat, des de primària fins a postgrau. Especialment es pretén fomentar el desenvolupament d'activitats educatives no reglades dins l'àmbit de formació complementària que ofereix la universitat a l'alum-

nat no estrictament universitari. A la vegada, i de manera complementària, els futurs arqueòlegs i historiadors tenen la possibilitat de conèixer la metodologia arqueològica abans de graduar-se.

En què consisteix l'Arqueòdrom?

Es tracta d'una experiència docent realitzada fora de l'aula en què els alumnes han d'aprendre quines són la metodologia i la praxis arqueològiques. El taller didàctic consisteix en la participació per part dels alumnes de secundària amb l'ajuda dels monitors en una excavació arqueològica simulada. Com s'ha esmentat anteriorment, s'ha habilitat un espai en el campus de la Universitat en el qual s'ha recreat un jaciment arqueològic simulat, dissenyat perquè, en un ambient controlat, l'escolar es pugui confrontar a algunes realitats de la pràctica arqueològica en una excavació, sense afectar negativament el patrimoni arqueològic.

A l'Arqueòdrom comptem amb un total de sis inhumacions en fossa, cada una especialment dissenyada perquè els alumnes puguin extreure hipòtesis diferents. En primer lloc, cal fer esment de la quantitat d'unitats estratigràfiques (UE) que presenta cada fossa, un total de quatre UE, de colors i textures diferents. Col·locades de menor a major cronologia, trobem: terra marró clar, arena, pedres volcàniques i terra negra; i a aquestes quatre UE s'ha d'afegir la unitat negativa, que és com queda la fossa un cop se n'ha extret tota la terra. És important destacar que aquestes UE no es troben completament superposades unes sobre les altres, sinó que intentem que es recolzin, omplin, tallin, se superposin, etc. unes amb les altres, com si d'un jaciment real es tractés. D'aquesta manera, es podria arribar a crear una matriu Harris.³

³ Edward Harris, Emili Junyent, *Principios de estratigrafía arqueológica*. Barcelona: Crítica, 1991.

Figura 1. Moment de l'excavació en què es poden observar dues UE diferents. Font: Arqueòdrom.

Figura 2. Moment de l'excavació d'una fossa que conté un esquelet. Font: Arqueòdrom.

Pel que fa al contingut de cada fossa, comptem amb tres cavitats, les quals contenen tres rèpliques d'esquelets complets, a excepció dels cranis i diverses peces de ceràmica estratègicament col·locades a diferents UE. En segon lloc, trobem una quarta fossa, la qual conté els tres cranis dels esquelets anteriorment esmentats, col·locats al voltant d'una gerra policromada i coberts per una llosa, a més de comptar amb diverses peces de diferents ceràmiques a altres UE. Seguidament, comptem amb una fossa que conté el cap d'un cavall envoltat de petites lloses i cobert per una llosa major amb restes de carbó i petites peces de ceràmica. I finalment, la fossa darrera i més recent que trobem és la que conté una urna amb una incineració i peces de ceràmica al seu voltant.

Com a alternativa per als dies de pluja, l'equip va idear una nova estratègia divulgativa a través del que es coneix com «Bossa de fems». L'activitat consisteix a simular el rebuig que es podria lligar a una determinada persona, persones o famílies. Els alumnes compten amb unes fitxes on cataloguen tots els objectes que han anat extraïent de les bosses, per aconseguir formular una hipòtesi sobre el

que hi podria haver darrere aquest fems.⁴ Aquesta activitat segueix la filosofia didàctica de l'Arqueòdrom i d'alguna manera ens permet demostrar com les nostres pròpies famílies podrien ser estudiades pels arqueòlegs del futur a partir de les nostres deixalles.

Qui forma l'equip de l'Arqueòdrom?

Des que l'Arqueòdrom esdevingué una activitat destinada a estudiants de secundària, era necessari comptar amb un equip de monitors i monitores que s'encarreguessin de dur a terme les explicacions prèvies a l'excavació, així com d'acompanyar el grup d'alumnes a l'hora de realitzar la praxis arqueològica. Actualment l'Arqueòdrom compta

⁴ David Javaloyas Molina, Manuel Calvo Trias, Jaume García Rosselló, Daniel Albero Santacreu, «Desmuntant el Dr. Jones: Didàctica de la prehistòria i l'Arqueòdrom CAMPUS-UIB», *InnovIB. Recursos i Recerca Educativa de les Illes Balears* 3 (2013), p. 94–105.

amb un total de sis tombes, cada una de les quals pensada perquè hi intervinguin cinc alumnes. Per tant, l'activitat ha estat ideada perquè hi participin un màxim de 30 alumnes dirigits per un total de sis monitors. Els sis instructors són alumnes de la UIB que pertanyen a graus humanístics o de l'àmbit de l'educació (la gran majoria provenen del grau d'Història i, en menor mesura, del d'Història de l'Art).

Com es duu a terme l'activitat?

L'activitat està integrada principalment per tres ítems (explicació prèvia, excavació i exposició de resultats/conclusions), que són essencials perquè la tasca arqueològica es desenvolupi de manera correcta i s'obtinguin uns resultats finals òptims. La tasca està pensada per tenir una durada de quatre hores, tot i que en moltes ocasions s'ha de ser flexible amb els horaris de cada centre i depenent de quin és el mitjà de transport que utilitzen per desplaçar-se.

1. Primerament es duu a terme una explicació relacionada amb tot el que envolta l'arqueologia dirigida als alumnes de secundària, la qual té una durada de 30 minuts.

La primera tasca que els monitors realitzen un cop els alumnes arriben al campus és la presentació de l'activitat i la formulació d'una sèrie de preguntes que permeten saber quin és el grau de coneixement que tenen els estudiants sobre arqueologia, a més de servir com a primera presa de contacte amb ells, ja que el que es pretén és que siguin els alumnes qui responguin a les qüestions i no es converteixi en un discurs monòton i avorrit del monitor. En aquest qüestionari s'intenta abastar un ampli ventall de temes i termes relacionats amb l'arqueologia. A continuació s'exposen una sèrie de preguntes i les possibles respostes que haurien de contestar els alumnes de secundària:

— **Què és l'arqueologia?** És una ciència auxiliar de la història que ens permet conèixer com eren les societats del passat a partir de l'estudi de les restes materials.

— **Quins períodes estudia l'arqueologia?** Tot i que l'arqueologia és la principal font per estudiar la prehistòria, ja que no comptaven amb documentació escrita, també pot estudiar els altres períodes de la història: edat antiga, edat mitjana, edat moderna i edat contemporània.

Figura 3. Explicació introductòria als alumnes per part dels monitors. Font: Arqueòdrom.

— **Els arqueòlegs estudien els dinosaures?** Qui són els encarregats d'estudiar-los? No. Els paleontòlegs, no els arqueòlegs.

— **Creieu que tots els jaciments arqueològics es troben soterrats?** No, un jaciment arqueològic no necessàriament s'ha de trobar sota terra; un exemple en són les piràmides, les taules, els talaiots, el Colosseu, etc.

— **Quants de quilòmetres quadrats creieu que té Mallorca aproximadament?** 3.500 quilòmetres quadrats.

— **Quants de jaciments creieu que hi ha a Mallorca *grosso modo*?** 3.500 jaciments, però això no significa que existeixi un jaciment per quilòmetre quadrat. Hem de pensar que vivim a una illa i que la gran majoria de jaciments es trobaran en major part distribuïts a les zones costaneres.

— **Què es fa amb els materials extrets d'un jaciment?** En primer lloc, els fem dins bosses, on s'especifica a quin punt en concret o unitat estratigràfica (UE) s'han trobat; seguidament, els portem al laboratori, on es netegen amb aigua i un raspall o bé amb un pinzell, segons el material del qual estan composts. Un cop netejats, els passem a siglar, és a dir, marcar aquella peça amb un codi que ve donat pel museu amb l'any en què aquella peça va ser extreta del jaciment, el número de l'excavació que ha sol·licitat un número de sigla, el número d'UE a la qual pertany i el número de catalogació que li ha tocat segons la fitxa d'inventari. Seguidament, la peça pot ser o no restaurada i posteriorment exposada a un museu. Ara bé, tan sols aquelles peces que han pogut ser més d'un 60% remuntades o que tenen un especial valor seran exposades als museus. Finalment, es procedeix a l'estudi i la difusió dels resultats.

— **Els arqueòlegs treballen sols o en equip?** Els arqueòlegs treballen en equip, acompanyats de voluntaris i d'altres professionals com antropòlegs, forenses, geògrafs, historiadors de l'art, científics etc.

— **Sabeu en què consisteix l'espoli arqueològic?** La paraula *espoli* és sinònim de *robatori*. Hem d'anar amb molta cura amb les peces i objectes

que puguem trobar. Les restes arqueològiques ens pertanyen a tots, no ens les podem quedar. És per això que, si trobem alguna resta arqueològica, l'hem de portar a l'ajuntament del nostre poble o ciutat, al museu més proper, a la policia o a alguna persona que coneguem que sàpiga què fer amb la peça.

A continuació, amb l'ajuda de dues imatges, s'ensenya als alumnes quins són els principis d'excavació arqueològica que hauran de tenir en compte a l'hora de dur a terme l'activitat. Amb un dibuix que simula un fossa a la terra i està dividit en colors expliquem en primer lloc què és una unitat estratigràfica, a la qual nosaltres direm «UE», que no és més que una capa de terra antropològica que es diferencia de les altres pel color, els materials i les textures que la formen. Cada color representa una UE i alhora dues variables: la temporal (eix vertical) i l'espacial (eix horitzontal). La variable temporal ens informarà de l'antiguitat de la peça d'una manera relativa: tan sols sabrem que una peça és més antiga que una altra segons el nivell o estrat en què es trobi, com més profunda es trobi més antiga serà. D'altra banda, la variable espacial ens ubica la peça a l'espai.

L'altra imatge presenta un dibuix del plànol d'una casa en la qual cada estança està indicada, i això ens serveix per explicar la gran importància que té dur a terme una correcta praxi arqueològica a l'hora de senyalitzar idòniament el punt concret en el qual es troba una peça. Per exemple, si els arqueòlegs d'un futur excavessin a casa nostra i trobessin una olla o una cullera a la cuina i no especifiquessin el lloc en el qual ha estat trobada, en aquest cas la cuina, podríem pensar que ha estat trobada al bany i podríem interpretar de manera incorrecta la funció d'aquests dos estris que serveixen per cuinar.

2. Un cop s'ha realitzat aquesta explicació introductòria, es passa a fer grups de cinc alumnes per tomba. Seguidament es procedeix a realitzar el dibuix arqueològic, a excavar les fosses prèviament reconstruïdes pels monitors i a emplenar les fitxes de cada UE.

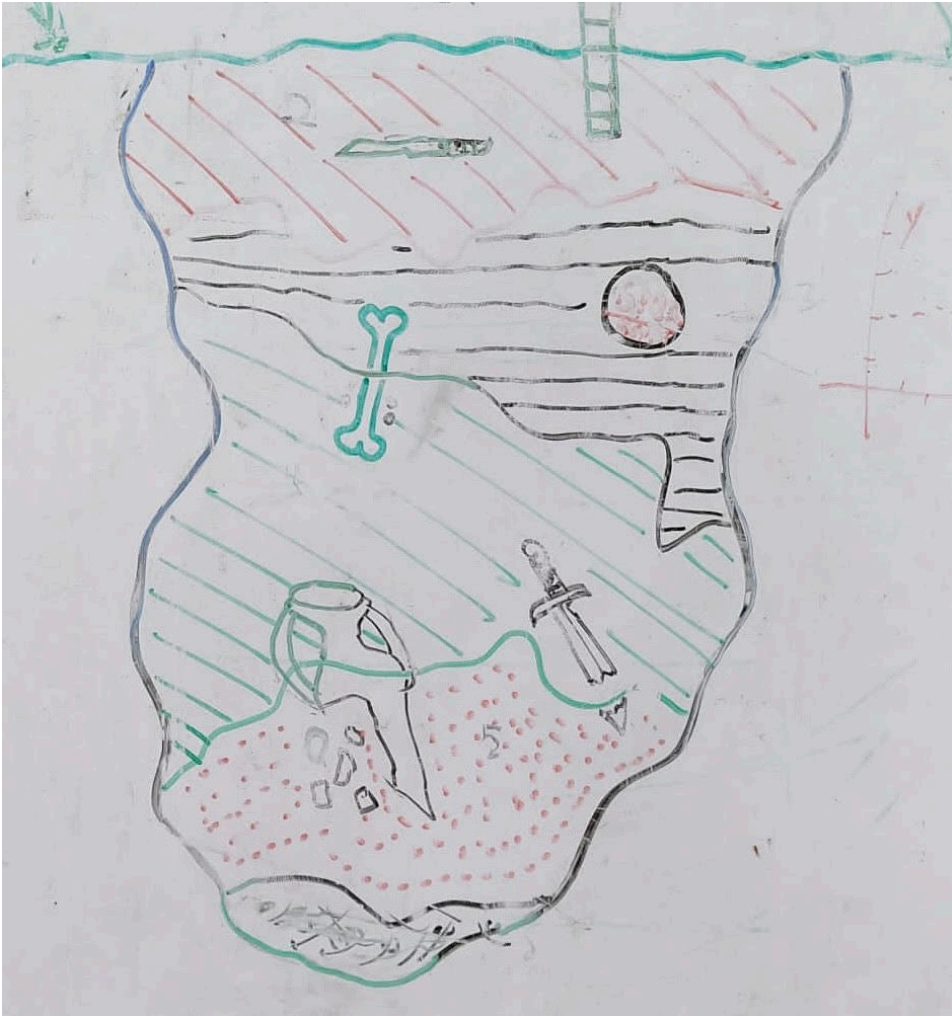

Figura 4. Dibuix que presenta diferents UE. Font: Arqueòdrom.

Figura 5. Grup d'alumnes realitzant el dibuix arqueològic amb l'ajuda d'un monitor. Font: Arqueòdrom.

Abans de començar l'excavació pròpiament dita, s'exposen els instruments que normalment utilitzen els arqueòlegs per excavar: dues catalanes, dues escombres, dos pinzells i dos recollidors, que ajudaran a ficar la terra dins les senalles, i un garbell, on es dipositarà la terra extreta de la fossa. A més, cada grup disposa d'unes capses que contenen els estris necessaris per realitzar el dibuix arqueològic sobre un full de paper mil·limetrat, entre els quals es troben els dos claus per enganxar-hi el metre enrotllable, un metre per mesurar les distàncies del centre cap als extrems i un pes que servirà per mesurar la profunditat.

D'altra banda, s'ha de documentar tota la tasca que es duu a terme. Per això, els alumnes disposen de fitxes de cada UE que hauran d'emplenar segons el color i els materials que presenta aquella

UE. També tenen unes altres fitxes que s'emplenen en relació amb el cos que han trobat un cop ja s'ha excavat el jaciment, en el qual s'especifica la postura en la qual es trobava el cos, les parts que presenta o les que hi falten; també intenten descobrir quin és el sexe de l'esquelet i quina edat podria tenir. Aquesta part, que té una durada d'unes dues hores, és la més llarga i la més complexa, ja que no sols es tracta d'extreure la terra i emplenar les fitxes, sinó que ho han de fer amb cura i precisió, com si d'una excavació arqueològica real es tractés. D'aquesta manera es fomenta el treball en equip i s'obliga a repartir-se per torns la tasca, a fi que tots puguin fer de tot.

Figura 6. Alumne emplenant la fitxa de la UE. Font: Arqueòdrom.

Figura 7. Moments de l'excavació per part dels alumnes. Font: Arqueòdrom.

Figura 8. Moments d'excavació per part dels alumnes.
Font: Arqueòdrom.

3. A continuació es procedeix a extreure una hipòtesi entre els integrants de cada grup en relació amb el que han trobat i amb l'ajuda dels monitor. Les conclusions són posteriorment exposades davant els companys dels altres grups i aquests alhora poden plantejar les preguntes que trobin oportunes. Aquesta és una de les parts més importants en qualsevol excavació arqueològica, ja que és aquí on es posen en comú les idees que s'han anat extraient al llarg de la tasca arqueològica.

4. Finalment els alumnes i els professors acompanyants emplenen una enquesta amb l'objectiu de conèixer el grau de satisfacció i la valoració d'algunes estratègies educatives aplicades.

Figura 9. Grup d'alumnes extraient unes conclusions amb l'ajuda del monitor. Font: Arqueòdrom.

L'enquesta de satisfacció de l'activitat està composta per quatre qüestions principals, que poden ser valorades de l'1 al 4, i dues qüestions en les quals es demana què és el que més i el que menys els ha agradat de l'excavació. D'aquesta manera, el que intentem és millorar l'activitat

de cara a un futur. Els resultats obtinguts grosso modo són sempre positius. Un cop s'han realitzat totes aquestes tasques, es procedeix a prendre una fotografia del grup visitant i penjar-la a la web de la UIB.

Taula 1. Qüestionari que emplena l'alumnat un cop finalitzada l'activitat.

Qüestió	Valoració
1. T'han semblat interessants les pràctiques?	1 2 3 4
2. T'ha agradat la manera de preparar i realitzar les pràctiques?	1 2 3 4
3. T'han ajudat els monitors i les monitores a desenvolupar les pràctiques i a resoldre els teus dubtes?	1 2 3 4
4. El lloc de realització de les pràctiques i el material utilitzat t'han semblat adequats?	1 2 3 4

Figura 10. Fotografia d'un grup d'alumnes procedents de l'IES Son Pacs.

Font: Arqueòdrom.

Reflexions finals

Al llarg d'aquests anys s'ha pogut constatar que l'Arqueòdrom ha tingut un alt grau d'acceptació per part de la comunitat escolar. Any rere any l'interès per aquesta activitat ha anat en augment i això es pot comprovar en el gran nombre d'inscripcions dels centres educatius. Aquest fet ha obligat a fer créixer les instal·lacions de l'Arqueòdrom i el nombre de fosses. És tan gran l'atractiu que genera aquesta activitat que, malgrat la pandèmia i les restriccions en l'àmbit educatiu, les escoles i els instituts han fet un gran esforç a l'hora de mantenir en actiu aquesta experiència docent durant el curs escolar 2020-2021.

Per què produeix tanta expectació? L'objectiu d'aquesta activitat és generar un equilibri entre aprenentatge i entreteniment. D'aquesta manera, el que s'aconsegueix és que els alumnes abandonin l'àmbit formal educatiu que es desenvolupa a les aules, on l'aprenentatge es fonamenta bàsicament en continguts teòrics, i alhora complementin o aprenguin nous coneixements sobre la prehistòria i l'arqueologia. Els continguts que s'imparteixen es tracten amb el major rigor acadèmic, però a l'hora d'aplicar-los ens adaptem a l'especificitat d'un públic concret, en aquest cas els alumnes de secundària. Amb això s'aconsegueix que l'alumnat estigui més receptiu i participi en les tasques que ofereix l'activitat de l'Arqueòdrom. Així doncs, els alumnes gaudeixen de dur a terme una activitat a l'aire lliure que fomenta el treball en equip i permet que es relacionin entre ells. A més, l'estudiant adquireix un major protagonisme, és a dir, passa de ser un subjecte passiu a ser un subjecte actiu en adoptar el rol d'un arqueòleg professional.

Les enquestes han estat un punt de referència a l'hora de continuar o modificar les estratègies educatives dutes a terme. Gràcies a aquestes enquestes es pot conèixer el grau de satisfacció dels alumnes i els professors que visiten l'Arqueòdrom. En termes generals, tant professors com alumnes acaben gratament satisfets; en destaquen dos aspectes positius, que són el moment de l'excavació i la tasca duta a terme pels monitors.

D'altra banda, s'ha de valorar la feina realitzada pels monitors i el que suposa per a ells participar

en l'Arqueòdrom. Aquesta activitat és enriquidora des del punt de vista formatiu per als estudiants de grau i postgrau perquè permet, com en el cas dels alumnes de secundària, sortir de l'àmbit formal de l'aula i aprendre a través del treball de camp. D'aquesta manera, els usuaris que visiten l'Arqueòdrom no són els únics que adquireixen un aprenentatge. En el cas dels monitors, aconseguen una millor experiència en l'àmbit de la divulgació, la docència i el patrimoni arqueològic. Per tant, el projecte Arqueòdrom es pot considerar una activitat atractiva i enriquidora tant per als usuaris que la realitzen com per als encarregats d'impartir-la. Senzillament, es tracta d'un espai participatiu on es deixa de banda l'aprenentatge més formal per desenvolupar-ne un altre de més entretingut, divertit i a la vegada fructífer.

Bibliografia

- Antoni Bardabio Novi, Sònia Mañé Orozco, Jeza-bel Pizarro Barberá, Míriam Vila Caelles, «Una experiència integrada d'educació i investigació prehistòrica. El Camp d'Aprenentatge de la Noguera», *Treballs d'Arqueologia* 19 (2013), p. 105–120.
- Clayton Fredericksen, «Archaeology out of the Classroom: Some Observations from the Fannie Bay Gaol Field School», *Darwin. Australian Archaeology* 61 (2005), p. 41–47.
- Jaume García Rosselló, David Javaloyas Molina, Daniel Albero Santacreu, Manuel Calvo Trias, «El aprendizaje en grupo fuera del aula: los talleres didácticos de Arqueología», *UNIVEST-2011, Girona, recurso on-line* (2011).
- Edward Harris, Emili Junyent, *Principios de etnografía arqueológica*. Barcelona: Crítica, 1991.
- David Javaloyas Molina, Manuel Calvo Trias, Jaume García Rosselló, Daniel Albero Santacreu, «Desmontant el Dr. Jones: Didàctica de la prehistòria i l'Arqueòdrom CAMPUS-UIB», *InnovIB. Recursos i Recerca Educativa de les Illes Balears* 3 (2013), p. 94–105.
- Joan Santacana, «La interrelació entre docència i investigació en arqueologia», *Treballs d'Arqueologia* 4 (1996), p. 8–31.

ENTREVISTA

**CATALINA CANTARELLAS CAMPS.
L'ENSENYAMENT DE L'HISTÒRIA DE L'ART:
REFLEXIÓ I PASSIÓ**

Maria-Josep Mulet
Universitat de les Illes Balears
Palma, 2022

Catalina Cantarellas. Fotografia de Toni Costa. UIB. 2021.

Preàmbul

La generació, clàssica i innovadora, de Catalina Cantarellas, és segurament una de les més reivindicatives desenvolupades a l'Estat espanyol per a la defensa de la Història de l'Art com a disciplina autònoma (dir-ho el 2022 no és una paradoxa *démodé*, sinó una evidència) i com a espai obert a horitzons de reflexió que han convidat a investigar amb criteris de renovació per així gaudir, rebel·lar-se, reconèixer, observar i establir hipòtesis associades a comportaments socials lligats a situacions que anomenem artístiques, i que han promogut *grosso modo* –poc en el conjunt docent– una immersió alternativa. Al darrere, hi conviuen (en l'acostament superficial que esbossem) puzles de tota casta, des del patriarcal, el mediàtic i el del capitalisme de vigilància fins a l'institucional i acadèmic o el contraoficial i globalitzador.

És la Història de l'Art una ciència –malgrat tants d'opositors contraris a l'evidència– que aporta instruments pertinents per temptejar interpretacions (conjunturals sempre) dels col·lectius socials i que té l'experiència (anterior i actual) d'assolir teories culturals a partir d'un simple paper aferrat al cartró, un retall de diari, uns olis sobre llenços, una proporció geomètrica, unes fustes de carrer, una estructura retaulística, un marès o uns marbres, un jardí, una volta, uns vitralls, una *performance* o uns píxels.

En definitiva, pot l'historiador distingir del teixit complex la institucionalització de l'art o no hi ha més art que l'institucionalitzat?

Potser sia que l'art té el poder (*màgic*, diria Antoni Tàpies) transmissor de vida i de mort, de temps i d'espai, de por i de riure, de pèrdua i de revolució, de faula, al·legoria i metàfora. En definitiva, d'universalisme tenyit de quotidianitat i de quotidianitat tenyida d'universalisme.

Catalina enllaça *a modo suo* sorpresa, estimació i, fins i tot, deixadesa quan esmenta, a tall d'exemple, fragments portadors d'idees de la darrera novel·la de Julian Barnes o quan, amb semblant d'orgull, et diu que la seva passió de l'estiu anterior foren els *Episodios nacionales*. És el seu un tarannà maliciosament enigmàtic, imprevisit sovint i expressat estratègicament. Sempre és la seva *maniera*, ennuvolada de fum, això sí.

És una dona que ha fet de la Història de l'Art una professió de recerca, interdisciplinarietat, pensament crític i conservació i defensa del patrimoni cultural.

A més, s'estima fer classes i sorprendre's per a bé de la riquesa creativa i de vegades complexa dels estudiants.

A casa seva

A ca seva, una visió que recordem és l'accés per una escala sinuosa, de fusta i ferro. En una de les sales, hi trobes una prestatgeria negra, infinita, altíssima, que sembla créixer més si la contemples. L'acompanya el trespol geomètric, les rajoles del XIX. A la prestatgeria, llibres rellegits, nous, retrobats, de somriure o tristesa, de vida i silencis, que parlen, aporten anècdotes, memòries i també indiferències. Hi amaguen paraules que donaren i donaran sentit i cos a la conversa, a la lectura d'espai i de pensament, i a la preparació de classes.

Fa por, no per la quantitat de material, que també, sinó per la valentia de pujar i davallar per l'estilitzada, prima i desequilibrada escala que viatja amb tu per cercar el text i l'autor.

Una capçalera obligada i unes respostes

Catalina Cantarellas neix a Palma el 12 de setembre de 1947. Filla major de germanes i germans. Professora jubilada d'Història de l'Art de la Universitat de les Illes Balears. Manté un perfil físic fàcil d'identificar, de cabells curts i arrissats, i prima. De vegades malhumorada, altres riallera.

És una entusiasta polemista, qüestionadora, de veu crítica, amant del debat, l'analítica i l'argument, i que no dubta a tancar-se en la casa immensa com a espai peripatètic d'allò que possiblement li agradi més: conversar, pensar, dubtar, viure la professió amb passió.

I ara sí que encetarem l'entrevista.

Què recordes de la infantesa?

Els records deuen ser semblants a gran part de la generació nascuda a finals dels anys quaranta.

Són els casos dels continus talls de llum, de la pluja, del silenci i de la foscor, i del treball com a subsistència i cultura de l'esforç alhora.

Per ventura, més específica és la memòria d'una tristor generalitzada, en particular la de l'escola i a l'escola. Segurament per això la imatge de la infància com una etapa trista sempre m'ha acompanyat.

On iniciaries els estudis?

Era un centre fundat per un capellà a l'inici del segle XX per combatre el laïcisme. En acabar la Guerra Civil, l'objectiu no tingué competència. Més tard, vaig llegir alguns encomis respecte a l'educació personalitzada que impartien, però sols record les lloes a la submissió, una de les formes de castració. Tanmateix, els he d'agrair l'eficàcia en immunitzar-me de la faramalla de l'Església catòlica.

Tot i que estudiava becada, vaig marxar a l'Institut Joan Alcover, també a Palma, a cursar el Preuniversitari, avui desaparegut. Digueren que partia a la recerca d'un *novio*, afirmació que sintetitza tota una època. A l'Institut sí que hi havia un professorat professional, com Francesca Massot, de Grec, i Daniel Monzón, de Literatura.

Després cursares una carrera universitària. Era una opció freqüent per a les dones de la teva generació i, en concret, per a les de classe obrera?

No, no era l'usual. Crec que les dones es posaven excuses per deixar els estudis: estar-se amb els pares, manca de recursos, etcètera. De fet, veus benpensants digueren als pares que jo ja havia estudiat prou. No en feren cas i foren el suport més ferm en la defensa que el camí era de pròpia elecció.

Vas escollir la Universitat de Barcelona; fou per algun motiu?

Era l'opció lògica. Entre el que vaig aprendre s'hi troba escriure, per primer cop, les cartes en català, encara que de manera incorrecta. Vaig anar a Barcelona el segon any de carrera, el primer el vaig fer lliure per la situació econòmica. Sense que aquesta variés, el desassossec anava en augment; estudiar no tenia res a veure amb obtenir un títol.

Com visqueres l'ambient de Barcelona?

Inicialment, en el segon curs de comunes, no vaig participar gaire en l'ambient universitari perquè treballava de les 13 a les 21 h; després m'ho vaig muntar molt millor. No assistia a totes les classes, però mai em vaig perdre les de José Manuel Bleuca, de Literatura. Harmonitzava passatges aparentment diversos com una cançó, crec que dels esquimals, amb fragments de textos grecs, entre altres. Era fascinant. Tot i això, la majoria preferia un sistema d'exposició ordenat, una cosa rere l'altra, així ben bé com els manuals: naixement, influències, obres, etcètera.

A part d'això, Barcelona significà llibertat i alliberament; podies caminar anònimament i l'oferta cultural era extraordinària. Fou una de les etapes en què vaig ser, globalment, feliç. L'illa –un basiot ple d'hotels– era lluny i això em confortava. Barcelona omplia els meus afectes i la meua voluntat. Era universal, *lo nostre* –subterfugi per la neciesa i l'exclusió i sense res a veure amb la globalització– no s'havia formulat.

Per què et vas inclinar a especialitzar-te en Prehistòria?

S'anomenava *Prehistoria e Historia Antigua* i era d'implantació recent. Pareixia l'especialitat més raonable des del moment en què treballava al Museu de Mallorca, a les oficines del qual havia ingressat als quinze o setze anys. Progressivament, vaig alternar-ho amb campanyes d'excavació i inventari de material arqueològic.

A partir de la teva formació acadèmica, Prehistòria, com et passares a la Història de l'Art?

Hi intervingueren dues circumstàncies.

La primera, i més important, és que la Prehistòria mai em motivà prou. El professorat era escàs. El pes requeia en el doctor Joan Maluquer, a qui vaig fer la contra inclús en el tema de la tesi de llicenciatura. Així, abans que dedicar-me a l'especialitat, cursava matèries de formació aparentment aliena com Filosofia, amb Emili Lledó.

La segona circumstància fou la proposta del doctor Santiago Sebastián López d'incorporar-me a la Universitat de Palma, en l'edifici de l'Estudi General Lul·lià, on s'havien instal·lat els pri-

mers cursos de Filosofia i Lletres gestionats per la Universitat de Barcelona. L'oferiment sorgí arran de la coneixença del doctor Sebastián amb el personal del Museu de Mallorca, en particular amb Joan Camps Coll. Vaig trigar a acceptar, no per haver de deixar el Museu, sinó per renunciar a l'ensenyament secundari, que m'agradava molt. Tant és així que uns anys el vaig compaginar amb la Universitat. També vaig seguir col·laborant en alguna excavació, sobretot en la que Joan Camps i Antoni Vallespir duïen a terme, sense defalliment, a Calvià, al turó de ses Abelles i al puig de na Morisca, i a la qual anava com a suport afectiu.

Segurament ja tenies algunes nocions d'Història de l'Art quan t'incorporares a la Universitat...

No en tenia cap. La Història d'Art de primer de carrera consistí en dades i dades sense contextualitzar. A Prehistòria, s'oferien matèries com Art Prehistòric i de Pròxim Orient, però foren suficients dues sessions per fugir a correu. La iniciació en Història de l'Art, la dec al doctor Santiago Sebastián, actiu en l'art del Renaixement, el qual, a Palma, fundà la revista *Traza y Baza*, un títol excel·lent.

I no se t'acudí res millor que passar-te, ja no a la Història de l'Art, sinó a la Història de l'Art d'època contemporània?

Les senderes ignorades sempre m'han temptat. Volia deixar el passat llunyà i atracar-me al present. No obstant això, els suggeriments per al tema de tesi foren rebutjats; la primera opció tractava de la connexió entre les creacions literàries i artístiques contemporànies. La segona, que tampoc progressà, es referia, imprecisament, a l'art del segle XX. Se m'argumentà que una investigació historico-artística requeria un distanciament de cent anys i que calia circumscriure's a l'àmbit local. Per eliminació, vaig anar a parar al darrer terç del segle XVIII i el segle XIX, que era el més immediat que podia treballar. Si hagués tingut nocions d'Història de l'Art, hauria insistit.

Degueres experimentar un canvi en la incorporació a la Universitat...

Sí i no. Sí, a nivell d'estar nits sense dormir per llegir sobre Història de l'Art; sí, perquè el nou món m'era estrany; era un univers masculí que parlava un llenguatge intel·ligible, un llenguatge de futurs èxits –materials, és clar!– que auguraven ventura.

No, pel que fa a l'alumnat, amb qui podia parlar de cinema, de poesia i del bé i del mal, quan encara desconexíem que tot és gris i no blanc o negre.

Tanmateix, el canvi més destacable es produí amb la incorporació del doctor Sebastián a la Universitat de Barcelona. Tingué lloc al cap de dos o tres anys d'estrenar-me en una disciplina en què era una novinguda. Per afegit, em vaig responsabilitzar –no sé per què: ningú m'ho demanà– de mantenir les matèries d'Història de l'Art. Van passar els anys; els estudis de Filosofia es van traslladar a Son Malferit, i aquí s'incorporaren, per a una estada sempre breu, dos professors numeraris: el doctor Jorge Bernales i el doctor Ignacio Henares. El primer morí, i amb el segon l'amistat i la complicitat continua. Amb tot, era debades continuar a l'espera del *sant adveniment*, això és d'algú que agafés la comesa dels estudis, i, consegüentment, calia retirar-se o assumir la realitat.

I decidires opositar. Encara era el temps en què es presentaven nombrosos candidats i en què els exercicis se celebraven a Madrid...

Quin remei!

Les convocatòries d'oposicions eren molt escasses, i per això en la corresponent es presentaren quasi setanta persones per a cinc places. Vaig tenir un cop de sort en defugir l'enfocament acadèmic, en particular en la prova d'identificació d'imatges. Dificilment ho hagués pogut enllestir d'una altra manera ja que la meva formació no era gens acadèmica.

I avui, tornaries lluitar per implantar l'especialitat d'Història de l'Art a la Universitat de les Illes Balears?

L'impuls per implantar l'especialitat a Palma obeí a les demandes de l'alumnat, que van tenir un pes decisiu. Des d'una perspectiva més reflexiva, i no sols voluntarista, hom es pot demanar si

l'empresa fou encertada. No obstant això, jutjar l'ahir des de l'actualitat és complex i enganyós. D'altra banda, si no vols errar, resta immòbil.

Paraula i taca? És necessari? O només paraula i només taca, independents?

Supòs que el terme taca es refereix a imatge. Si és així, diria que primer és el llenguatge, la paraula, base de la comunicació i de la interpretació de la imatge, de la taca. Un historiador de l'art afirmà, erròniament, que la imatge parlava per si mateixa.

Hi ha una joventut que rep l'etiqueta d'alumnes i que té un paper en la teva vida? Creus que allò important de l'ensenyament són ells o ets tu pensant en l'art?

Pel que fa a la primera qüestió: sí, sens dubte; les alumnes i els alumnes han tingut un paper cabdal. Egoísticament, ja que aprecio el coneixement, fet de raó, sentiment i de no-sé-què, diré que m'han instruït tant ells a mi com jo a ells. Amb tot, al llarg dels anys, les connexions han mudat. Així, en un principi, l'adjectiu *impossible* era absent del diccionari; progressivament, el vaig anar matisant. L'imperi del neoliberalisme esborrà els referents, elogià el lideratge, entronitzà l'empresa, ovacionada des de tots els sectors, inclosos el de l'educació. És un sense sentit, el futur és l'alumnat, la joventut, però és exclòs de qualsevol esfera: cultural, social i econòmica. Davant un avui/demà ple d'incertesa, tampoc els pots enganyar. Mentalment oscil·les entre idees, que, descontextualitzades, diuen: «Te llaman porvenir / y esperan a que tú llegues / como un animal manso / a comer en su mano» i «Habrà palabras nuevas para [una] nueva historia», i les hem de cercar encara que la troballa sigui a llarg termini. Mentre, intentes continuar amb la defensa del pensament crític.

La segona pregunta és difícil. Difícil puix que teòricament el magisteri ha de recaure inexcusablement en el destinatari –més enllà de les proclames sobre això que tant s'esgrimeixen ara. En la pràctica, em tem que, tot i desitjar-ho, no he tingut prou en compte amb qui compartia el discurs, i a voltes he pensat més en l'art com dius tu. En efecte, en els qüestionaris que la Universitat

tramet a l'alumnat per valorar el magisteri del professorat, he sortit, majoritàriament, malparada. És curiós: vaig tenir força empatia amb l'alumnat de secundària i no vaig saber mantenir-la amb l'universitari. Això m'ha produït crisis contínues, fins al punt que, després de més de vint-i-cinc anys d'exercici, vaig pensar seriosament tornar a secundària. Sense que te n'assabentis, allò acadèmic estrangula la creativitat.

Al llarg dels anys, a més de la docència, has participat a diferents comissions tècniques en la gestió del patrimoni. Penses que en la dita gestió es compta de manera adequada amb els historiadors de l'art? Com valores la gestió del patrimoni a l'Illa?

L'adjectiu *adequada* crec que és superflu, senzillament perquè la Història de l'Art, habitualment desconeguda o menyspreada, no es té en compte. Amb les excepcions usuals, recordaren les historiadores de l'art quan el patrimoni era quelcom desinteressant, quelcom més que una moda, un eslògan o un negoci. I encara llavors, amb freqüència, llançaren a la paperera escrits específics: per citar un únic exemple, la inoportunitat de desmuntar Can Solleric per convertir-lo en centre expositiu, en uns anys, meitat dels 70, en què les cases-museu no eren cap novetat.

Amb la creació d'un Servei de Patrimoni adscrit al Consell de Mallorca es podria pensar que la gestió patrimonial ha millorat, però ho ha fet a l'empara de la demanda i de l'impuls europeu abans que del convenciment. És il·lustratiu el fet que l'única Comunitat de l'Estat que no contribuï a les despeses de l'Inventari dels Béns Mobles de l'Església catòlica fos la de les Illes Balears. A més a més, no s'ha adherit a cap altre Pla estatal, i no per un sentiment de pàtria sinó per no posar diners. El gruix dels polítics, en mans dels quals recau la gestió, acostumen a actuar per oportunitat, conveniència o al dictat del políticament correcte, que, com se sap, és la major incorrecció. Amb Unió Mallorquina al front del Servei començà una capavallada que no ha remuntat. Manquen xifres objectius, rarament s'ha distingit el bàsic de l'anecdòtic, s'ha actuat per acumulació i no per se-

lecció. La conservació del patrimoni no consisteix a amuntegar declaracions, a protegir-ho tot, ni a aplicar, sense fonamentar, visions sectorials, cas de la primacia vigent envers el patrimoni immaterial, o el que diuen que és tal. Cal no confondre divulgació i espectacle, patrimoni i melangia del passat, i cal atendre a la seva diversitat. Can Pueyo s'ha desmuntat, mentre la darrera gran casa senyorial que resta, Can Vivot, té entrebancs per negligència de l'administració. Al marge, queden un caramull de malifetes com l'atemptat comès a Raixa, amb el pretext de rehabilitar-la, pels encarregats de servir el patrimoni.

Per sort, han existit, a tenor de la conjuntura política, organismes amb consciència sobre el particular. En aquesta línia, sempre s'ha de tenir present l'empenta i el coratge de l'Ajuntament de Palma quan enllestí el primer catàleg en el marc del Pla General d'Ordenació Urbana, l'any 1985.

Per què investigues? Val la pena? Et fa dormir o tot el contrari?

Ho faig per plaer i, a vegades, sí, em lleva la son. Ja alguns filòsofs de la Il·lustració, recordant Plató, associaren plaer-delit-dolor. Val la pena, per a qui?, per què? Altrament, investigar forma part de treballar i, en ocasions, desafortunadament, el treball esdevé un subterfugi per a no afrontar la vida.

Per acabar, quina és la causa del teu interès per l'arquitectura?

D'entrada, l'estimació degué ser innata. Si ho he d'explicar, diria que és la manifestació que em possibilita les interrelacions més diverses, traspassen tots els sentits. És composta de perspectives, instants, llum, condicions climàtiques, emplaçament, vibracions, moviments corporals, etcètera, que muten i operen sobre l'objecte.

Cloenda

Les paraules del teu estimat Àngel González:
«Míralo todo bien; eso que pasa no volverá jamás y es ya igual que si nunca hubiese sido.»

RECURSOS I FONTS DOCUMENTALS

L'ARXIU D'IMATGE I SO DE MENORCA

Esperança Pallicer Pons

Arxiu d'Imatge i So de Menorca-CIM

L'Arxiu d'Imatge i So de Menorca (AISM) és un servei del Consell Insular de Menorca (CIM) dedicat a la recuperació i la custòdia del patrimoni documental en imatges i sons produïts o referits a l'illa de Menorca. L'AISM sorgeix de la necessitat inicial que Menorca pogués comptar amb un centre de referència en relació amb aquest tipus de documentació que orientés la seva tasca en aspectes com ara la recerca i la recuperació d'aquesta documentació, així com en relació amb aspectes tècnics específics de tractament arxivístic per a aquest tipus de materials.

El primer pas per a la creació de l'AISM es va dur a terme, d'una banda, amb l'elaboració d'un projecte que definia les necessitats i les línies que

calia seguir per a un servei d'aquestes característiques i, d'altra banda, amb l'organització d'exposicions temàtiques que van servir de primera empena per dur a terme de manera paral·lela una cerca fotogràfica per tota l'illa i la catalogació dels documents recopilats. Així mateix, es van anar recollint els primers fons sonors, que també van passar a engruixir aquest primer embrió del que seria l'AISM.

Tot això va acabar materialitzant-se en l'obertura de l'AISM el gener de 2006, coincidint amb la Diada de Sant Antoni. L'AISM passava a ocupar l'antiga seu del CIM i a partir de llavors compartiria espai amb l'Institut Menorquí d'Estudis.

Figura 1. Grup de dones a la cala de Sant Antoni (port de Maó). Anys 1910. (Autor: Salvador Almirall Codina. AISM-CIM)

En els quinze anys que l'AIMS ha estat obert al públic, el balanç de participació i acollida que ha tingut per part de la societat menorquina ha estat força positiu. L'AIMS s'ha engruixit amb valuosos fons fotogràfics, sonors i filmics i ha realitzat també nombroses activitats (exposicions, visites guiades, unitats didàctiques, publicació de llibres, etc.) destinades a donar a conèixer la importància de la recuperació del patrimoni fotogràfic, sonor i audiovisual de l'illa i, doncs, de la memòria, el paisatge i la societat de Menorca.

Un arxiu de les característiques de l'AIMS es nodreix de les aportacions no solament de l'Administració pública, sinó principalment de fons de

particulars, entitats i associacions que, a través de diferents contractes de dipòsit, donen o cedeixen els seus arxius de fotografies, films o sons.

Els fons dipositats a l'arxiu passen per un procés de valoració, inventari, catalogació, digitalització, restauració, si és necessari, i conservació en les millors condicions possibles per perllongar la vida dels originals el màxim de temps. Per anar perfeccionant la manera de treballar, actualitzar les tasques i feines i adaptar-se a les noves tecnologies, s'han elaborat uns protocols de treball que estableixen les pautes i normes que cal seguir a l'hora de realitzar qualsevol tasca en relació amb el tractament arxivístic, la digitalització i la conservació d'un fons.

Figura 2. Plaça del Príncep de Maó. Anys 1950.
(Autor: Josep Miquel Vidal Hernández. AISM-CIM)

Els fons que formen part de l'arxiu abasten una gran varietat de temàtiques i autors. Disposam de fons de fotògrafs professionals i amateurs que són testimoni de la seva professió i del seu gust per la fotografia; fons d'entitats i associacions que ens

mostren l'activitat social i cultural de la nostra illa; fons d'administracions, i fons de col·leccionistes que recullen un gran nombre de fotografies i postals antigues.

Pel que fa als fons filmics, es conserven enregistraments casolans realitzats en diferents formats (súper-8, 16 mm, VHS...) que ens mostren moments de la vida personal i familiar dels seus autors, el paisatge de Menorca i actes socials o culturals. També formen part d'aquests fons enregistraments d'activitats de diferents associacions, de concursos de curtmetratges i de programes i documentals emesos en algunes televisions locals.

El fons sonor el conformen enregistraments de plens del CIM, de conferències realitzades en diferents associacions culturals, concerts, entrevistes d'història oral, etc., així com alguns discs i altres enregistraments editats en diferents formats.

Per consultar el fons complet i per sol·licitar el préstec d'imatges s'ha de contactar amb l'AIMS o visitar-ne les dependències. També es pot consultar una part del fons fotogràfic a través del catàleg que està penjat a la pàgina web de l'Arxiu (<http://aism.cime.es>)

Figura 3. Gran nevada del 9 i el 10 de febrer de 1956 a Alaior. (Autor: Cosme Sans Mercadal. AISM-CIM)

Però aquí no acaba la tasca de l'AIMS, ja que durant aquests anys s'ha treballat intensament per aconseguir la conscienciació sobre la importància d'aquesta classe de patrimoni a través de diferents accions per poder assolir una altra de les finalitats de l'Arxiu: la difusió. Les activitats que s'han duit a terme han estat diverses: unitats didàctiques per a escolars, conferències, xerrades a associacions culturals i entitats relacionades amb persones grans, cursos, col·laboracions amb institucions públiques i privades, exposicions i audiovisuals produïts pel mateix Arxiu¹ i la difusió a les xarxes socials. Tot plegat ha ajudat a donar a conèixer l'AIMS i a crear consciència per no perdre una part de la memòria dels dos darrers segles i augmentar el nombre de col·leccions dipositades a l'Arxiu. També s'ha d'esmentar l'ajut de moltes persones, que, assabentades de l'existència de l'AIMS, hi han aportat fons propis o d'altres persones, o simplement han confiat en l'Arxiu i hi han donat la seguretat necessària per mantenir la il·lusió per fer la feina ben feta.

Les activitats que organitza l'AIMS generalment estan obertes a tot el públic. Així i tot, hi ha un seguit d'activitats que es fan amb una vocació didàctica, dirigides a grups escolars (de moment, de secundària i batxillerat, però sempre adaptables a altres nivells educatius). Amb aquestes activitats es pretén, d'una banda, presentar el servei i els fons i, d'altra banda, donar a conèixer elements bàsics dels inicis de la fotografia, com ara la càmera fosca² o la cianotípia,³ a través de tallers en els quals els alumnes poden posar-los en pràctica.

A més, l'AIMS s'ha posat al servei dels centres de secundària i ha col·laborat en la realització de projectes com ara «Digitalitza un avi» de l'IES Cap de Llevant, en els quals s'explica com

¹ En podeu veure alguns exemples al canal de YouTube de l'AIMS: <https://www.youtube.com/channel/UCgDEubt-64F5KQUi5sc7vqPg/featured>

² Vegeu un vídeo del taller de càmera fosca: <https://youtu.be/fiEYwnGTgRs>

³ Vegeu un vídeo del taller de cianotípia: <https://youtu.be/mHRC-xMrcLw>

es fa la recollida d'informació per a la catalogació d'una foto i les entrevistes d'història oral. A partir d'aquí, els estudiants es reuneixen amb un avi o àvia, que els explica la seva vida a partir de les seves fotos. Els grups d'alumnes fan una presentació digital de la vida dels avis i els ensenyen a emprar les noves tecnologies per fer aquesta mena de muntatges.

A part d'aquest projecte, també s'ha col·laborat amb els centres educatius en projectes de recerques històriques, com imatges del seu poble o barri o d'algun fet o personatge sobre el qual treballin, o en projectes que treballen els canvis del paisatge. Sigui quin sigui el cas, l'Arxiu cerca la manera de col·laborar amb els alumnes i d'acos-

tar-los el servei.

Així, l'AIMS-CIM és un recurs obert a tota la societat que vol recollir el patrimoni fotogràfic i audiovisual de Menorca i alhora posar-lo a l'abast del públic perquè el conegui i l'usi.

Qualsevol persona interessada a conèixer i utilitzar els serveis de l'AIMS s'hi pot dirigir passant pel camí des Castell de Maó (Menorca), telefonant al 971 368 104 o enviant un correu electrònic a <arxiuimatgeiso@cime.es>. També es pot estar al dia de les activitats de l'Arxiu visitant la seva web (<http://aism.cime.es>), seguint les xarxes socials de l'AIMS (Instagram i Facebook) i els

RESSENYES

Antoni Riera Melis, «Un regne dins en la mar». Estudis sobre l'economia, la societat i la fiscalitat de Mallorca a la baixa edat mitjana. Pròleg de Flocel Sabaté, María Àngels Pérez Samper, Maria Soler, Pau Cateura Bennàsser. Lleida: Pagès Editors, 2019, 368 pp.

Qui supera els homenatges, els mereix. Antoni Riera Melis, catedràtic emèrit d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, aconsegueix que tota temàtica investigada sigui considerada un fet social total. En altres paraules, un objecte d'estudi a partir del qual es pot identificar el conjunt de relacions socials d'una societat manifestat en els individus que hi participen.

Aquesta obra d'homenatge al professor Antoni Riera Melis inclou cinc pròlegs i sis capítols sobre el regne de Mallorca (segles XIII-XIV). Aquests sis capítols foren publicats als anys 1980 a diverses revistes acadèmiques catalanes i mallorquines i ara es reediten.

El pròleg del professor Flocel Sabaté fa una recapitulació de la vasta obra de Riera (223 títols) i en fa una reflexió historiogràfica. S'hi destaquen especialment les últimes obres publicades per Riera, que coronen una producció marcada per la innovació, la claredat i la qualitat acadèmica i es caracteritzen per ser el compendi més complet i una visió global i conjunta de la història econòmica de la corona d'Aragó baixmedieval. De fet, el llibre *Els cereals i el pa en les països de llengua catalana a la baixa edat mitjana* està considerat l'estudi més detallat, acurat i actualitzat de la història i la cultura del pa, de la producció al consum, no sols en la historiografia medieval mallorquina, sinó europea.

El pròleg de María de los Ángeles Pérez Samper fa també una anàlisi de la seva obra, però hi fa una biografia intel·lectual vinculada a la seva *alma mater*, la Universitat de Barcelona. Allà, Riera fou un brillant estudiant primer i després professor. Des de ben jove com a docent impulsà les carreres d'altres investigadors. Mostra d'això són les

tesis que ha dirigides, com és el cas de qui escriu aquestes línies. A més, ha dirigit treballs de final de màster, memòries de llicenciatura i treballs de final de grau. Ja com a professor titular, coordinà els primers congressos d'història de l'alimentació a Espanya. S'hi presentaren els primers treballs d'alguns dels seus alumnes, avui deixebles, com Flocel Sabaté Curull (Universitat de Lleida), Lluís Tudela Villalonga (Universidad Nacional de Educación a Distancia), Jaume Aurell Cardona (Universitat de Navarra), Anna Rich Abad (Universitat de Nottingham), entre altres.

Les dues aportacions preliminars de Maria Soler són dues llistes completes i actualitzades. La primera consisteix en una selecció de les principals aportacions historiogràfiques del professor Riera entre els anys 1977 i 2019, moltes de les quals citades i explicades als dos pròlegs precedents. La segona és el recull de totes les tesis doctorals dirigides (divuit). En les catorze pàgines, recopilació de la tasca personal i docent, s'hi transmet al lector el que Erasme de Rotterdam deia: *olet lucernam* («fa olor d'espelma»). És a dir, recerques, direccions de tesi i publicacions fruit de l'esforç i del treball constant.

Finalment, es troba l'apartat preliminar escrit pel professor Pau Cateura Bennàsser, qui ja no podrà llegir l'edició del seu text. Aquí Cateura fa una anàlisi de l'obra de Riera en relació amb la historiografia del regne de Mallorca. Encara que l'obra de Riera no ha estat centrada en aquest regne, les seves investigacions primerenques, sis de les quals han estat recollides en aquest volum, no han estat superades, malgrat que certes interpretacions han estat discutides. També en el seu paper com a mestre d'investigadors de les Illes Balears ha pro-

mogut recerques clau, com la interrelació entre Gènova, Mallorca i Catalunya durant la primera meitat del segle XIV.

El primer article i primer capítol del volum és sobre l'estatut aranzelari dels mallorquins durant la segona meitat del segle XIII. Aquí l'autor continua una recerca iniciada a la seva tesi doctoral, *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear (1298-1311). Les principals conclusions del capítol són: primer, la burgesia illenca preferí sempre defensar els seus interessos comercials per damunt de la fidelitat al monarca. Un cas paradigmàtic fou quan els representants de l'elit comercial mallorquina sacrificaren la fidelitat a Jaume II l'any 1285 per obtenir una més estreta col·laboració amb l'estament mercantil barceloní, amb l'objectiu d'aconseguir un major poder per operar amb normalitat a les dues conques del Mediterrani. Segon, els mallorquins no gaudien del mateix estatut fiscal a totes les places comercials de la corona d'Aragó, que fou molt favorable a València i Aragó i força poc a terres catalanes.

El segon capítol tracta de la «llicència de barques», datada entre el gener i el març de l'any 1284. De la seva lectura s'extreu que malgrat els condicionants deguts a la manca de grans a l'illa per la continuació de la guerra de les Vespres Sicilianes, els preparatius de la guerra naval entre Gènova i Pisa i els preparatius de la guerra entre França i la corona d'Aragó, la «llicència» mostra un intens tràfic comercial de viatges de curta durada des de Mallorca fins a la costa magrebina, la resta dels Estats cristians i el regne de Granada. Altrament, resulta destacable la presència de genovesos, com a propietaris de vaixells i com a tripulants, en un període, finals del segle XIII, en què controlaven la major part del transport marítim al Mediterrani occidental.

El tercer capítol versa sobre la planificació econòmica de Mallorca (1298-1311) i conclou que Jaume II intentà accelerar el desenvolupament econòmic del regne de Mallorca per mitjà de polítiques públiques orientades a dinamitzar i diversificar la producció agrícola i mercantil. Aquestes polítiques tingueren més èxit en l'àmbit del

comerç exterior que de l'interior. Es destaquen: la signatura d'un tractat a l'any 1302 en què els illencs deixaren d'estar sotmesos al control del cònsol dels catalans a Bugia, i la creació de la moneda *reial d'or*. Aquesta divisa d'or, creada a l'any 1310, permeté al regne acreditar internacionalment que tenia independència i entitat econòmica. A més, augmentà notablement el seu prestigi. Durant el regnat de Sanç I s'incrementà la producció i la continuïtat de l'apogeu del comerç exterior. També millorà l'interior i s'inicià una etapa d'estabilitat econòmica.

El quart capítol analitza la lleuda balear de l'any 1302 i el seu context complex, és a dir, quan el regne de Mallorca es trobava, tant econòmicament com políticament, mediatitzat per la corona d'Aragó. El professor Riera planteja dues hipòtesis destacables: tot i ser un Estat mediatitzat, no estava sotmès, perquè aconseguí, entre altres, imposar iniciatives desfavorables per a la corona i els comerciants catalans, però compatibles amb el que estava establert als tractats de Perpinyà i Argelers; les autoritats illenques no aconseguiren solució per a la insuficiència crònica de cereals, situació aprofitada pels catalans per intentar controlar l'economia del regne.

El cinquè capítol versa sobre el regne de Mallorca en el context internacional. El resultat de la recerca duta a terme per a aquest text permet observar la política diplomàtica de la monarquia illenca per intentar mantenir-se equidistant entre els conflictes dels seus veïns poderosos, especialment catalans i genovesos, circumstància que no sempre fou possible.

L'últim capítol és un altre erudit treball centrat en la comunitat jueva menorquina durant la primera meitat del segle XIV. A més de l'anàlisi de l'evolució de les aljames encetat des dels seus orígens, l'autor vincula les reaccions del desenvolupament mercantil jueu (sobretot préstecs) amb la resposta de l'Església, poc concreta i molt condemnatòria amb l'assimilació de la usura com a pecat, i amb la de les autoritats locals, més precisa, menys passional i més pràctica, amb l'objectiu d'ordenar el mercat de crèdit i obtenir rendibilitats.

Un regne dins en la mar és un homenatge erudit i amè. És una mostra de la renovació historiogràfica dels treballs del professor Antoni Riera Melis, qui ha sabut al llarg de la seva carrera in-

novar sense oblidar els treballs dels investigadors «clàssics». Prova d'això és que els capítols del llibre no han sigut superats des dels anys vuitanta. Renovació i innovació són fruit d'una vida acadèmica resumida en la màxima *nulla dies sine linea*.

Pablo José Alcover Cateura

RESSENYES

Tina Sabater Rebassa, Magdalena Cerdà Garriga, Antònia Juan Vicens (coord.), «Ciutat és congregació concordant de moltes persones». La ciutat a l'edat mitjana. Palma: Edicions UIB, 2020 (llibre digital).

L'obra, coordinada per les doctores Sabater Rebassa, Cerdà Garriga i Juan Vicens, recull un conjunt de treballs presentats per diversos experts als Seminaris d'Estudis Medievals organitzats pel grup de recerca GRESMED els anys 2018 i 2019. En el marc del projecte *La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca*, HAR2016-77032-P (MINECO-AEI-FEDER-UE), ambdues trobades es dedicaren a l'estudi de la ciutat medieval, tant des d'un punt de vista físic com humà, a partir de recerques de caràcter històric, artístic i literari.

El llibre, en format digital (*ebook*), representa la cinquena publicació dels textos científics exposats en els esmentats seminaris, iniciats el 2013 i dedicats a temes d'especial interès historiogràfic de cada moment: la batalla de Muret (publicat el 2014), la crisi a la baixa edat mitjana (publicat el 2014), les relacions entre el món nòrdic i el mediterrani (publicat el 2017) i la condició femenina en el context medieval (publicat el 2017). Seguint el mateix model, el volum en qüestió aborda una de les temàtiques més en voga dels darrers anys: els nuclis i el context urbà. Un camp que representa, a la vegada, el marc ideal per indagar la varietat d'elements que o bé conformaren i configuraren les mateixes ciutats o bé es desenvoluparen en el seu entorn.

L'obra reuneix, així, aportacions sobre les urbs i les seves gents en un àmbit eminentment circumscrit a l'àrea mediterrània medieval, amb un remarcament predomini dels estudis sobre la ciutat i el regne de Mallorca. En la relació dels diversos articles, l'espai mediterrani funciona d'important vas comunicant per a la identificació d'uns mateixos fenòmens en diversos àmbits i indrets.

A la vegada, l'obra aplega i sintetitza alguns dels temes de recerca de molts dels majors experts en les temàtiques en qüestió de l'entorn hispànic i italià per oferir-los a la comunitat científica, però també a un públic més general. Conformen, per tant, una primera base de qualitat per a una immersió en l'estudi dels contextos urbans i la seva complexitat des del segle IX fins al segle XV.

Els catorze capítols que configuren l'obra, d'acord amb la mateixa orientació dels seminaris, se centren, d'una banda, en l'aparició de les urbs i en determinats aspectes de la seva morfologia física: el traçat urbà, els elements arquitectònics, la determinació d'espais per a usos concrets, etc. (Maria Barceló, Jesús Brufal, Miquel Àngel Capellà, Andrea Pala i Júlia Roman); d'altra banda, en el teixit humà que les configura i dota de vida: de les dones als joves, de les corporacions gremials als protagonistes de les festivitats, passant també per l'estudi dels esclaus i bords, les elits urbanes o la imatge dels mercaders en una figura tan emblemàtica com Ramon Llull (Maria Barceló, Jesús Brufal, Antònia Carré, Gabriel Ensenyat, Antoni Mas, Rafael Narbona, Giovanna Valenzano i les mateixes coordinadores del volum).

Encapçalen el llibre dos treballs de la doctora Maria Barceló Crespí, els quals ja representen un exemple del doble focus temàtic apuntat anteriorment. El primer reprèn els estudis sobre la riuada de la ciutat de Mallorca de 1403 i l'engloba en el conjunt de problemàtiques que comportà la presència de sa Riera a la capital mallorquina a la baixa edat mitjana. Ofereix una anàlisi sintètica de la historiografia referent al fenomen, enriquida, a més a més, amb l'aportació de nombroses dades noves. El segon, en relació amb el vessant

humà dels entorns urbans, i seguint la línia dels seus darrers estudis sobre el Raval de Mar de Ciutat de Mallorca, emprèn la recerca sobre els oficis relacionats amb la mar: barquers, bastaixos, boters, calafats, cartògrafs, mariners, pescadors, etc., avalada per un gran nombre de referències documentals.

Seguidament, el doctor Jesús Brufal Sucarrat ofereix un recorregut historiogràfic sobre els estudis de la medina andalusina, amb especial atenció a les de la frontera superior d'Al-Àndalus. Així mateix, afronta el procés de transformació de les ciutats tardoantigues en medines al llarg del segle VIII, l'evolució de les fortalises i la consolidació de llinatges familiars o grups tribals en entorns urbans. El doctor Miquel Àngel Capellà Galmés, per la seva banda, presenta una iniciació a la morfologia urbana a la baixa edat mitjana. Aporta uns fonaments per als estudis sobre aquest aspecte a partir de sis claus de lectura que desenvolupa al llarg del text: la forma de les urbs, el perímetre de les urbs, l'estructura de les vies, els espais de l'espiritualitat, els del poder civil i els del poder econòmic.

La doctora Antònia Carré s'ocupa de les actituds misògines a l'edat mitjana i del debat literari sobre la condició femenina que s'enceta al segle XIII. Introdueix algunes figures femenines de relleu com Cardona Soler, Christine de Pizan o Isabel de Suaris. Para igualment esment en el tractament de les dones en els manuals mèdics de l'època, aturant-se en el tema de la menstruació, per acabar amb unes paraules sobre la percepció medieval de la intuïció femenina. Les doctores Magdalena Cerdà i Antònia Juan presenten un estudi sobre la intervenció de fusters i picapedrers en la construcció de cases, castells i esglésies a la ciutat de Mallorca medieval. A partir d'una rica anàlisi documental, examinen els tipus d'artesans de la construcció que participaren en les diverses edificacions, ampliacions i reparacions dels variats edificis, les seves funcions en unes i altres obres, i la jerarquia interna dels propis tallers.

El doctor Gabriel Ensenyat Pujol aporta dos treballs. El primer, dedicat específicament a la reconstrucció, a partir de diversos relats, de l'itinerari del rei Carles I i la festivitat que se'n desen-

cadena durant la seva visita a Ciutat de Mallorca el juny de 1541, quan es trobava de camí cap a Alger. Les descripcions de l'efemèride ajuden a identificar elements arquitectònics i urbanístics de la ciutat medieval. El segon, en canvi, emprèn l'estudi de la visió positiva de la figura dels mercaders (grup amb estatus propi) que mostra Ramon Llull en diversos relats, però, en especial, en el *Llibre de contemplació en Déu*, en què el savi mallorquí expressa la seva opinió sobre diversos grups i estaments socials. Així mateix, l'article també presenta exemples d'alguns aspectes que Llull considerava negatius, tanmateix associats a males pràctiques d'alguns particulars i no a la mateixa activitat mercantil.

Un tema poc tractat per la historiografia com el dels bords (fills de pare cristià i mare esclava) a la Mallorca medieval és analitzat pel doctor Antoni Mas Forners: qui eren, com s'integraren en la societat en funció del seu sexe i de la condició del seu pare cristià, i quines facilitats o dificultats tengueren per accedir a la llibertat. El doctor Rafael Narbona Vizcaíno, en canvi, dedica el seu estudi als temps de festa, de desordre i de burles a les ciutats medievals, uns moments en què els joves (fadrins d'entre quinze i trenta anys) adquirien un gran protagonisme. Ofereix un recorregut europeu amb exemples dels successos en diverses ciutats, per acabar anunciant la fi i la transformació de les pràctiques festives medievals a l'ocàs del segle XV.

El doctor Andrea Pala s'acosta a la producció artística dels segles XIII-XIV a les àrees urbanes de Sardenya a partir de les fundacions de franciscans i de clarisses. Analitza els orígens i les característiques del convent de Santa Chiara d'Oristany i de tres convents de franciscans: Santa Maria del Porto, San Francesco de Stampace i San Francesco d'Oristany. La doctora Júlia Roman, per la seva banda, presenta un estudi sobre els espais cultivats: prats, horts i vergers. El seu treball introdueix el lector en la dimensió simbòlica del jardí, en les seves característiques formals i en les preferències botàniques a l'edat mitjana, a la vegada que, de manera específica, aprofundeix en la distribució i la diversitat d'aquests espais a la ciutat de Mallor-

ca, amb una particular atenció al prat i a l'hort del castell de l'Almudaina.

Centrat així mateix en la Mallorca medieval, el treball de la doctora Tina Sabater Rebassa ofereix una introducció a l'estudi del col·lectiu dedicat a l'art del color: el dels pintors. La seva recerca recorre els centres de les seves activitats, la ubicació de les seves residències i tallers, i para especial esment tant en els cartògrafs i els bruixolers (responsables de les cartes nàutiques) com, sobretot, en els promotors de les obres pictòriques. Finalment, l'estudi de la doctora Giovanna Valenzano clou el conjunt d'articles del volum. Aquest és dedicat a les representacions femenines dins l'art

del Vèneto medieval. Després d'una introducció historiogràfica sobre l'interès del rol de la dona en la creació artística, se centra en el pas, entre els segles XIV i XV, dels retrats de parella als retrats de família i dedica unes pinzellades als retrats de dones soles i a aquelles dones promotores i clientes de les quals no es coneix la imatge i, de vegades, ni tan sols el nom. Per acabar, s'atura sobre dues figures femenines de la meitat del segle XIII: Agnese Scarabella i Giuliana da Collalto.

En definitiva, el llibre aplega tota una sèrie de textos científics amb enfocament divulgatiu que representen importants contribucions a l'anàlisi de la ciutat medieval i els seus habitants. La riquesa i la varietat de l'obra la converteixen en un referent de qualitat tant en els cercles de recerca com més enllà.

Victòria A. Burguera i Puigserver
Universitat de les Illes Balears

RESSENYES

Albert Cassanyes, *Breu història de la Germania mallorquina (1521-1523)*. Palma: Illa Edicions, 2021, 125 pp.

El doctor Albert Cassanyes –investigador i professor d’Història Medieval a la Universitat de Lleida– ha aconseguit en una obra breu, de tan sols 125 pàgines, explicar un dels episodis més rellevants de la història del regne de Mallorca, la Germania. Tot i que les seves investigacions s’han centrat més en la història de l’Església de la corona d’Aragó a la baixa edat mitjana i la història de les institucions educatives durant l’Antic Règim, Cassanyes ha fet un gran esforç no només d’investigació sinó també de síntesi. El resultat és una obra breu, dirigida a un públic no especialitzat però sense perdre en cap moment el rigor científic propi de l’estudi d’un historiador. Així, s’ha aconseguit tenir una visió holística de la revolta agermanada de l’illa, que enguany compleix el 500è aniversari del seu inici.

L’obra conté una introducció, nou capítols i finalment un apartat de bibliografia, que fan que sigui un estudi molt complet de la Germania de Mallorca. L’autor, a través de les 125 pàgines que conté l’obra, aconsegueix de manera molt satisfactòria explicar aspectes que van des del context i les causes que motivaren la revolta fins a les conseqüències d’aquesta revolta.

L’obra s’emmarca temporalment en els primers anys del regnat de Carles I, concretament entre 1521 i 1523. Ara bé, en els primers capítols, a l’hora d’enumerar les múltiples, diverses i antigues causes que motivaren l’alçament agermanat, l’eix temporal arriba a traslladar-se a centúries anteriors, com són els segles XIV i XV.

Albert Cassanyes analitza la Germania mallorquina de manera clara i seqüencial a través de nou capítols. El primer està format per tres subapartats essencials per entendre l’alçament agermanat. El primer soluciona la necessària tasca d’explicar la

divisió –i desigualtat– social present al regne de Mallorca. A continuació s’exposen quines eren les institucions reials i regnícoles que hi havia quan esclatà l’alçament i, sobretot, s’explica el conflicte endèmic entre Part Forana i Ciutat, que, a més a més, l’autor utilitza per explicar la Revolta Forana de 1450, precedent clar i directe de la Germania.

Seguint l’ordre lògic i seqüencial dels fets, en el segon capítol es desgranen quines foren les causes que motivaren la revolta de la primera meitat de segle XVI a Mallorca. Cassanyes parteix de l’afirmació que «la Germania s’havia anat forjant a poc a poc, i que, quan va emergir, ja estava ben estructurada». Defensa, per tant, les tesis d’altres historiadors com Josep Juan Vidal o Eulàlia Duran que les causes eren llunyanes, acumulades en el temps i no resoltes. D’aquesta manera, es romp, un cop més, amb la línia conservadora defensada per historiadors com el menorquí Josep Maria Quadrado. Aquestes premisses més conservadores són precisament les que han predominat en la historiografia pròpia de la revolta i es basen a reduir a dues les motivacions que provocaren l’alçament: les males collites i la crisi econòmica. Aquestes tesis conservadores són les que han qüestionat l’alçament i han argumentat que era espontani, injustificat i sense una organització pròpia. A més a més, el capítol està dividit en cinc apartats, cada un dels quals respon a una causa que provocà la revolta agermanada. Així, trobem causes com l’endeutament de la Universitat, la necessitat de fer una nova i justa distribució de la fiscalitat, les dificultats demogràfiques i socials, els problemes dins els gremis i, finalment, l’inestable context hispànic i europeu.

El tercer capítol gira entorn dels fets que marquen l’inici de l’alçament, el dijous llarder de

1521. L'autor en aquest punt aconsegueix eliminar qualsevol bri de dubte sobre els fets ocorreguts el 7 de febrer de 1521. D'aquest dia hi ha hagut sempre diferents visions dels fets, però totes giren entorn de l'empresonament dels set menestrals el dia anterior, la concentració de gent el dia 7 i l'alliberament dels presos amb el consentiment del governador Miguel de Gurrea, en veure's sol i sense suport dels sectors privilegiats amb els quals estava enfrontat. Ara bé, també s'expliquen els dies següents a l'alçament i quines foren les primeres passes de la Germania, la qual cosa fa d'aquest capítol un punt de partida clau per entendre l'esdevenir de la revolta.

Fins al capítol tres, l'autor segueix un ordre seqüencial o lineal temporalment parlant. En el capítol quart, però, es romp amb aquesta línia i en lloc d'explicar el desenvolupament de l'alçament introdueix un capítol molt necessari, l'explicació dels dos bàndols enfrontats: els agermanats i els mascarats. A simple vista pot resultar molt fàcil definir els dos bàndols, els seus anhels i les seves actuacions. Ara bé, tots sabem que les generalitzacions no solen ser bones i aquest cas no n'és una excepció. Cassanyes, amb l'afirmació «es trobaran cavallers agermanats i menestrals mascarats», ja deixa entreveure que els dos bàndols no eren contenidors estancs. El bàndol agermanat, tot i estar format majoritàriament pels sectors humils de la societat, també comptà amb el suport de persones o sectors que a grans trets l'haurien d'haver combatut, com és el cas del cavaller Pere Joan Albertí. Dins ambdós bàndols hi va haver espai per als integrants de l'Església. Ara bé, a grans trets l'alta jerarquia s'oposà a la revolta i el baix clergat hi donà més suport. Pel que fa a les dones, les grans oblidades de la història, tot i que no anaren a la batalla, eren les grans transmissores de les idees agermanades tant a l'àmbit públic sermonejant com a l'àmbit privat traspasant el bagatge agermanat a fills i nets. Així, l'autor en poques línies aconsegueix sintetitzar quines foren les principals demandes dels alçats: eliminar els impostos i els drets senyorials que afectaven sobretot els menestrals i els forans, així com participar en les institucions i solucionar la infrarepresentació que patien. En contraposició amb les demandes

dels agermanats trobem la dels mascarats, que es resumia pràcticament en una: retornar a l'ordre anterior, és a dir, mantenir intactes els privilegis que els agermanats els volien trastocar.

Els següents capítols reprenen l'eix temporal dels esdeveniments començant per explicar les dues etapes de l'alçament. La historiografia ha tendit a classificar la Germania de Mallorca en dues etapes, una de moderada liderada per Joan Crespí i una de radical dirigida per Joanot Colom, classificació que l'autor manté al llibre. La primera de les etapes temporalment parlant va des del febrer de 1521 fins al setembre del mateix any. D'aquesta primera etapa, en destaquem tres punts clau: en primer lloc, els contactes amb els agermanats valencians, la creació de la Tretzena per agilitzar la revolta i l'adhesió dels forans. En segon lloc, destaca la destitució del lloctinent Miguel de Gurrea amb el beneplàcit dels sectors privilegiats que hi estaven enfrontats. I finalment, en tercer lloc, la radicalització de la Germania, que va tenir com a punt àlgid l'assalt al castell de Bellver el 29 de juliol de 1521.

La segona etapa de l'alçament, anomenada tradicionalment «radical», començà amb una espècie de diarquia controlada per Pau Casesnoves regint la Part Forana i Joanot Colom la ciutat. Ara bé, aquesta diarquia durà poc, ja que Colom començà a actuar de manera dictatorial i deixà d'utilitzar òrgans com la Tretzena. Entre les principals mesures destaca l'elaboració d'un cadastre per aplicar la sentència arbitral de 1512, l'abolició dels impostos indirectes sobre el consum i alguns drets senyorials. A més a més, es començà a treballar amb la quitació dels censals que s'aconseguí en certa manera a través de la confiscació i venda dels béns dels mascarats. En l'etapa liderada per Colom destaca la persecució dels mascarats, l'alliberament dels esclaus i els intents de dur la Germania a les altres illes. Cassanyes, dins el capítol de l'etapa radical de l'alçament, fa especial esment del peculiar i desastrós paper de Francesc Ubach, regent de Cancelleria designat pel monarca que havia de convèncer els alçats que abandonessin la revolta, objectiu que no només no aconseguí, sinó que, a més, durant la seva estada a l'illa empitjorà la situació i els agermanats sotmeteren Alcúdia a

un segon setge, que durà fins que arribaren notícies que l'armada reial era de camí.

En els darrers capítols Cassanyes tracta de l'arribada de les tropes reials a l'illa, les principals batalles –Pollença, sa Marjal i Rafal Garcès–, el setge a la ciutat i la capitulació d'aquesta el 7 de març de 1523, 25 mesos després de l'inici de l'alçament. A més a més, no només s'exposen els fets sanguinaris perpetrats per les tropes reials, sinó que el vuitè capítol va més enllà i es dedica íntegrament a les

conseqüències demogràfiques, socioeconòmiques i psicològiques que agreujaren severament la situació de l'illa.

Finalment, Albert Cassanyes a l'últim capítol fa un repàs de com s'ha tractat i interpretat la Germania al llarg dels segles, des del segle XVI fins a l'actualitat, i no només en l'àmbit acadèmic sinó també en el polític i en el literari.

Maria Margalida Perelló Pons

Universitat de les Illes Balears

RESSENYES

Pere Salas Vives, *L'espanyolització de Mallorca. 1808-1923*. Pollença: El Gall Editor, 2020, 422 pp.

Des de la dècada de 1990, la construcció de l'Estat nació, els moviments nacionalistes i les identitats nacionals a Espanya han estat objecte d'atenció des de la història política. La coneguda com a «tesi de la dèbil nacionalització» va funcionar durant molt de temps com a paradigma interpretatiu que explicava el fracàs en la difusió i l'acceptació social de la identitat nacional espanyola com a resultat de la debilitat i la ineficiència –si no inexistència– del nacionalisme espanyol; tot plegat derivava en darrera instància de les particularitats i les insuficiències del procés contemporani de modernització política, social i econòmica a Espanya.

No es pot donar el debat per tancat. Com a mínim, no en el sentit que no s'ha imposat inqüestionablement un nou paradigma, i persisteixen en la historiografia visions sobre l'excepcionalitat o les deficiències d'aquells processos. Tanmateix, s'han fet notables avanços i, tal volta, allò que era més important del debat no consistia a assenyalar-ne insuficiències o no. Especialment, s'ha aconseguit dirigir l'anàlisi cap a símbols, discursos, rituals, dinàmiques territorials, cultures polítiques, entre d'altres elements, i, fins i tot, s'han proposat models analítics i s'ha fet un esforç per incorporar-hi perspectives i conceptes d'estudis internacionals sobre el fenomen del nacionalisme. Això sí, resta molta feina per fer.

En bona part, *L'espanyolització de Mallorca* s'encaixa en aquest panorama historiogràfic. Pere Salas Vives n'és l'autor, un historiador dedicat a l'estudi de la construcció estatal i de la moderna Administració liberal a Espanya, a través del cas mallorquí, fonamentalment. Salas ha explorat el creixement de l'entramat burocràtic, d'infraestructures i serveis, amb un interès especial cap a àmbits com el mèdic, durant el segle XIX i les pri-

meres dècades del XX. En moltes ocasions les anàlisis d'aquelles dinàmiques les ha posades en relació amb el disciplinament popular, l'assentament del liberalisme o la importància dels poders locals, tot situant Espanya en un sentit de normalitat dins el context europeu.

Salas darrerament ha orientat aquestes investigacions en una altra direcció: el procés de nacionalització a Espanya, concretament a Mallorca. Així, com el mateix autor indica, s'ha afegit a un conjunt d'historiadors i historiadores que s'han ocupat de la qüestió al conjunt de les Illes Balears i Pitiüses. Aquest llibre n'és el darrer resultat. Es tracta d'una notable aportació a aquest camp en què es combinen capítols d'anàlisi documental amb altres principalment basats en bibliografia, amb una notable riquesa d'imatges, i que s'aplica amb una mirada àmplia al fenomen de la nació, incorporant-hi diversos marcs interpretatius i dimensions quantitatives i qualitatives.

Des d'un bon principi, l'estudi es formula obertament en contra de la tesi esmentada de la dèbil nacionalització. En canvi, aposta per reavaluar el paper de l'Estat i les seues iniciatives a l'hora de promoure la identitat nacional espanyola, i afirma la majoritària identificació amb Espanya dels mallorquins i mallorquines a partir de l'època contemporània. Ja abans de la revolució liberal, de fet, l'acció estatal hauria contribuït a reformular anteriors fidelitats polítiques i territorials, erosionaria la presència de referents particulars –com la llengua catalana– i, en tot cas, els atribuiria nous significats consonants amb la nació espanyola.

Per tant, no ha d'estranyar que el plantejament de l'obra arranqui de la idea de la centralitat de l'Estat en la construcció i la difusió social de la identitat i el nacionalisme espanyols. Així doncs,

igualment, també cal esperar que bona part del treball se centre en dinàmiques dependents de l'acció estatal, com la guerra, l'exèrcit, l'escola i la fiscalitat. En efecte, el lector trobarà diversos capítols al respecte.

D'entrada, això pot vincular el treball de Salas amb una perspectiva clàssica, «de dalt cap avall», en la concepció del procés de construcció de la identitat nacional. De fet, *Eugen Weber* i *Peasants into Frenchmen* són citats en diverses ocasions per a reforçar l'argument que l'expansió de l'Estat, en forma de servei militar, educació, infraestructures, economia i serveis va ser una contribució clau a la nacionalització. Tanmateix, es tracta d'una referència inexcusable i, sobretot, l'autor manifesta explícitament les crítiques a les interpretacions de Weber i assumeix amb naturalitat que «l'Estat no va actuar en solitari en el procés de nacionalització» (p. 179).

A més a més, els plantejaments del llibre van molt més enllà. Salas dedica un capítol i diverses pàgines a la funció nacionalitzadora en sentit espanyol de la religió i l'Església. En aquell àmbit, l'autor destaca que es va donar cabuda a declinacions regionals de l'*espanyolitat*, per a incorporar en alguns casos símbols, relats i figures històriques i la llengua catalana a la definició nacional espanyola de Mallorca. Es tractaria d'una integració subordinada, però possible i efectivament duta a terme. Al respecte, la construcció de la identitat nacional des de l'espai regional i municipal és una hipòtesi que sobrevola el conjunt del treball de Salas. Això també trenca parcialment l'esmentada visió clàssica, «de dalt cap avall», que l'autor especialment confronta amb interpretacions deutores de la tesi de la dèbil nacionalització, que entenen el vigor dels discursos i la simbologia regional i local com a frens a la identificació amb el marc nacional espanyol. En aquest punt, Salas segueix línies d'investigació obertes de manera pionera des de la Universitat de València, entre altres, com en queda bona constància en la bibliografia utilitzada. En el cas de l'autor de Pollença, això es concreta en l'anàlisi de l'Administració municipal en qüestions com fiscalitat, símbols, el nomenclàtor urbà o la política local. Aquesta darrera dimensió es desenvolupa a un destacat capítol que subratlla

la inserció mallorquina en les lògiques de l'Estat nació, a través d'elements com la participació partidista en formacions d'àmbit i obediència nacional espanyola o la recepció i l'experiència dels debats i els afers nacionals des dels municipis.

L'aposta per proporcionar mirades renovades es posa de manifest també en la voluntat de sumar el concepte de nacionalisme banal de Michael Billig. Tanmateix, en aquest punt, tal volta, l'obra pot contenir alguns aspectes per a matisar. El nacionalisme banal, en part, fa al·lusió a la reproducció naturalitzada i inconscient, no percebuda com a tal, del repertori simbòlic i els marcadors de la identitat nacional. La proposta analítica del sociòleg britànic s'ha anat arreplegant en la historiografia espanyola només en les darreres dècades, però amb certa vitalitat, com ha remarcat Alejandro Quiroga. L'esforç per incorporar-ne l'ús per part de Salas és destacable. Això no obstant, l'autor reconeix, per exemple, que l'anàlisi de la premsa com a mecanisme de difusió quotidiana d'identitat nacional «podria quedar com una de les mancances d'aquest treball i un dels objectius de futurs estudis» (p. 384). Però, al marge d'això, alguns capítols del llibre, com el titulat «Nacionalitzant des de l'Administració», s'encapçalen amb una referència a Billig, sense recórrer després a la idea de nacionalisme banal. Això pot contribuir a identificar erròniament nacionalisme d'Estat amb nacionalisme banal. De fet, Salas al·ludeix al concepte justament en moments i contexts en què, més aviat, es desplegaria un nacionalisme explícit –*bot*– com seria el de les guerres d'Àfrica, les celebracions de festivitats o les disputes al voltant de la presència de la bandera nacional espanyola a les balconades dels ajuntaments. Per moments, tot plegat pot desdibuixar el concepte.

Igualment, l'autor ofereix una aproximació a la reelaboració dels discursos i l'imaginari nacional per part de cultures polítiques republicanes i socialista. L'objectiu és obtenir un complement a les perspectives «des de dalt». L'estudi permet a Salas observar com les iniciatives polítiques i educatives d'aquelles es van adscriure a l'àmbit nacional espanyol i majoritàriament no posaren en qüestió la preeminència lingüística atribuïda al castellà. En aquest punt, cal convidar l'autor

a insistir en aquests aspectes en pròxims treballs, atesa la riquesa documental que ha quedat per explorar al llibre, com la publicació socialista *El Obrero Balear*.

En conjunt, no hi ha dubtes que *L'espanyolització de Mallorca* representa una contribució important per a la historiografia interessada en el fe-

nomen nacional, a Mallorca i més enllà. Les seues perspectives i conclusions poden ser projectades a molts altres contextos i enriquir-ne els debats.

Aurelio Martí Bataller
Universitat de València

RESSENYES

Miquel Àngel Capellà Galmés, Júlia Roman Quetgles, Francesca Tugores Truyol (coord.), *Ciudad histórica y paisaje construido. Valores y protección jurídica*. Palma: Edicions UIB, 2020, 159 pp.

La publicació recull les conclusions del projecte de R+D «Ciutats històriques i paisatge construït a Mallorca: anàlisi dels seus valors i estat de protecció jurídica» (HAR 2012-36193). La temàtica central és l'anàlisi de les proteccions establertes sobre el patrimoni construït al llarg del segle XX. Cada un dels estudis és una reflexió crítica sobre la problemàtica a la qual s'enfronta la gestió actual d'un patrimoni, per a ell mateix complex i específic, i encara més quan per les seves característiques materials i contextuals la seva protecció resta estretament vinculada a la planificació urbanística.

Superant el concepte tradicional de Monument s'hi inclouen especialment les categories de Conjunt Històric i Jardí Històric. De fet, només les dues primeres aportacions es refereixen únicament a edificis protegits, tant dins com fora de l'Estat espanyol; són els d'Ascensión Hernández Martínez i el de M. Pilar Biel Ibáñez. L'estudi d'Hernández Martínez se centra en projectes concrets de reforma d'edificis protegits, el Museu Nacional de les Arts del segle XXI de Roma i el Nou Museu Berlín. Per la seva banda, Biel Ibáñez analitza els usos del patrimoni industrial a partir de les restauracions dels CaixaFòrum de Madrid i Barcelona, d'una banda, i de l'Alhóndiga de Bilbao, de l'altra.

Ambdós estudis arriben a conclusions complementàries. Hernández reflexiona sobre la necessitat d'assumir que quan un element ha estat protegit no és per actuar-hi perdent el respecte pel passat i l'entorn. Biel concreta encara més i culpa la banalització de finals del segle XX i l'impacte mediàtic dels arquitectes estrella de perdre no només els valors patrimonials, sinó també la consciència sobre la història del treball. En qualse-

vol cas, afirma que la crisi econòmica ha posat fi a aquest escenari i les administracions s'han obert a noves propostes més adequades, com les fàbriques de creació.

La resta del volum ens aproxima a la realitat de la ciutat històrica i del paisatge construït a l'illa de Mallorca. Francesca Tugores i Antoni Lozano analitzen les declaracions de protecció dels nuclis històrics de Palma, Petra, Muro, Alcúdia, Felanitx, Binissalem, Manacor, Deià i Estellencs. La conclusió a què arriben és que les proteccions foren, en certa manera, arbitràries, a vegades, perquè es tractava de la resposta a projectes urbanístics concrets, sense disposar dels estudis històrics pertinents. Encara més greu és la manca de delimitacions correctes i de directrius d'intervenció per regir l'activitat urbanística.

Exposen també com aquest panorama ha canviat després de l'aprovació del Pla Territorial de Mallorca. Així, des de 2007, es realitzen estudis tècnics que justifiquen la delimitació i l'entorn dels nous conjunts (Ruberts, ses Alqueries, ses Coves, ses Ollerries, Biniali, Biniaraix, Orient) i s'hi inclouen normes de protecció que s'hauran de tenir presents en els corresponents plans especials.

Catalina Cantarellas centra el seu treball en les transformacions que ha sofert el centre històric de Palma des de l'època de Carles IV fins al planejament més actual, preveient també la protecció d'altres nuclis periurbans, com el barri del Jonquet, declarat Conjunt Històric el 2009. Consta així com la consciència patrimonial va sortint del conjunt històric declarat i es fixa en els nuclis procedents d'urbanitzacions del segle XIX, especialment aquells vinculats a nuclis fabrils. Finalment, planteja l'altra cara de la rehabilitació urbana, la

globalització, la gentrificació i la unificació econòmica i cultural, tot això allunyat de les característiques que motivaren la protecció.

F. Lladó ens mostra com els relats dels viatgers estrangers a Mallorca al llarg del segle XX descriuen la ciutat d'una manera diferent dels del segle XIX. Continuen visitant la Seu, la Llotja o Bellver, però retraten per escrit i en imatges la vida urbana i les característiques del seu ambient.

La història de la «no-protecció» del nucli històric de Randa (Algaida) és l'eix vertebrador que empra Miquel Àngel Capellà per introduir-nos en el món dels paratges pintorescos, categoria que va adquirir el santuari de Cura l'any 1951, després d'un llarg procés en el qual es va considerar que la seva arquitectura no li permetia gaudir de la condició de Monument. En realitat, es tractava d'aconseguir un territori d'influència entorn del santuari per poder desenvolupar actes religiosos evitant confrontacions amb els propietaris del puig de Randa. De totes maneres, la declaració no ha impedit la degradació de la zona, abandonades ja les il·lusions de grans esdeveniments de caire religiós. El que resulta definitivament incomprensible és no haver-se aconseguit l'extensió de la protecció a tot el puig de Randa, amb el tres santuaris i el llogaret. Aquest, ni tan sols figura a la llista de llogarets a protegir que inclou el Pla Territorial de Mallorca.

La problemàtica dels jardins històrics és abordada per Júlia Roman en una anàlisi de les proteccions de què gaudeixen els jardins de Mallorca.

Possiblement es tracti del cas més flagrant d'aturada de processos de protecció; una llista de jardins amb el procediment incoat després de l'estudi de la Inspecció Tècnica de Monuments i Conjunts, coincident amb el darrer període de funcionament del Patronat de Jardins Històrics, que resta encara per tancar definitivament. Dels tres jardins definitivament declarats, una declaració té motivacions d'explotació turística (Alfàbia) i les altres dues, ja a l'ampara de la legislació actualment vigent (Son Berga i Can Rubert), són intents de frenar desenvolupaments urbanístics o d'infraestructures.

Els estudis apunten algunes de les causes que dificulten una tutela eficient i efectiva del patrimoni historicoartístic; a la llum dels resultats, emergeix l'especulació de què ha estat objecte el patrimoni per atendre interessos allunyats dels valors específics. Sense una base sòlida, els processos de restauració, la conservació o l'atribució de nous usos per complir amb les exigències socials i culturals de l'actualitat poden resultar arbitraris i qüestionables en els resultats. Davant el repte diari de la gestió del patrimoni construït, la conclusió és clara i compartida: el coneixement de l'element i la recerca destinada a determinar-ne els valors han de fonamentar la planificació i la presa de decisions.

M. Magdalena Riera Frau
Arqueòloga municipal de
l'Ajuntament de Palma

RESSENYES

Julián Casanova Ruiz, *Una violencia indómita. El siglo XX europeo*. Barcelona: Editorial Crítica, 2020, 391 pp.

Durant bona part del segle XX i en gairebé tots els punts d'Europa, la violència va ser l'element central en les relacions entre Estats, nacions, grups ètnics i classes socials. Es va apoderar de les passions humanes i va definir la manera en què s'havien de resoldre les pugnes d'hegemonia entre els diferents models polítics i econòmics.

Precisament, és a l'estudi d'aquesta violència perllongada al que Julián Casanova ha dedicat el seu últim assaig. Una VIOLÈNCIA amb majúscules en què s'ajunten el dolor, l'horror, la tortura, la fam, l'aniquilació, la deportació, la violació i la mort. En l'obra, l'autor analitza les principals manifestacions de violència, recurrents i de vegades contínues, que van marcar la història del segle XX europeu. Una violència que va presentar una gran varietat de tipologies: revolucionària, contrarevolucionària, sexual, paramilitar, feixista i terrorista.

Casanova és catedràtic d'Història Contemporània a la Universitat de Saragossa. Col·labora habitualment amb universitats britàniques, nord-americanes i llatinoamericanes. Darrerament, ha fet tasca d'investigació i docència a la Central European University de Budapest i a la Universitat de Princeton.

Una de les seves grans preocupacions sobre la història sempre ha estat que no quedi exclusivament relegada a l'àmbit acadèmic com a mera qüestió acumulativa de coneixements i erudició. Julián Casanova té per objectiu traslladar la història com a ciència social a totes les capes de la població. En aquest sentit, la nova obra que presenta segueix aquesta línia divulgativa que tant caracteritza el seu perfil professional. *Una violencia indómita* consisteix en una síntesi d'alta divulgació, ben executada, amb un gran rigor científic i amb la pretensió d'oferir un nou enfocament historiogràfic sobre l'estudi de la violència d'Europa.

Un original enfocament sobre la violència que historiogràficament comporta dues derivacions fonamentals: la primera, el rebuig de la periodització àmpliament estesa que postula un segle XX curt (1914-1989) citant E. Hobsbawm i dues guerres mundials com a excepcions en una centúria amb una segona meitat bàsicament pacífica. Casanova, en canvi, parla d'una continuada «guerra civil europea de més de trenta anys», que es desencadena brutalment el 1914, però que es perllonga més enllà de 1945 amb la Guerra Freda. L'altra conseqüència és la impugnació del que bé podria anomenar-se discriminació historiogràfica occidentalista (especialment, francesa i britànica), a la qual es culpa d'un inacceptable reduccionisme: mirar Europa atenent només la seva part occidental, la més pròspera econòmicament i més democràtica en drets. El que es proposa en aquest cas és la substitució d'aquesta òptica per un enfocament holístic i, fins i tot, la compensació de la tradicional postergació de l'Est europeu amb una atenció privilegiada. Sense oblidar tampoc el Mediterrani i la violència feixista exercida a Portugal, Itàlia i a Espanya durant la Guerra Civil i la dictadura franquista. La violència, en la seva opinió, va travessar tot l'arc geogràfic europeu, si bé, com és evident, amb ritmes d'intensitat i idiosincràsies diferents.

L'estructura de la investigació està fonamentada a partir de fonts primàries i secundàries que ha recollit de les seves estades i viatges a centres d'investigació estrangers, com Budapest i Princeton, a més de comptar amb el suport del Ministeri d'Economia i Competitivitat.

El llibre està estructurat en set capítols, amb una introducció inicial en què fa un breu comentari dels temes que es trobarà el lector. A més, in-

corpora unes excel·lents imatges dels anys de què tracta l'obra, per fer-la més visual. En el primer capítol, ens acosta a l'origen de les violències de finals del segle XIX que marcaren les de principis del segle XX, plenes d'odi de les elits econòmiques, que viuen en «un món de privilegis, luxe i poder» gràcies a la Revolució Industrial. El segon capítol se centra en el període de l'imperialisme i la difusió dels valors nacionalistes, militaristes i racistes, sobretot contra el poble jueu. També l'historiador destaca en aquesta època l'origen del «darwinisme social». En el tercer capítol s'aproxima a l'enorme destrucció de vides en la Primera Guerra Mundial. Són els anys de «la putrefacció de la política, i de la glorificació armamentista i els valors masculins». També explica la revolució bolxevic de 1917 a Rússia i l'aposta pel «socialisme real». En el quart capítol, l'autor defensa la postura que «la Gran Guerra» no va acabar l'any 1918, atès que la postguerra va ser una època convulsa en molts territoris, amb revolucions i contrarevolucions, guerres civils i altres conflictes produïts pel «buit de poder deixat per la caiguda dels tradicionals estats imperials (Rússia, Turquia i Àustria-Hongria)». El capítol cinquè explica les neteges ètniques amb especial atenció al genocidi nazi i els horrors de l'estalinisme. També dona importància a la violència sexual contra dones i nens per part de molts soldats i paramilitars en diferents conteses, llocs ocupats i camps de refugiats. Violència sexual, silenciada en nombroses ocasions, però tan present com les tortures quan es parla dels diferents conflictes de la història del segle XX. Més enllà de les violacions, com el rapat de cap o les cerimònies d'exclusió, veiem que destaca un dels aspectes més innovadors i que més criden l'atenció: la violació sistemàtica de dones convertida en instrument de domini i terror durant l'última guerra balcànica –la desintegració de Iugoslàvia en els anys noranta–, i que ens dona peu a reinterpretar cruels episodis de les dècades anteriors, com l'avanç de l'Exèrcit Roig cap a Berlín a les acaballes de la Segona Guerra Mundial, pel que fa a agressions i humiliacions sexuals, una de les expressions més miserables de la «violència indòmita». El sisè capítol ens parla de les postguerraes, les purgues i les execucions de rivals po-

lítics, després de la Segona Guerra Mundial. Un període també molt violent, que va donar pas a diferents velocitats a èpoques més estables amb el sorgiment de l'estat del benestar i el creixement econòmic a gairebé tot Europa. En l'últim capítol, Casanova se centra en l'Europa Central i de l'Est; tot i que travessa tot el llibre, hi dedica un capítol propi al final. Aquí analitza la victòria contra el nazisme, la desintegració de la Unió Soviètica, la divisió de les dues Alemanyes, els casos d'Hongria i Romania i l'aixafament de la Primavera de Praga, sense deixar de banda la guerra de Iugoslàvia dels anys noranta.

Casanova conclou l'assaig amb un epíleg que conté idees que conviden a la reflexió. Si els passats d'Europa es van caracteritzar per la seva fractura, els presents no es troben menys dividits. Les temptacions sobiranistes i els populismes nacionalistes posen en perill la democràcia europea, que va representar el desterrament de la violència com a eina dels Estats contra els ciutadans, les classes i els grups i, com no, d'unes nacions contra les altres.

Les grans matances o declaracions de guerra van ser resultat de decisions de líders o dirigents amb noms i cognoms. Van ser ells els responsables de les atrocitats que es van cometre en nom de l'ètnia, la religió, la pàtria o qualsevol altra entitat política. Per això, a tot arreu mirar al passat constitueix un exercici traumàtic i caracteritza el segle XX com el «segle de violència indòmita, amb cicatrius visibles i ocultes de massacres i destrucció. Un passat fet present, recordat, oblidat, confrontat, reprimit».

Sens dubte, aquesta obra ha creat i marcarà una nova línia historiogràfica per entendre el fenomen de la violència europea. Molt més que un llibre d'història, suposa un veritable intent per comprendre, si de cas és possible, les desraons humanes que han governat el llarg segle XX. La història té com a funció descobrir les veritats i no servir mai més per justificar la barbàrie narrada al llibre.

Sebastià Feliu Cantallops
Universitat de les Illes Balears

RESSENYES

Francisco de Luis Martín, *Pablo Iglesias. Muerte y memoria de un mito*. Córdoba: Almuzara, 2021, 271 pp.

Sobra recordar los motivos por los que Pablo Iglesias Posse fue una de las personalidades políticas más influyentes del primer tercio del siglo XX en España. Su trayectoria al frente del Partido Socialista Obrero Español (PSOE) y de la Unión General de Trabajadores le convirtió en el socialista más destacado de su época y, por tanto, su figura ha sido objeto de estudio preferente por los especialistas en la historia del movimiento obrero en España desde hace décadas. *Pablo Iglesias. Muerte y memoria de un mito*, del catedrático de Historia Contemporánea de la Universidad de Salamanca Francisco de Luis Martín, supone la última aportación a su conocimiento.

La monografía de Francisco de Luis no es, sin embargo, una biografía de Pablo Iglesias, tema que, como reconoce el propio autor, ha sido ya tratado en profundidad. Por el contrario, la investigación que da lugar a este libro tiene como objetivo principal la reconstrucción del «relato militante» –como se denomina en la introducción– construido en torno a la figura de Iglesias a raíz de su muerte en diciembre de 1925. Para alcanzar este objetivo el autor analiza la representación que se hizo de Iglesias y su legado desde el momento de su entierro hasta la transición a la democracia.

Una vez presentados los objetivos de esta obra, son necesarias algunas referencias sobre su autor. Francisco de Luis es uno de los más autorizados expertos en la historia del socialismo y ha dedicado la mayor parte de su dilatada trayectoria académica e investigadora al análisis sociocultural del movimiento socialista en el primer tercio del siglo XX. Su obra es una referencia inexcusable si hablamos de la educación, las casas del pueblo, la literatura, el deporte, la vivienda o el sindicalismo socialista, temas todos ellos a los que ha dedicado exhaustivas monografías desde principios de la

década de 1990. Este envidiable bagaje académico supone uno de los grandes atractivos de *Pablo Iglesias*, donde se pone especialmente de manifiesto al analizar la formación intelectual de Iglesias en el primero de sus capítulos. Este nuevo estudio refleja, como ya lo hicieron sus obras anteriores, el interés de Francisco de Luis por explorar aproximaciones alternativas a la historia del movimiento obrero y cultivar líneas de investigación poco desarrolladas hasta la fecha, como es el caso de los estudios sobre la memoria socialista.

El punto de partida de esta obra es el estudio de las políticas de memoria diseñadas en torno a Pablo Iglesias. Sin embargo, este planteamiento inicial ha acabado llevando al autor a analizar, por un lado, efectivamente, los ritos, los relatos y los símbolos asociados durante décadas con la preservación de la memoria de Iglesias y, por otro, los usos políticos cambiantes de esta memoria en el seno del movimiento socialista. La combinación de esta doble perspectiva es lo que confiere interés y originalidad al presente estudio, con lo que trasciende la recopilación de información sobre la gestión del legado de Iglesias para plantear una relectura de la evolución del socialismo en España a través de los cambios en esta política de memoria.

El contenido de *Pablo Iglesias. Muerte y memoria de un mito* podemos presentarlo esquemáticamente diferenciando entre los capítulos de carácter interpretativo frente a otros más descriptivos. Así, empezando por estos últimos, nos encontramos con los capítulos que Francisco de Luis dedica a la cobertura mediática de la muerte de Iglesias, al multitudinario funeral que se celebró en Madrid, a la comparación entre el fallecimiento de Antonio Maura y el de Pablo Iglesias y a los aniversarios, los memoriales y las celebraciones

que se llevaron a cabo en su recuerdo, con especial atención a los de la etapa republicana.

En estos capítulos es donde mejor se aprecia la ingente cantidad de fuentes hemerográficas, archivísticas, fotográficas y bibliográficas manejadas por el autor. Mención aparte merece en este sentido la reconstrucción de las reacciones periódicas al fallecimiento de Iglesias, que, más allá de la información que nos proporciona sobre este acontecimiento y sus consecuencias en el movimiento socialista, constituye una fascinante radiografía de todo el espectro político español durante los primeros años de la dictadura de Primo de Rivera. Igualmente interesante es la detallada narración e interpretación del funeral de Iglesias, punto de inflexión de gran importancia en el proceso de sacralización de su figura y de configuración de su memoria como símbolo del carácter y la unidad del socialismo español. Un proceso que Francisco de Luis analiza de forma pormenorizada hasta el inicio de la Guerra Civil a través de las veladas conmemorativas, la publicación de las primeras biografías de Iglesias por Juan José Morato, Julián Zugazagoitia y Juan Almela Meliá, las recopilaciones parciales de su producción, la creación de la Fundación Pablo Iglesias y su creciente presencia en el espacio público debido a iniciativas como el mausoleo del cementerio civil o el monumento en el parque del Oeste.

Este trabajo de recopilación de información permite a Francisco de Luis analizar la historia de las políticas de memoria construidas a través de todas estas iniciativas en los capítulos que tienen un carácter más interpretativo. El objetivo fundamental de estos capítulos es comprender los cambios en los usos políticos de la figura de Iglesias en función del contexto político. Así, apreciamos la influencia que tuvo la evolución de las discrepancias en el socialismo acerca de cuál debía ser su posición ante la dictadura de Primo de Rivera –cuando la imagen de Iglesias todavía mantenía unas connotaciones comunes para todos los militantes– hasta la profunda división que experimentó el movimiento durante la Segunda República, la Guerra Civil y los primeros años del exilio. Un periodo en el que la memoria de Iglesias fue empleada de forma deliberada por las distintas faccio-

nes en que se dividió el socialismo para combatir a sus oponentes internos. Como demuestra el autor, la memoria de Iglesias se habría ido unificando lentamente en el exilio mientras en España el franquismo borraba todo rastro de su destacada presencia en el espacio público republicano. Esta nueva imagen de Iglesias habría estado llamada a perdurar hasta la actualidad con un grado de consenso notable en el seno del socialismo, lo que constituyó, de hecho, uno de los pocos nexos de calado entre el PSOE de la transición y su pasado anterior a la guerra.

La trascendencia de este asunto para la comprensión de la historia del socialismo en nuestro país y el carácter pionero del estudio de Francisco de Luis llevan a pensar que esta monografía abre un camino que será transitado por otros especialistas que ampliarán y matizarán algunas de las hipótesis que venimos comentando. A modo de conclusión cabría señalar algunos temas que son mencionados en el estudio y que consideramos que podrían arrojar conclusiones de gran interés si se aborda su desarrollo en un futuro. El tema más sugerente nos parece el empleo de la memoria de Iglesias en el contexto de confrontación interna socialista durante la Segunda República. En este sentido cabría hacerse varias preguntas. Algunas de ellas serían en qué temas –además de la unidad del movimiento obrero empleado por las Juventudes– buscaron el amparo de Iglesias las facciones en que estaba dividido el socialismo, quiénes estuvieron implicados en estas operaciones de resignificación de su memoria, desde dónde y con qué medios lo hicieron, en qué se tradujeron y, sobre todo, si este uso interesado de la memoria de Iglesias fue en sí mismo objeto de discusión entre las distintas sensibilidades del socialismo del momento. Otro asunto que podría tener desarrollos muy interesantes sería la ampliación de la variable comparativa de la investigación de Francisco de Luis. Además del caso de Maura, podría resultar muy pertinente comparar las repercusiones de la muerte de Iglesias con las de otras figuras similares a la suya por su posición en el campo político e intelectual, como podrían ser las de Francisco Giner de los Ríos o Benito Pérez Galdós, fallecidos en 1915 y 1920, respectivamente. También

sería interesante, y contribuiría a internacionalizar este objeto de estudio, comparar este caso con el de otros destacados dirigentes del socialismo europeo.

Pablo Iglesias. Muerte y memoria de un mito supone, por todo lo que hemos ido apuntando, una aportación original y novedosa a los estudios sobre el socialismo español y sobre la figura de Pablo Iglesias. Como ya es habitual en la producción de

Francisco de Luis, el rigor de su investigación, la variedad de fuentes consultadas, la originalidad de sus hipótesis y su depurado estilo literario otorgan a esta monografía un gran valor historiográfico. Los estudios que se realicen partiendo de su interpretación de las políticas de memoria en el socialismo español serán la mejor prueba de ello.

Alberto Núñez Rodríguez
Universidad de Salamanca

RESSENYES

Mario Amorós, *¡No pasarán!. Biografía de Dolores Ibárruri, Pasionaria*. Madrid: Akal, 2021, 608 pp.

Este mes de noviembre de 2021 se cumplen cien años de un hecho político de suma importancia que ha marcado hasta hoy todo el recorrido del movimiento obrero español, así como también lo ha hecho de la historia política, económica y social de nuestro país. Y es que ahora se conmemora el centenario del nacimiento del Partido Comunista de España (PCE), que de una organización minúscula y con presencia residual y localizada en algunas regiones pasaría a transformarse en «el partido», así sin más añadiduras, al convertirse en la fuerza opositora por excelencia durante los años de la dictadura franquista, poco antes de que las crisis internas y la caída del referente soviético casi acabasen con todo el patrimonio atesorado por el comunismo español durante décadas de existencia.

Era previsible, como así suele suceder en estos casos, que un aniversario redondo trajera consigo la publicación de trabajos relacionados con la historia del comunismo español y, aunque ciertamente esta producción ha existido, tal vez esta no haya estado cuantitativamente a la altura de las expectativas de lo esperable para la celebración de un acontecimiento de esta importancia. Trabajos como la monografía sobre la historia general del partido, escrita por el catedrático emérito José Luis Martín Ramos; el análisis de Manuel Aznar Soler, que pone en relación el PCE con la literatura; el ensayo «Camaradas de un comité menor», de Ángel Luis López Villaverde y Fernando Hernández Sánchez, o la obra colectiva de la FIM, «Un siglo de comunismo en España», suponen una excepción en este sentido, de la que también forma parte la biografía recientemente publicada por el historiador Mario Amorós (*¡No pasarán!. Biografía de Dolores Ibárruri, Pasionaria*. Madrid: Akal, 2021).

Y es que hablar de comunismo español es hacerlo de su figura más emblemática, Dolores Ibárruri, la conocida por todos como «Pasionaria», quien fuera secretaria general de los comunistas españoles tras la década de dirección del sevillano José Díaz Ramos, y posiblemente la figura política femenina española de mayor impacto internacional en toda nuestra historia contemporánea. Así, no era de extrañar que en el centenario pudiera surgir una biografía renovada sobre su figura, que, de hecho, semanas antes de la publicación del trabajo de Amorós, ya fue protagonista de otra, de carácter divulgativo, firmada por el historiador Diego Díaz.

El trabajo de Mario Amorós aúna también ese intento divulgativo con una rigurosidad metódica y el aparato crítico que debe exigirse a cualquier trabajo de un historiador serio. Amorós, por ello, asienta su trabajo en una pormenorizada consulta de fuentes, algunas hasta ahora incluso inéditas, y que sustentan una obra de enorme interés tanto para el público general como para el académico, y da un paso más en la normalización de los estudios sobre el comunismo en España.

No ocupa, sin embargo, Amorós un terreno baldío con su estudio, ya que la figura de Dolores Ibárruri ha sido objeto de una ingente literatura de distinta calidad, entre la que destacan memorias, artículos de prensa, biografías y otros textos, que no pocas veces fueron escritos desde parámetros subjetivos y carentes de toda neutralidad valorativa. Porque si algo destaca en los trabajos que se han escrito sobre Dolores Ibárruri son tanto los textos hagiográficos promovidos por el partido y simpatizantes como aquellos influenciados por la literatura anticomunista de la Guerra Fría, igualmente faltos del mínimo rigor. Y es que tal ha sido la producción sobre su vida que la Pasionaria a

la que se acerca Amorós resulta extremadamente difícil de reconstruir por un problema extraño al del resto de los protagonistas de la historia del comunismo español –salvo, tal vez, Santiago Carrillo–, que es el de la desinformación por exceso de información, dada la importante cantidad de documentación generada sobre ella.

Pero esa primera dificultad ha sido superada, sin duda, con creces por Mario Amorós, que ha sido capaz de escribir una síntesis biográfica de extraordinario valor, y que no se limita, sin embargo, a realizar un estado de la cuestión sobre Pasionaria, conformándose con valorar de manera crítica las fuentes ya publicadas, sino basando su trabajo en una rigurosa y minuciosa consulta archivística, la consulta exhaustiva de la prensa comunista de la época, además de importante material inédito, entre el que cabría destacar las 150 cajas del archivo privado de la familia y las memorias (hasta ahora nunca consultadas por un investigador) de la hija de Ibárruri, Amaya Ruiz.

La historia, que arranca con su vida como hija, nieta y esposa de mineros en su Vizcaya natal hasta su muerte acaecida en el año 1989, recorre la trayectoria vital, tanto política como personal, de Dolores Ibárruri, abordando episodios como sus inicios en la militancia política, su ascenso como dirigente, la Guerra Civil y la II Guerra Mundial,

además de la lucha antifranquista y la transición, y no se olvida de abordar momentos clave de la vida interna del partido, como la desestalinización, el eurocomunismo o la polémica Claudín-Semprún. La evolución de su vida personal desde su nacimiento en una comarca minera, su matrimonio con Julián Ruiz, la muerte de sus hijos o su idilio con el dirigente Francisco Antón son también abordados por el autor, que, además, no olvida reflexionar sobre el pensamiento político de la protagonista, planteando cuestiones acerca de su papel en las diferentes crisis ideológicas que vivió el partido en esos años o su relación con otros movimientos, como el feminismo.

En definitiva, Mario Amorós realiza una investigación seria y profunda, basada en fuentes sólidas y en algunos casos novedosas, y escrita de la manera amena que permite que el trabajo sirva tanto para historiadores versados como para el público general que quiera acercarse a esta historia por primera vez. Una biografía que sigue la senda de los trabajos ya publicados por el autor, y que está ya destinada a ocupar un lugar destacado en la historiografía del movimiento obrero español contemporáneo.

Alejandro Sánchez Moreno

RESSENYES

Fernando Fernández Holgado y Tomás Moreno Aparicio (eds.), *Morir en Madrid (1939-1944). Las ejecuciones masivas del franquismo en la capital*. Madrid: Antonio Machado Libros, 2020, 395 pp.

Nos encontramos ante una obra de título evocador –el nombre de Frédéric Rossif se nos viene a la mente ya con el primer vistazo– y con un contenido de actualidad, habida cuenta de los acontecimientos que han sacudido la ciudad de Madrid en lo que a memoria histórica se refiere desde la llegada al consistorio de José Luis Martínez-Almeida. *Morir en Madrid (1939-1944). Las ejecuciones masivas del franquismo en la capital* es, entrando en lo formal, una obra de carácter colectivo, editada por Fernando Hernández Holgado y Tomás Moreno Aparicio, que cuenta con una nómina de colaboradores de primer orden, dos prólogos –a cargo el primero, del Grupo Municipal Socialista de Madrid, y el segundo, del Grupo Político Municipal Más Madrid–, unas breves reflexiones de Fernando Sánchez Castillo –artista encargado de diseñar el Memorial del cementerio de la Almudena– y, finalmente, un listado exhaustivo de las personas ejecutadas en Madrid entre 1939 y 1944.

Y es que, tal y como apuntan los editores en la presentación del volumen, este persigue un doble objetivo: por un lado, el de ser un libro-memorial y, por otro, el de constituirse en un esfuerzo historiográfico que explique y analice algunos aspectos relacionados con las ejecuciones masivas que se llevaron a cabo en el Madrid de posguerra. El primero queda recogido en el listado de las 2.936 personas ejecutadas en las inmediaciones del antiguo cementerio del Este, actual cementerio de Nuestra Señora de la Almudena, en el periodo señalado anteriormente. Una recopilación de nombres y datos que viene, de alguna forma, a complementar la que se publicó en 2018 en la página web del Ayuntamiento de Madrid. Un trabajo, este último, posibilitado por la Oficina de Derechos Humanos y Memoria del Ayuntamiento de

Madrid –dirigida en aquel entonces por Mauricio Valiente, concejal y teniente de alcalde de Ahora Madrid– y que se nutrió de un detallado trabajo con la documentación conservada en el propio cementerio. Un trabajo que permitió completar la labor de recuperación iniciada desde la sociedad civil por el movimiento memorialista: en este caso, el listado publicado, a partir de 2005, por la asociación de familiares de víctimas de la represión franquista en Madrid Memoria y Libertad.

La elaboración de este listado –así lo recogía la iniciativa apoyada desde el consistorio de Manuela Carmena– habría de ir acompañada de un memorial que, sito en el propio cementerio, escenario de estas ejecuciones, recordaría a todas estas personas, víctimas de la represión franquista. Un memorial cuya construcción fue interrumpida en los primeros compases de 2020, por orden del ayuntamiento de Martínez-Almeida, y se retiraron las placas con los nombres que ya se habían colocado y se sustituyeron por la frase siguiente: «El pueblo de Madrid a todos los madrileños que, entre 1936 y 1944, sufrieron la violencia por razones políticas, ideológicas o por sus creencias religiosas. Paz, piedad y perdón».

Este episodio, que demuestra la centralidad del relato por la memoria, enmarca las contribuciones que componen la parte *historiográfica* de este libro. Fernando Hernández Holgado firma el primero de los estudios, «Ejecuciones en el Madrid de posguerra (1939-1994)», que nos acerca, por un lado, al cementerio del Este, a su significación y a la barbarie allí cometida y, por otro, al minucioso trabajo llevado a cabo en la elaboración del listado y el informe que lo acompañaba en 2018: documentación, cotejo, análisis y reconstrucción de la dinámica represiva implantada en Madrid por los sublevados.

«Quiénes eran» es la contribución de Tomás Montero Aparicio, miembro de Memoria y Libertad, y en ella se desgrana la labor de rescate de información personal y contextual, en forma de testimonios, fotografías, cartas, etc., llevada a cabo por familiares y amigos de las víctimas. El relato de cómo el carácter abierto y colaborativo del primer listado elaborado por este colectivo permitió que se fuese nutriendo de información, testimonios y nombres que no habían sido recogidos hasta ese momento –proporcionados por investigadoras, investigadores y familiares–, hasta el punto de permitir recoger más de trescientas biografías, constituye un valioso ejemplo de iniciativa de la sociedad civil para recuperar la huella que el franquismo intentó, con su praxis represiva, borrar de la historia.

Los capítulos firmados por Santiago Vega Sombría, «La represión olvidada. Las muertes silenciadas en el Madrid de posguerra»; Daniel Oviedo Silva, «Paz a mano armada. Los atracos y su represión en el Madrid de la posguerra (1939-1944)»; Alejandro Pérez Olivares, «Sumarísimas historias. Verdugos, colaboradores y construcción de la culpabilidad en la ¿justicia? franquista de ocupación», y Fernando Jiménez Herrera, «Reinterpretar la violencia revolucionaria. El franquismo y la construcción de las “checas”», nos permiten aproximarnos al fenómeno de la represión franquista en Madrid desde distintas ópticas.

Los problemas para poder identificar, en algunos casos, fallecimientos derivados de las lógicas represivas del «Nuevo Estado», y cómo el trabajo con diversas fuentes permite clarificarlos ocupan la contribución de Vega Sombría. Daniel Oviedo Silva complejiza, en su texto, el escenario del Madrid de posguerra. Mediante el análisis de varios casos de ejecutados por haber participado en atracos a mano armada, el autor invita a trascender las definiciones más tradicionales de «lo político» para entender las múltiples dimensiones del aparato represor franquista. Con un capítulo que encierra una advertencia de índole metodológica, no asumir acríticamente los contenidos de los sumarios militares de aquellos, Alejandro Pérez Olivares nos acerca al papel desempeñado por la población civil de aquel Madrid de la inmediata posguerra –portereros, vecinos, serenos...– en la identificación

y captura del enemigo. Las «checas», uno de los argumentos del alcalde Martínez-Almeida para la retirada del memorial, constituyen el eje central del trabajo de Fernández Jiménez Herrera. A una exposición magistral del origen del término y las formas en las que los sublevados lo utilizaron, insertándolo en su relato propagandístico sobre la Guerra Civil, para justificar y legitimar la dictadura, Jiménez Herrera suma una importante reflexión sobre que utilizar el concepto «checa» sin problematizarlo nos llevaría, en última instancia, a legitimar el relato franquista sobre la contienda.

Por último, aunque no cierra el volumen, encontramos la contribución de Juan Carlos García-Funes. El planteamiento de este texto escapa a la dinámica de los mentados anteriormente y propone un recorrido por la polémica mediática que generó el memorial desde el momento en que se anunció que sería erigido. El análisis de titulares, declaraciones, iniciativas y propuestas generadas por la derecha –tanto política como mediática y tanto en la oposición como en el Gobierno municipal–, sustentadas todas ellas en una defensa del «consenso transicional», invita a cuestionar, de acuerdo con el autor, la interpretación que esta hace de ese. Una lectura de la transición como un momento sin memoria ni conflicto, que ignora las tempranas iniciativas de exhumación e impulso de memoriales y otros reconocimientos puestos en marcha por la sociedad civil organizada ya en la década de 1970.

Morir en Madrid es, a la luz de lo recogido en estas líneas, una obra versátil que cumple perfectamente con los dos objetivos que se había propuesto y que, además, constituye un importante aporte a la publicística sobre la represión franquista: puede, por su variedad de enfoques, servir como una valiosa introducción a aquellas personas que se acerquen a la cuestión por primera vez, mientras que el importante acervo documental que se maneja en cada una de las contribuciones puede ayudar al público más especializado a ampliar, fijar y revisar lecturas anteriores.

José Emilio Pérez Martínez
Universidad Rey Juan Carlos

RESSENYES

Mariano Sánchez Soler, *Los ricos de Franco. Grandes magnates de la dictadura, altos funcionarios de la democracia*. Barcelona: Roca Editorial, 2020, 430 pp.

Los historiadores suelen despreciar los trabajos de investigación histórica llevados a cabo por periodistas o ensayistas del mundo de los medios de comunicación. El caso de Mariano Sánchez Soler es diferente, porque su rigor metodológico le ha granjeado la admiración de muchos círculos académicos del ámbito de las ciencias sociales. Sus obras suelen redundar en el estudio de la dictadura y la figura del general Franco. El libro supone una síntesis complejísima de la élite económica y financiera surgida tras la Guerra Civil; se hace un repaso a los tipos de redes clientelares y al surgimiento de los grandes emporios. Lamentablemente, el nombre de Mariano Sánchez Soler ha trascendido fuera del ámbito de la información periodística especializada en temática histórica, porque la familia Franco le ha interpuesto una demanda colectiva por revelar informaciones relativas a sus declaraciones patrimoniales y fiscales.

La publicación de Sánchez Soler está bien estructurada y, siguiendo una secuencia cronológica clara, compila una gran cantidad de información, que facilita mucho la comprensión del funcionamiento de las relaciones socioeconómicas y empresariales en España (entre los años 1931 y 2000). El libro se compone de la introducción, quince capítulos, la conclusión y un apartado de listas biográficas, fuentes documentales e índices.

El primer capítulo, «El golpe del 18 de julio, la inversión más arriesgada», se centra en el gran apoyo prestado por la familia March a los militares sublevados contra el proyecto democrático de la II República. En estas páginas se presenta todo el proceso de financiación de las fuerzas fascistas que sumirían a España en la destrucción material e intelectual (el mayor quebranto socioeconómico de

toda la edad contemporánea). También se habla de la participación de los March en el reparto del botín de guerra y en el diseño de la agenda económica en el nuevo aparato estatal surgido en 1939.

El segundo capítulo, «“Por la espada de un caudillo”. Los banqueros de Franco», es muy similar al primero, pero esta vez habla de otras instituciones financieras, gestionadas por Garnica Echeverría y los Oriol. También se presta mucha atención a la composición de la llamada «Banca Nacional» en el verano de 1936. Después de marzo de 1939, se fundó el Banco Madrid y el Grupo Quintana, pero eso ya es materia del tercer capítulo: «Los Martínez, la corte de El Pardo y el Banco Madrid». En estos apartados se menciona a Jaume Castell, José María Sanchiz, Felipe Polo y los Martínez-Bordiú.

En los capítulos cuarto y quinto, «La importancia del apellido Franco» y «Ramón Serrano Suñer y el primer franquismo», respectivamente, se hace un repaso, a través de varios casos de estudio concretos y delimitados, del inmenso poder fáctico acumulado por los familiares de Franco, que actuaban como delegados «mayestáticos» y facilitadores. La figura del «cuñadísimo», Ramón Serrano Suñer, gran obrador del nuevo Estado (1936-1945), ocupa un capítulo completo.

Aunque se silenció de forma generalizada, nada más acabar la Guerra Civil, se desató un enfrentamiento de baja intensidad entre los dos bloques más poderosos de la dictadura, para tratar de imponer su visión económica en el proyecto de reconstrucción y planificación. En el sexto capítulo, «Al paso “lucrativo” de la paz», se ejemplifican y se aportan algunas reflexiones sobre las pugnas entre falangistas y tecnócratas. También se

hace una somera descripción de las alianzas empresariales establecidas con los grupos de poder en la sociedad de posguerra. El capítulo séptimo, «Carceller, hay que saber tocar a Wagner con un peine», se dedica casi íntegramente a las polémicas acontecidas en torno a Demetrio Carceller y sus colaboradores.

«Magnates ejemplares del capitalismo nacional» es el ilustrativo título del séptimo capítulo. En estas páginas se habla de la actuación empresarial de José Banús, José Meliá, José Luis Aznar, Ernesto Koplowitz, Jesús Gil y Eduardo Barreiros. Se aglutinan personajes de suerte dispar en los negocios, pero con una metodología similar. Todos ellos fueron cumpliendo los mismos objetivos, para medrar, consolidarse y tratar de zafarse de las responsabilidades contraídas con el Estado, en las diferentes fases históricas de la dictadura.

Los capítulos noveno, décimo y undécimo («Los Fierro y la ruleta de la fortuna», «El conde de Fenosa y otros nobles por la gracia de Franco» y «Resplandor y caída de Ignacio Coca», respectivamente) abordan el fenómeno de la diversificación sectorial de la inversión, mediante algunos ejemplos concretos de familias de empresarios y banqueros, en el proceso de acumulación de riqueza y poder. Como trasfondo temático, el autor habla de la importancia del imaginario colectivo sobre la España imperial y estamental, en el que la nobleza y lo católico constituían el pilar fundamental del sistema de valores. El oportunismo, el favoritismo y el clasismo marcaban los criterios de gracia en El Pardo. El fenómeno de la naturalización de los métodos corruptos está presente en los tres capítulos.

Con la llegada del Plan de Estabilización y el modelo desarrollista se produjo una gran transformación social y legislativa en el seno de la dictadura. Definitivamente, el falangismo quedó relegado de las principales posiciones de poder. Los flamantes ministros del *Opus Dei* y la agenda tecnócrata tomaron todo el protagonismo y se atribuyeron con mucha pompa los principales avances del país. Los falangistas, desde la periferia institucional, hostigaron con todos los recursos a su alcance a los responsables de la «desviación» del sistema. El capítulo duodécimo, «La era de la tecnocracia: López de Letona y los ministros del Opus

Dei», hace mención de los grandes escándalos de la época: la fuga de capitales a bancos suizos, las empresas privadas beneficiadas por la contratación pública, los centros de gestión extraministeriales, el caso Matesa, etc.

El decimotercer capítulo tiene el llamativo título de «Aguirre Gonzalo, el banquero que no quiso ser ministro». Básicamente, ese es el contenido principal de estas páginas, el rechazo de un banquero a una de las más altas magistraturas del Estado, para poder seguir con sus lucrativos quehaceres cotidianos. El decimocuarto capítulo, «La gran puerta giratoria de la dictadura», está situado en la línea del tema anterior, pero establece una clasificación de banqueros que llegaron a ocupar despachos ministeriales y líderes políticos que acabaron sus carreras en los puestos de dirección de las grandes corporaciones públicas.

El decimoquinto y último capítulo, «Los vencedores del 20 de noviembre», pone de relieve la astucia de la élite socioeconómica, la gestión estratégica de las filaciones institucionales en la fase final de la dictadura. La expresión popular que dice «ponerle una vela a Dios y otra al diablo» cobra mucho sentido, al analizar la movilización masiva hacia Alianza Popular y Unión de Centro Democrático. Los partidarios del «búnker» (la pervivencia del franquismo sin Franco) se quedaron descolgados de los nuevos ritmos ideológicos de la transición y la restauración borbónica. La conclusión es la evolución lógica del último capítulo: «El relevo de una estirpe». En estas páginas finales, se escenifica cómo los herederos de la élite franquista llegaron a ostentar grandes puestos de responsabilidad en las instituciones públicas y en los despachos del IBEX 35.

La contraportada contiene una cita del general Franco, que es capaz de condensar el sentido final de todos los desarrollos temáticos de la investigación: «Nuestra Cruzada es la única lucha en la que los ricos que fueron a la guerra salieron más ricos» (21 de agosto de 1942). Los grandes patrimonios familiares y las grandes fortunas individuales, construidas entre 1939 y 1975, bajo el amparo del círculo institucional y familiar próximo a Franco, consolidaron su poder durante el periodo de la transición.

El nuevo contexto democrático, presentado como modélico por varias generaciones de políticos, fue bastante propicio para las grandes familias, que se vieron favorecidas económicamente por el aparato administrativo y legislativo de la dictadura. El libro argumenta muy bien dicho proceso y ubica en la actualidad a grupos familiares como los Carceller, los March, los Banús, los Koplowitz,

etc. La élite económica, surgida al calor de los almuerzos y las cacerías con Franco, no dudó en desmarcarse de los epígonos del franquismo para priorizar su interés particular.

José Antonio Abreu Colombri

RESSENYES

Diversos autors, *Quan el franquisme va perdre la universitat. El PSUC i el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (curs 1965-1966)*. Barcelona: Editorial Base, 2021, 176 pp.

Can Solé, un restaurant de tota la vida al bell mig de la Barceloneta, tradició marinera i bons arrossos des de 1903. Així ho assegurà Josep Pla fa molts d'anys. Les parets, plenes de fotografies, dibuixos i escrits de personatges il·lustres –esmentarem Vázquez Montalbán, per allò de la proximitat ideològica del tema tractat. Allà, a Can Solé, set homes al voltant d'una taula, plats retirats, cafès escurats i una botella de bon cava. Tots somriuen. Alguns feia cinquanta anys que no es veien i acaben de decidir que la seva història comuna ha de ser contada. Ja tenen feina i la coordinarà en Pau.

S'havien compromès i, tot i la complexitat de les agendes dels personatges, el febrer de 2021, les màquines de la impremta escopiren els primers exemplars –vermells, llunts, acabats impecables– del llibre *Quan el franquisme va perdre la universitat. El PSUC i el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (curs 1965-1966)*, de l'Editorial Base.

Els set conxorxats, autors cada un d'un capítol, eren Andreu Mas-Colell, Pau Verrié, Albert Corominas, Pere Gabriel, Joan Clavera, Esteve Lamote de Grignon i Salvador Jové. Tots ells, protagonistes de la història que ens conten. Tots ells, membres del Comitè d'Estudiants del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) en un moment clau de la història en el qual els estudiants s'atreviren a plantar cara al franquisme. D'això (i d'algunes coses més) va aquest llibre.

Era el 9 de març de 1966 i més de 500 persones, estudiants i professors la majoria, abarrota-ven el convent dels caputxins de Sarrià. Sobre la taula, diversos documents que s'havien d'aprovar en assemblea. Estava a punt de néixer el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Bar-

celona, un organisme il·legal, però no clandestí, i representatiu. Era tot un torcebraç a l'estructura estudiantil franquista i això no agradà a les autoritats. Per això, a fora, s'organitzà un setge policial que s'allargà tres dies. Els mateixos estudiants no s'ho esperaven. De com s'arribà a aquell punt i del que suposà aquella assemblea, més coneguda com «la caputxinada», tracten els set capítols de l'obra.

No obstant això, llegint amb deteniment el volum, l'argument transcendeix els fets concrets i les explicacions que un o altre autor hi dona. Del conjunt, una de les coses més interessants que se'n poden extreure és com s'articulava i s'estructurava el PSUC en aquells anys. Potser els protagonistes no s'acaben d'adonar de la importància d'aquest fet, perquè el varen viure en primera persona i perquè per a ells allò era una cosa normal, el dia a dia. Però, la veritat és que ajuda molt a entendre el funcionament, la transmissió d'idees i ordres concretes i la jerarquia dels comunistes catalans (i també espanyols).

Així, és interessant veure com era la direcció del partit, qui, d'alguna manera, imposava els responsables del Comitè d'Estudiants. També són interessants la cadena de transmissió de la informació i les ordres que anaven des del Comitè, passant per un enllaç, fins als màxims responsables del PSUC i del Partit Comunista d'Espanya (PCE), però, sobretot, a la inversa. Una jerarquia que s'havia de seguir en els casos que es consideraven importants, com la possibilitat de posar en marxa un sindicat unitari i democràtic d'estudiants, que es va haver d'autoritzar des de la cúspide en una reunió directa entre la direcció i els representants del Comitè d'Estudiants a París. L'organització funcionava i les orientacions polítiques es trans-

metien amb rapidesa i eficàcia, ja fos mitjançant les ordres directes o per mitjà de la propaganda i la premsa del partit, que era àmpliament difosa.

El llibre evidencia molt clarament també com el PSUC va ser un dels principals actors en la lluita per a la democratització de les universitats i com el Comitè d'Estudiants de la Universitat de Barcelona va actuar com a punta de llança de l'organització estudiantil antifranquista. Aquells anys el partit tenia més de cent militants actius i era present en deu dels setze centres universitaris.

És destacable també el recorregut, ple de mobilitzacions i vagues impulsades a la universitat catalana (i més enllà), que abasta l'abans i el després de la creació del Sindicat. Perquè no es pot entendre el vida d'aquesta organització sense tenir en compte d'on venien i cap on van transitar els estudiants demòcrates. També els intents de coordinació de tot el moviment en l'àmbit espanyol i el sorgiment d'organitzacions afins a diferents ciutats.

Al final d'aquell període, cap a 1968, el Sindicat Democràtic d'Estudiants no havia pogut resistir l'embat repressiu de l'Estat (només a final del curs de 1967 la meitat de la Junta de Delegats era a la presó, 25 dirigents del Sindicat varen ser expulsats per períodes llargs, 40 varen ser expulsats del seu districte universitari, 70 professors també foren trets), però les institucions de representació franquistes havien quedat dissoltes. Les organitzacions del règim ja mai no varen tornar a controlar la universitat catalana. Enrere quedaren el Sindicato Español Universitario (SEU), que va col·lapsar després que els estudiants demòcrates ocupessin les seves estructures. Enrere també varen quedar els intents de reforma de les corporacions universitàries franquistes i l'intent de posar fi al sindicalisme democràtic mitjançant les associacions professionals, que també varen ser rebutjades. L'embat dels demòcrates en aquell

període va fer impossible que el règim recuperés la universitat i les noves generacions que s'incorporaren a les facultats els cursos següents ja ho feren en unes coordenades i unes dinàmiques molt diferents.

D'aquella gran repressió que va anihilar el Sindicat d'Estudiants, però, en va sorgir una organització clau en la història del PSUC (i de l'antifranquisme català): la Taula Rodona. Aquest organisme, nascut per coordinar les forces antifranquistes i democràtiques arran de l'acarnissament del règim contra els estudiants del Sindicat, va ser el primer a trencar l'aïllacionisme en el qual es trobava fins aleshores el PSUC. Amb l'abandó de la marginació dels comunistes (almanco d'una part d'ells, perquè de partits comunistes n'hi havia més), la Taula va desembocar en la Coordinadora de Forces Polítiques de Catalunya i, poc després, en l'Assemblea de Catalunya.

Més enllà del que s'hi conta, el llibre, al principi, incorpora una cronologia prou extensa –des de 1933 fins al juny de 1968– en la qual es fixen les fites més importants relacionades amb la lluita sindical estudiantil i la constitució i l'extinció del Sindicat Democràtic d'Estudiants. Al final també hi ha un apartat dedicat a les biografies dels autors i una sèrie d'annexos molt interessants, entre ells la reproducció facsímil dels primers sis números de la revista *Universitat*, òrgan dels estudiants del PSUC d'aquells anys.

Això no ho contem al volum, però, si no s'ha fet, els autors haurien de tornar a Can Solé (o a un altre lloc on es mengi bé) i celebrar que, tot i les dificultats, han complert el seu propòsit i han tret un bon llibre al carrer. Potser d'aquesta nova trobada en surti un altre projecte interessant, que és el que sol passar quan s'ajunten persones que tenen coses a dir i, a més, fan sobretaula amb cafè, licor i cava.

Pere J. Garcia Munar

RESSENYES

Tomeu Canyelles, Gabriel Vives, *Magaluf, més enllà del mite*. Palma: Leonard Muntaner, 2020, 239 pp.

El llibre dels historiadors Tomeu Canyelles i Gabriel Vives és una aproximació contrastada al fenomen turístic a partir de l'estudi de cas de Magaluf.

El títol de l'obra ja desvela una evolució del model turístic que durant dècades ha evolucionat d'una destinació idíl·lica a convertir-se en el paradigma del turisme d'excessos. D'aquesta manera, arran de les aportacions de Canyelles i Vives, s'evidencia que el mite de l'illa ha passat de ser l'arquetip del paradís indòmit de la tranquil·la Mediterrània a un nou paradís sense normes ni limitacions.

La tesi principal de *Magaluf, més enllà del mite* es basa en el tractament informatiu sensacionalista per part dels rotatius d'arreu del món com a principal estímul al reclam turístic de Magaluf. I és que els mitjans de comunicació han tingut un paper decisiu en la projecció internacional de la destinació calvianera, cosa que ha contribuït a la creació d'una gramàtica de neologismes que certament ha engrandit el mite.

Paraules com *balconing*, *party boat*, *pub crawling* o *mamading* han servit per descriure unes pràctiques agressives, al·legals i de risc que formen part del relat turístic del Magaluf del segle XXI. Així, doncs, l'estudi de Canyelles i Vives fa notar de quina manera la realitat del mite es modela en funció de qui l'explica. En aquest sentit, el llibre exposa les distintes narratives d'una realitat controvertida i enfrontada a partir de les diferents interpretacions que poden fer-se'n.

Un dels principals objectius del llibre és donar forma a una crònica veraç i profusament documentada sobre les dimensions de Magaluf com a fenomen mediàtic i turístic. L'obra està dirigida a valorar el paper que han tingut diferents agents –mitjans de comunicació, Administració, empresaris, població resident, visitants– a l'hora

d'engrandir la realitat d'un model turístic que Magaluf comparteix amb moltes altres zones de la Mediterrània.

El llibre està organitzat en cinc capítols, un pròleg signat per Bartomeu Deyà Tortella, degà de la Facultat de Turisme de la Universitat de les Illes Balears, una introducció i uns apunts finals a tall de conclusió.

La primera part situa Magaluf en el mapa turístic de Mallorca des d'una perspectiva històrica. Com tants d'altres nuclis costaners, Magaluf ràpidament es va convertir en una destinació oferta per famílies i petits empresaris locals que fidelitzaven els clients. La segona part explica com Magaluf i Punta Ballena varen passar de ser una zona costanera de turisme familiar a ser l'objectiu d'un turisme britànic específic gràcies a la iniciativa empresarial d'empresaris locals. Finalment, el llibre analitza el fenomen estival de Magaluf a partir de tots els agents que hi intervenen, especialment les xarxes socials, els testimonis orals, la premsa digital i els fòrums d'internet.

Així i tot, els autors conformen l'obra a partir de dues fonts principals: la bibliografia especialitzada i els diferents testimonis orals. La combinació d'ambdues fonts dona com a resultat la creació d'un relat exhaustiu i contrastat que tracta en profunditat dels distints punts de vista d'una realitat que tanmateix es presenta polièdrica i que, tot i no permetre conclusions definitives, apunta a un model dinàmic en evolució que actualment té la necessitat de renovar-se.

El conjunt d'aportacions ens fan a la idea que la realitat turística de Magaluf és multifactorial i complexa, i en cap cas podria reduir-se o simplificar-se únicament al mite dels excessos. En qualsevol cas, les lectures de Magaluf que conté el llibre

de Canyelles i Vives descriuen un ventall ampli que va des de la visió mitificada del paradís on tot està permès –és la visió del visitant i client potencial– fins a la visió local del paradís malmès –que és la visió majoritària del resident.

Tanmateix, ambdues visions no són les úniques i responen a decisions del passat que han anat definint el model turístic actual de la zona, especialment en moments històrics en què no existia una planificació ni un creixement pausat.

El llibre també és el retrat aclaparador d'una realitat ambivalent i en constant conflicte d'interessos antagònics que es podria sintetitzar en dos grups: d'una banda, hi ha qui atribueix el creixement econòmic del municipi al model turístic vigent i el perpetua i, de l'altra, hi ha qui critica l'impacte negatiu d'un model inadmissible d'acord amb la lectura emocional i ecològica del paisatge natural i social viscut.

En qualsevol cas, el tema de Magaluf va més enllà de la problemàtica local i té unes conseqüències devastadores. Mentre un sector de la indústria de l'hoteleria i la restauració es lucra amb el model del turisme de gatera de Punta Ballena, operadors turístics d'empreses globals assentades a la zona i decebuts de la deplorable imatge que transmeten els joves britànics amenacen a cercar destinacions alternatives, cosa que ocasiona pèrdues molt significatives en l'activitat econòmica i en termes de llocs de treball.

Tot plegat ha donat lloc a relacionar l'illa de Mallorca en general, i Magaluf en particular, amb un model de turisme predominantment capitalista i depredador. En aquest sentit, Magaluf ha esdevingut una marca d'èxit, una illa dins l'illa, basada en la narrativa morbosa d'un producte altament especialitzat destinat a un client amb un perfil molt específic.

Des dels anys vuitanta principalment joves anglesos de classe treballadora, predominantment blancs i heterossexuals, conformen el tipus de visitant que ambiciona passar uns dies en aquesta zona de Mallorca. Tal com diuen els autors, «durant diferents generacions, els joves britànics han convertit aquest indret del litoral mallorquí [Magaluf] en un espai de peregrinació, impregnat d'un cert caràcter iniciàtic».

Així, el mite literari de l'illa de la calma que durant els segles XIX i XX va servir de reclam per a viatgers il·lustres ha donat pas a un territori molt acotat on experimentar amb els límits i les formes de l'oci nocturn esdevé una possibilitat real. I és que Magaluf és la promesa de les experiències extremes a un preu assequible.

En aquest sentit, les xarxes socials i els mitjans informatius han contribuït a difondre un «producte» basat en l'experiència del risc i en l'exageració de les pràctiques festives barrejades amb l'alcohol i el sexe. L'èxit d'aquesta singular oferta turística també s'ha vist en la indústria cultural i ha donat lloc a tota una producció de peces narratives i audiovisuals que corroboren el mite.

D'aquesta manera, reportatges de la premsa escrita, llibres d'assaig i novel·les, cançons, vídeos i documentals han donat lloc a un subgènere que té com objectiu perpetuar la llegenda de la ciutat sense llei que és Magaluf. Així doncs, fenòmens paral·lels com el *Mallorca style* –videoclips d'artistes alemanys enregistrats a la zona de s'Arenal i en el context de les pràctiques excessives de l'oci nocturn– converteixen Mallorca en l'escenari de la permissivitat.

No hi ha dubte que Magaluf, tot i ser un cas particular, permetrà lectures més universals. Com a fenomen turístic del segle XXI, el llibre de Canyelles i Vives convida a la revisió del model d'excessos. Temes com l'explotació i la precarietat laboral, els conflictes de convivència veïnal, l'activisme social o el model econòmic demanen una reflexió tant pel que fa a l'impacte social i ecològic com pel fet de cridar l'atenció als responsables del seu tractament informatiu.

Mentre el model turístic continua sent objecte de l'històric debat social i polític sobre l'alternativa del turisme de gatera i sol i platja, el llibre de Tomeu Canyelles i Gabriel Vives esdevé un document imprescindible que se suma al gènere literari dels estudis sobre turisme dels darrers anys i en permet fonamentar la visió crítica.

Francesc Vicens Vidal
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

VIII Seminari d'Estudis Medievals
«Monjos, monges i frares a l'Edat Mitjana. Territori,
Societat i Cultura»

Els dies 19 i 26 de març de 2021 va tenir lloc el VIII Seminari d'Estudis Medievals «Monjos, monges i frares a l'edat mitjana. Territori, societat i cultura», activitat organitzada pel Grup de Recerca en Estudis Medievals (GRESMED) i coordinada per Inés Calderón i Magdalena Cerdà. Aquesta edició va oferir una visió global i integral sobre la implantació i el desenvolupament dels ordes monàstics i conventuals a l'edat mitjana, fent especial incidència en els territoris de la Mediterrània occidental. Com a novetat, i a causa de la situació sanitària derivada de la pandèmia de la covid, el seminari es realitzà de manera virtual a través de la plataforma Zoom que ofereix la Universitat de les Illes Balears. En aquest sentit, cal destacar l'oportunitat d'aquest format per a una major assistència i seguiment de públic de fora de l'illa de Mallorca. Quant al programa, es va poder oferir el mateix del març de 2020, quan el seminari fou ajornat pel confinament.

Al llarg de les dues sessions en línia, reconeguts investigadors d'universitats nacionals, internacionals i també de la Universitat de les Illes Balears ens aproparen als ordes monàstics i conventuals medievals a partir d'una perspectiva interdisciplinària.

Els temes vinculats amb qüestions historicoartístiques foren desenvolupats, d'una banda, pel doctor Sylvain Demarthe (Universitat de Montpeller 3), que ens acostà a la història de l'església de Saint-Antoine-l'Abbaye (Delfinat, França) en els segles XIII-XV, una bona mostra del paper de promoció artística desenvolupat pels ordes religiosos, en aquest cas els hospitalers de Sant Antoni. Poguèrem conèixer la història constructiva en les diverses fases, així com l'ornamentació escultòrica, i comptàrem amb una interessant reconstrucció del patrimoni mitjançant les noves tecnologies. D'altra banda, la doctora Concepció Bauçà de Mirabò (Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez) se centrà en l'expansió territorial i cultural de l'orde de Sant Bru a Mallorca, concretat en la paradigmàtica Cartoixa de Vallde-mossa. Gràcies a ella poguérem conèixer la reconstrucció original dels espais medievals dels cartoixans a partir de les fonts gràfiques, com també els vestigis patrimonials que encara se'n conserven, malgrat que estan descontextualitzats. El tema de la desaparició, tutela i restauració del patrimoni conventual medieval a l'edat contemporània fou analitzat per la doctora Francesca Tugores (Universitat de les Illes Balears), que feu un recorregut pels principals convents mallorquins que patiren entre 1836 i 1936 la desfeta i la dispersió dels seus béns, tant immobles com mobles.

Quant als estudis històrics, comptàrem amb la participació del doctor Antoni Riera Melis (Universitat de Barcelona), qui analitzà el consum de carn en les regles monàstiques medievals. A partir de les fonts escrites, poguérem conèixer com aquesta pràctica ja es constata en els monestirs occidentals des del segle X, es regularitzà amb Cluny i s'incrementà durant la baixa edat mitjana. D'altra banda, el doctor Mateu Riera (Universitat Autònoma de Barcelona) oferí una panoràmica sobre el monacat primerenc establert en petites illes i illots de la Mediterrània occidental durant l'antiguitat tardana. El fenomen es donà al llarg dels segles IV-VIII dC amb l'existència de monestirs rics ubicats en territoris insulars, indrets identificats amb la salvació i el paradís. Un exemple proper és el monestir de Cabrera. Per la seva part, Magdalena de Quiroga va presentar, a partir de l'estudi genealògic, les famílies conventuals i l'establiment de xarxes femenines a la Mallorca dels segles XIV al XVI. Durant aquest període es testimonia la concentració de poder de les famílies de la mà major mallorquina en els convents femenins a través del monopoli del càrrec de priora i la consegüent facilitat per a l'accés de joves familiars, aspecte que també repercutí en l'arquitectura amb la construcció de cel·les privades.

En relació amb els estudis literaris, el doctor Gabriel Ensenyat (Universitat de les Illes Balears) se centrà en un testimoni excepcional de Mallorca en el trànsit a la modernitat: el cas de sor Anna Maria de Puigdorfilà (1531-1532). A partir de l'estudi de la seva correspondència, es donà a conèixer la transformació de la condició d'aquest personatge, que passà de monja del monestir del puig de Pollença al beguinatge. Per la seva banda, la doctora Maribel Ripoll (Universitat de les Illes Balears) analitzà la vida religiosa en l'obra de Ramon Llull. Primer presentà quina era la funció de la literatura lul·liana i com aquesta literatura estava amarada dels aspectes biogràfics de l'autor en relació amb la vida contemplativa. A continuació, exposà com queda definida la vida de monjos, monges i eremites en obres paradigmàtiques de Llull com *Blaquerna*, entre d'altres. Finalment, el doctor Antoni Ignasi Alomar (Universitat de les Illes Balears) exposà un cas de reclusió femenina individual a la Seu de Mallorca al segle XVI. Aquest fet insòlit fou protagonitzat per Elisabet Safortesa-Tagamanent Gual-Desmur, que visqué tretze anys resclosa en una cambra construïda entre la capella de Sant Pere i la de Sant Antoni de Pàdua de la catedral.

Per concloure, volem agrair a la Universitat de les Illes Balears, concretament a la Facultat de Filosofia i Lletres, al Servei d'Activitats Culturals i al Servei de Recursos Audiovisuals, el seu suport econòmic, administratiu i tècnic. Per descomptat, expressam el nostre agraïment a tots els ponents i assistents, últims responsables de l'èxit d'aquesta iniciativa.

Inés Calderón Medina i Magdalena Cerdà Garriga
Universitat de les Illes Balears
Grup de Recerca en Estudis Medievals (GRESMED)

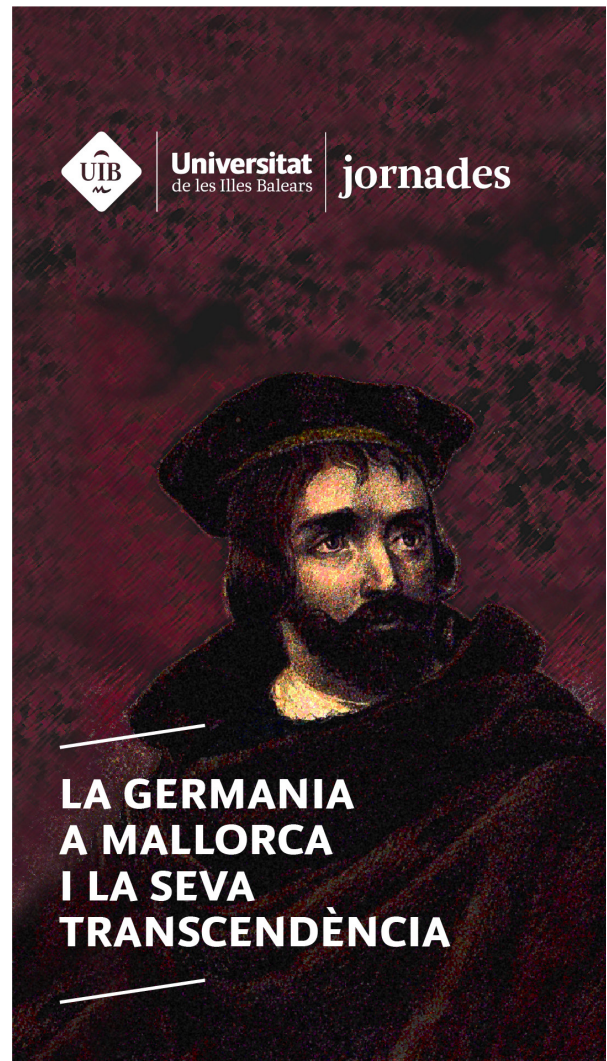
NOTÍCIES

Jornades «La Germania a Mallorca i la seva Transcendència»

El dies 7 i 8 d'octubre de 2021 varen tenir lloc, a la sala d'actes de Son Lledó, les Jornades «La Germania a Mallorca i la seva Transcendència», organitzades acadèmicament per les àrees d'Història Medieval i d'Història Moderna del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears, amb el suport del Servei d'Activitats Culturals del Vicerektorat de Projecció Cultural i Universitat Oberta de la mateixa Universitat. Cal destacar que les jornades es dugueren a terme amb el patrocini del Departament de Cultura, Patrimoni i Política Lingüística del Consell de Mallorca.

Tal com s'indicava en el programa de les jornades, la Germania (1521-1523) és el conflicte social més important de la història de Mallorca. Les reivindicacions dels revoltats –entre d'altres, posar fi a la corrupció i suprimir l'endeutament crònic de la hisenda del regne, que ofegava la gran majoria de les famílies illenques– coincidien amb les d'altres aixecaments anteriors. Tanmateix, la Germania se'n va diferenciar perquè implicà la majoria de la població de l'illa, pel seu caràcter virulent i per la repressió despietada de què els agermanats foren objecte, ja que fou seguida de la imposició de càstigs, execucions i multes importantíssimes. Tot plegat suposà una minva molt important de la població, que no es va recuperar fins més de cinquanta anys després. En la història de Mallorca, hi ha un abans i un després de la Germania. A conseqüència de la derrota dels estaments populars, es va reforçar el predomini social i econòmic de l'aristocràcia ciutadana, que a l'àrea rural es va fer avinent en la consolidació d'un nou paisatge agrari, basat en les possessions, que en molts d'aspectes va perdurar fins a l'època contemporània. Tot plegat explica que la Germania es convertís en un tema tractat detingudament pels cronistes del regne i, posteriorment, a partir del segle XIX, en objecte de debat ideològic i polític. D'aleshores ençà, vindicats pels progressistes i refusats pels conservadors, la Germania i els agermanats aparegueren i desaparegueren –tot depenent dels vaivens sociopolítics– de la toponímia urbana, la nòmina de fills il·lustres, la premsa, la literatura i les arts.

Atenent la transcendència de la Germania i les conseqüències que tingué per a la història de Mallorca, s'organitzà aquesta trobada acadèmica, en què es tractà detalladament dels aspectes enunciats, tant

en forma de ponències encarregades a especialistes com de comunicacions presentades lliurement. Tot plegat va fer un total de catorze ponències i d'onze comunicacions. El conjunt d'aquestes aportacions es distribuïren en quatre apartats: 1) Els precedents i els fonaments ideològics de la Germania; 2) La Germania: el context i els esdeveniments; 3) Després de la Germania: repressió i canvi social i econòmic, i 4) L'època moderna i contemporània. La Germania, entre la història i la política.

D'aquesta manera, en les ponències es detallà quina era la situació prèvia a la Germania i quins en foren els precedents (la revolta de 1391 i l'aixecament forà de 1450), se situà la revolta en el context europeu –i dins el conjunt de moviments socials– de l'època i es parà esment en les Comunitades castellanès i en la Germania valenciana, enteses com a moviments que precediren, en l'àmbit ibèric, la Germania mallorquina i que la influenciaren en menor o major grau. Així mateix, s'analitzà de manera detallada el desenvolupament de la revolta agermanada a Mallorca i la seva incidència a Menorca i Eivissa, com també quin fou el paper de la dona a la Germania mallorquina. D'altra banda, també s'estudiaren quines en foren les conseqüències socials i econòmiques, una manifestació de les quals fou el bandolerisme posterior a la revolta. Finalment, es dedicaren sengles ponències a com havia estat vista la Germania; d'una banda, per autors i escriptors d'època moderna; de l'altra, per la historiografia contemporània.

Pel que respecta a les comunicacions, enquadrades totes dins els quatre eixos temàtics abans indicats, tractaren de temes ben diversos però igualment interessants com, només per esmentar-ne alguns, la família de Joanot Colom, l'Església a Mallorca en temps de la Germania, estudis de cas referits a Montuïri, Muro i Castell-Llubí, les romanalles de la ideologia agermanada en el segle XVII o els hereus polítics actuals dels agermanats.

Es tracta, en definitiva, d'unes jornades que assoliren a bastament els objectius que s'havien marcat: contribuir a difondre la recerca acadèmica duta a terme sobre la Germania a Mallorca i incentivar l'elaboració de noves investigacions sobre aqueixa temàtica.

Antoni Mas Forners
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

III Jornades d'Història del Moviment Obrer:
«Dones, treball i acció col·lectiva (1868-1936)»

Els dies 11 i 12 de març del 2021 varen tenir lloc de manera telemàtica les III Jornades d'Història del Moviment Obrer, dedicades en aquesta edició a la temàtica «Dones, treball i acció col·lectiva (1868-1936)». Aquest esdeveniment acadèmic estava programat inicialment per al 2020, però s'hagué d'ajornar a causa de la pandèmia. Organitzades pel Vicerectorat de Projecció Cultural i Seus Universitàries, el Servei d'Activitats Culturals i el Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears, així com per les Fundacions Darder Mascaró, i coordinades pel doctor David Ginard, les jornades varen aplegar un centenar de participants.

L'objectiu d'aquesta activitat era analitzar el rol de les dones en el món del treball i en les diverses manifestacions del moviment obrer entre 1868 i 1936 a través d'investigacions recents, amb una mirada especial cap a les Illes Balears. El tret de sortida va ser l'11 de març, amb la ponència inaugural «Dones, acció política i sindicalisme en el marc de la II Internacional», a càrrec de la professora de la Universitat de Barcelona Teresa Abelló. Aquesta primera intervenció va posar de manifest l'impuls decisiu de figures

com August Babel i Clara Zetkin, que varen trencar amb el paternalisme i la incomprensió regnant en el diversos congressos de la Internacional Obrera respecte a la qüestió femenina.

Seguidament, es va dur a terme la Taula 1 «Ideologies obreres i emancipació femenina fins a la Guerra Civil», presentada per Lila Thomàs. La primera de les tres ponències va ser a càrrec de la doctora en Història Contemporània Dolors Marín, amb el títol «Les dones i el moviment llibertari». La doctora Marín va articular la seva recerca sobre les dones entorn a la pedagogia feminista, el món del sindicalisme, la propaganda i l'edició de textos, la transformació personal des del propi cos i l'acció política a peu de carrer, amb l'exemple de la vaga de dones de 1918 a Barcelona.

La següent aportació va ser la ponència «Les dones i el moviment comunista a Espanya i a les Balears (1920-1936)», del mateix David Ginard. El professor de la Universitat de les Illes Balears va reflexionar sobre la feblesa del primer feminisme comunista a Espanya i el seu creixement a partir de la Segona República, com reflecteixen publicacions com *El Comunista Balear* i *Nuestra Palabra*. Per acabar, i amb el títol «Dona i república. Mallorca (1840-1931)», la doctora Catalina Martorell va centrar la seva ponència en la lluita pel dret a l'educació i el paper de les dones en escoles laiques de l'illa, com l'Institut d'Estudis Superiors de Palma.

El 12 de març va començar amb la ponència d'Antoni Vidal «La dona dins el socialisme mallorquí del primer terç del segle XX», recordant el paper de figures del socialisme estatal, com Virgínia González o Amparo Martí, que varen tenir una influència destacable en el socialisme illenc. Seguidament, Elisabeth Ripoll va presentar la Taula 2 «Teories i experiències d'acció col·lectiva», amb un resum de l'aportació d'Isabel Peñarrubia «Jornaleres i obreres mallorquines dels segles XIX i XX», que va oferir una mirada cap a les dones pageses, com les segadores o les collidores d'oliva, les especialistes i les treballadores del sector industrial.

A continuació, va ser el torn de Caterina Garcias Sabater, Paquita Canals Bauzà i Bàrbara Suau Font, amb «Renou de telers a Bunyola (1913-1936)», un projecte de recuperació de la memòria de les dones que varen treballar a Sa Fàbrica de teixits de Bunyola, que ja ha donat peu a una exposició i un documental. Per la seva banda, Ariana Domínguez va tractar de «La imatge de la dona a *El Obrero Balear* durant la Segona República (1931-1936)», aportant dades respecte de la participació femenina i la inclusió de temes de gènere en aquest setmanari referent del socialisme mallorquí.

L'última ponència, titulada «Dones i moviment obrer a Calvià (1900-1936)», va anar a càrrec de l'investigador Manel Suárez, que va fer una aportació sobre la participació de la dona en l'obrerisme d'aquesta localitat mallorquina, bastió del republicanisme durant la Segona República. Les jornades varen concloure amb la intervenció de l'historiador Pere Gabriel, precursor indiscutible de la historiografia del moviment obrer a les Illes Balears. Totes les ponències seran recollides en una publicació, com ja es va fer amb la primera edició dedicada a *La casa del Poble de Palma*, i la segona centrada en *El moviment obrer i les revolucions europees del 1917 a Mallorca*.¹

En resum, aquestes III Jornades d'Història del Moviment Obrer varen deixar constància, una vegada més, de l'interès que suscita aquest àmbit de recerca, recuperant aspectes de la història de les Illes Balears que fins a èpoques molt recents havien quedat relegades a l'oblit, fet que resulta especialment significatiu en el cas de la història de les dones. Emmarcades en la setmana de celebració del 8 de Març, les jornades han posat de manifest la necessitat de reivindicar l'aportació femenina a l'articulació de les demandes col·lectives de la classe obrera a les nostres illes.

Layla Dworkin

¹ David Ginard (coord.), *La Casa del Poble i el moviment obrer a Mallorca (1900-1936)*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2016; id. (coord.), *Les revolucions de 1917. Europa, Espanya, Illes Balears*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2019.

NOTÍCIES

Jornades d'Història Contemporània 2021

El divendres 23 d'abril de 2021 varen tenir lloc les Jornades d'Història Contemporània, esdeveniment que permeté la posada en comú d'algunes de les darreres investigacions vinculades a la història contemporània que s'han realitzat durant els últims anys.

L'edició que corresponia a les Jornades d'Història Contemporània de l'any 2020 no es pogué dur a terme a conseqüència del confinament decretat pel Govern espanyol a causa de la covid. Per aquesta mateixa qüestió i per tal d'oferir unes jornades segures per a la salut dels assistents, es decidí que les jornades corresponents al curs acadèmic 2020-21 es realitzarien en format telemàtic, a través de la plataforma de videoconferències Zoom.

La primera sessió va englobar ponències de temes diversos. La intervenció inicial tractà sobre les primeres republicanes i les lliurepensadores a Mallorca i Menorca des de 1868 fins a 1900; la segona explicà el conflicte laboral que es produí a la Companyia de Tramvies de Palma el 1919 i 1920 i il·lustrà quin va ser el paper de Llorenç Bisbal en aquell succés. La creació de l'espai polític de l'esquerra nacionalista –les eleccions municipals de 1979 i 1983– va ser el tema de què es tractà durant la tercera ponència i, a partir de l'estudi plasmat al llibre *¡Ha llegado España! La política del franquisme a Catalunya (1938-1977)*, s'explicà l'evolució del franquisme català al llarg de la dictadura. Les dues següents intervencions es basaren en temes relacionats amb les identitats i els nacionalismes: la cinquena ponència parlà sobre la identitat insular a les Illes Balears i la sisena il·lustrà sobre el debat actual entre la tribarrada i la quadribarrada. Finalment, es tancà la primera sessió amb la presentació del Laboratori de Turisme Cultural de la Universitat de les Illes Balears, aprovat pel Consell de Direcció de la Universitat de les Illes Balears el 16 de febrer de 2021.

La Guerra Civil fou el tema que marcà la segona sessió de les jornades. S'inicià el torn de l'horabaixa amb una ponència sobre història local, la qual se centrava en la transició democràtica al municipi d'Algaida des de 1975 fins a 1983. La intervenció següent explicà la cartografia del passat subterrani de Maó, és a dir, els dos ponents exposaren la metodologia que havien seguit per realitzar aquest projecte centrat a descobrir i catalogar tots els refugis antiaeris construïts a Maó durant els anys del conflicte fratricida espanyol. La tercera ponència parlà sobre Itàlia, el Regne Unit i l'ocupació de Mallorca des de 1936 fins

Cartell de les Jornades d'Història Contemporània 2021. Disseny realitzat pel Vicerektorat de Campus Digital i Transmèdia
Font: Universitat de les Illes Balears.

a 1939 i, enllaçant amb el paper d'Itàlia durant la Guerra Civil a l'illa balear, la quarta ponència il·lustrà alguns aspectes clau de la biografia del Comte Rossi i la pervivència d'aquesta figura en la memòria històrica. Posteriorment, s'explicà la situació viscuda pels presoners dels camps de concentració a Mallorca durant 1936 i 1942; s'exposà la gènesi i la trajectòria del captiveri viscut pels republicans balears al Gulag soviètic i es tancà aquesta segona sessió amb una ponència centrada en el pensament d'Albert Camus en relació amb la política i els mitjans de comunicació del nostre temps.

Després de totes aquestes ponències basades en investigacions de caire internacional i balear, durant aquell mateix capvespre, s'inaugurà la tercera sessió, la qual estigué focalitzada en les presentacions de diferents llibres publicats entre els anys 2020 i 2021. Les obres que es presentaren foren: *Per millorar de fortuna. Història i memòria de l'emigració mallorquina (1830-1930)* (Documenta Balear, 2020); *Aten Martí, 1889-1936. Anticlericalisme i compromís republicà* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2020); *Historia de las Baleares 1780-2017. De la crisis del Antiguo Régimen a la actualidad* (Documenta Balear, 2021) i *El triomf de Joan March. Les eleccions a Corts d'abril de 1923* (Leonard Muntaner, 2020). Es parlà sobre els diversos volums que componen la col·lecció de còmic *Història de la Humanitat* (Dolmen Editorial) i es tancà la sessió amb les exposicions dels llibres *L'espanyolització de Mallorca* (El Gall Editor, 2020) i *Bernat Nadal i Crespí. Un bisbe d'inspiració lul·liana* (Illa Edicions, 2020).

Al llarg de les diferents sessions que formaren les jornades, hi intervingueren professors de la Universitat de les Illes Balears, professors de la Universitat Autònoma de Barcelona, professors de secundària, doctors, doctorands i investigadors. A més, entre els assistents es trobaven alumnes de grau i de màster, encara que també hi havia altres espectadors que no presentaven cap tipus de vinculació amb la Universitat de les Illes Balears, però que, així i tot, no es volgueren perdre les diverses explicacions centrades en la història contemporània.

L'organització va anar a càrrec del Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporani, el Centre d'Estudis i Documentació Contemporània (CEDOC) i el Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears. Hi col·laboraren el Servei d'Activitats Culturals, la Facultat de Filosofia i Lletres i el Vicerectorat de Projecte Cultural, Universitat Oberta i Seus Universitàries de la Universitat de les Illes Balears.

En definitiva, les 21 ponències que formaren aquestes jornades permeteren mostrar les darreres investigacions que s'han efectuat en el camp de la història contemporània. D'aquesta manera, a partir de les diferents explicacions sobre temes diversos, es procurà ampliar el coneixement existent en la nostra àrea històrica i enriquir el discurs actual, a partir dels debats i les reflexions produïdes durant les diferents sessions de les jornades.

A causa de les circumstàncies donades per la pandèmia i per primer pic en la història de les Jornades d'Història Contemporània, s'hagueren de realitzar en format virtual. En canvi, el fet de no haver-les pogut dur a terme presencialment no ha impedit que, un any més, s'hagi ofert un espai per presentar investigacions i intercanviar sabers relacionats amb la història contemporània.

Així doncs, a pesar de tots els impediments que es puguin donar i sent conscients de la bona acollida que, enguany, han tingut les Jornades d'Història Contemporània, es demostra que les ciències socials i les humanitats continuen interessant els estudiosos i la societat en general, i esperem que mai no cessin les investigacions i el coneixement vinculat a la història contemporània.

Marina Castillo Fuentesal
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Fi del projecte de recerca i transferència de coneixement «Realitat museística i diàleg euroregional» de l'Euroregió Pirineus Mediterrània (codi APC-2019-07)

Universitat
de les Illes Balears

Simposi

«Realitat museística i diàleg euroregional».
Estat actual i perspectives de futur

18 de novembre (de les 16 a les 20 hores)
i 19 de novembre (de les 10 a les 14 hores
i de les 16 a les 20 hores) al Museu
de Mallorca (Palma).

20 de novembre (de les 10 a les 14 hores)
a Can Balaguer (Palma).

Inscripcions: museueuroregio.uib.cat
#conferència

Gratuit

Seminari emmarcat en el projecte «Realitat museística i diàleg euroregional» (APC-2019-07) de l'Euroregió Pirineus Mediterrània.

Des de finals de l'any 2019 i fins al desembre de 2021, s'ha desenvolupat el projecte «Realitat museística i diàleg euroregional». El projecte ha estat integrat per tot un conjunt de professores i professors universitaris i per personal investigador pertanyent a les quatre universitats i institucions que varen formar el nucli principal de la candidatura presentada l'any 2019 a la convocatòria pública i competitiva anual de Cultura oferta des de l'entitat de l'Euroregió Pirineus Mediterrània.

Aquestes institucions varen ser la Universitat de les Illes Balears, que va exercir de coordinadora i representant del territori de les Illes Balears, així com la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona (Catalunya), la Universitat de Perpinyà Via Domícia (Occitània) i l'Ateneu Barcelonès (Catalunya). A més, al llarg d'aquests dos anys, el projecte ha comptat amb la participació de responsables i el suport de la Direcció Insular de Turisme i del Departament de Turisme i Esports del Consell de Mallorca i de l'Ajuntament de Palma, així com col·laboracions puntuals de personal directiu, per exemple, pertanyent al Consell Nacional de la Cultura i de les Arts de Catalunya (CoNCA) o al Museu d'Histò-

ria de la Ciutat de Barcelona (MUHBA).

A l'hora de configurar l'estructura del projecte, un dels elements que va funcionar des del començament –amb l'afany d'afavorir al màxim tant la transferència de coneixement com la consulta i l'accés a informació, materials, etc.– va ser la posada en marxa de la pàgina web <museusieuroregio.uib.cat>, allotjada a l'entorn de la Universitat de les Illes Balears sota un domini institucional i que continua oberta i activa en l'actualitat.

L'estructura de la pàgina web va intentar oferir des d'un primer moment tot un seguit de blocs dividits per categories (presentació, membres, activitats, materials, publicacions i recursos i contacte) en els quals tota la informació sempre ha estat de consulta i descàrrega lliure, per ampliar la seva interconnexió social i expansió més enllà del món universitari. Els encarregats de la gestió de la pàgina web varen ser Elena Gili Sampol i Xavier Jiménez González, de la Universitat de les Illes Balears i membres del projecte des dels inicis.

A més del canal ofert des de la pàgina web com a punt de referència, igualment s'han publicat diversos textos de seguiment que han informat al llarg d'aquests dos anys de l'evolució del projecte, com la secció «Campus Obert», publicada cada dimarts durant el curs acadèmic al diari *Última Hora*. Conjuntament amb aquests articles, que han contribuït a visibilitzar-lo, al número 3 de la revista *Mayurqa* (any 2021) també es va publicar un primer text que mostrava el desenvolupament dels primers passos del projecte.

Pel que fa a les trobades en forma de jornades, seminaris o simposis, des del mes de gener de 2020 fins a l'actualitat, a més de les tasques individuals i el treball de petits grups, es varen organitzar un total de vuit trobades, que a continuació comentem breument:

Any 2020:

1. El 10 i l'11 de gener de 2020, a la ciutat de Maó, vàrem organitzar unes jornades entorn de la cultura i el patrimoni de Menorca. Es va tractar d'una sessió monogràfica del Museu de Menorca, una anàlisi de la memòria dels segles XVIII, XIX i XX a través de Can Oliver, centrada en la pintura, l'arquitectura i la societat, i una visita guiada a la Mola.

A partir d'aquest moment, i per imperatius legals relacionats amb la pandèmia provocada per la covid des del mes de març de 2020, el programa presentat a la convocatòria de l'Euroregió Pirineus Mediterrània i que consistia, fonamentalment, en un intercanvi cultural basat en trobades tant a Barcelona com a Palma, Tarragona i Perpinyà, es va veure afectat pels condicionants de salut pública. Aquest nou escenari va obligar a reconfigurar i reorientar l'element de contacte i presencialitat.

2. Els dies 5 i 6 de novembre de 2020 vàrem organitzar en un format mixt (presencial i en línia) la sessió «Museus d'història de les ciutats i d'etnologia. Museus i educació», que va comptar amb una amplíssima participació de membres de l'equip de recerca i col·laboracions externes.

Any 2021:

3. El 28 i el 29 de gener de 2021 vàrem organitzar el seminari en línia «Art contemporani i patrimoni filmic als museus de l'Euroregió». La jornada va comptar amb intervencions dels responsables dels museus de referència d'aquests camps de Palma, Perpinyà, Cotlliure, Eivissa i Menorca.
4. El 15 d'abril de 2021 vàrem organitzar un seminari monogràfic en línia entorn del «Patrimoni cultural i desenvolupament local a les terres de l'Ebre». La jornada va oferir debats i reflexions sobre temes com els paisatges de memòria, el patrimoni cultural immaterial i un recorregut històric pel desenvolupament rural de les terres de l'Ebre dels darrers quinze anys.
5. El 29 i el 30 d'abril de 2021 vàrem organitzar el seminari en línia «Museística i turisme. Perspectives de futur», que tornava a recuperar un vessant més transversal després dels dos anteriors, centrats en temàtiques més específiques.
6. El 4 de maig de 2021 es va desenvolupar el seminari en línia titulat «Nous reptes de gestió arqueològica per a museus i institucions». La jornada va analitzar temes vinculats a la realitat arqueològica que mostraren la realitat de temàtiques com el tractament dels materials, la virtualització

dels museus o el paper i la gestió de l'Administració.

7. El 17 i el 18 d'agost, en format mixt (presencial i en línia), vàrem participar en el si de la Universitat Catalana d'Estiu 2021, a Prada de Conflent, amb la jornada «Projecte «Realitat museística i diàleg euroregional»: Els museus d'història i de la memòria històrica», integrant el projecte a una trobada cultural de gran rellevància històrica al territori de l'Euroregió.

8. Els dies 18, 19 i 20 de novembre, en format presencial, va tenir lloc a Palma el simposi final del projecte, amb el títol Realitat Museística i Diàleg Euroregional: Estat actual i perspectives de futur, que va significar la cloenda del simposi i el primer amb un 100% de presencialitat des del mes de gener de 2020.

Durant els tres dies, acollits pel Museu de Mallorca i Can Balaguer, diferents especialistes varen compartir bones pràctiques, experiències i els reptes de futur al voltant del món dels museus del territori de l'Euroregió Pirineus Mediterrània. Les línies d'anàlisi presentades, a tall de cloenda i reflexió, es varen dividir en tres grans blocs. El primer, els «projectes museístics», en què es varen presentar iniciatives com el museu del Parc Arqueològic del Puig de sa Morisca (Calvià, Mallorca), el Museu Marítim de Mallorca i l'Ecomuseu Marítim del Club Nàutic de Cala Gamba (Palma). D'altra banda, representants de museus consolidats compartiren les seves experiències, problemàtiques i els resultats d'algunes de les seves activitats, com el Museu del Calçat i de la Indústria d'Inca, el Museu de Mallorca, el Museu d'Art Sacre i el Museu d'Història de la Ciutat de Palma.

El segon gran bloc va analitzar per àrees temàtiques l'estat dels museus de l'Euroregió i es varen treballar les distintes realitats entorn de centres especialitzats dedicats a l'esport, les ciències i els espais naturals, la música, la història, la religió, l'art contemporani, el patrimoni cinematogràfic o les cases o possessions museïtzades.

La tercera i darrera línia va aportar reflexions i paradigmes teòrics. Es varen obrir debats entorn del paper dels museus en el desenvolupament de la societat, sobre els museus en l'entorn urbà, sobre els museus i la memòria democràtica i la memòria incòmoda o el seu rol en el turisme i les polítiques culturals de les administracions, entre d'altres.

Conjuntament a la discussió i els debats teòrics presentats, es varen organitzar tres visites guiades, una a cada centre acollidor del simposi, el Museu de Mallorca i Can Balaguer, i una altra a l'exposició temporal *Viatge i paisatge de Llatinoamèrica a Mallorca*, també a Can Balaguer.

Amb aquest simposi, que pretenia resumir i difondre els resultats de la recerca duta a terme des del mes de desembre de 2019, va concloure el projecte «Realitat museística i diàleg euroregional» després de quasi dos anys d'investigació, contactes i intercanvis tant pràctics com teòrics.

Abans d'acabar, voldríem puntualitzar que tots aquests seminaris i simposis s'han ofert sempre de manera gratuïta, i qualsevol persona interessada en el món de la museística s'hi ha pogut inscriure i seguir-los depenent del model (presencial i en línia) i les circumstàncies de cada moment. A més, a la pàgina web esmentada anteriorment s'han publicat la majoria de les presentacions utilitzades en les diferents trobades, així com els textos apareguts a la secció de «Campus Obert» que comentàvem al començament de l'article, i més informació relacionada amb l'àrea d'estudi principal (la interconnexió entre els museus de l'Euroregió Pirineus Mediterrània).

Per concloure, cal apuntar que en el moment actual, a final de l'any 2021, es troben en preparació diverses publicacions en què es posaran de manifest les investigacions realitzades. A més, us convidem a visitar la pàgina web oficial del projecte, que continuarà operativa i que servirà com a punt de trobada i d'enllaç dels resultats futurs produïts des del projecte «Realitat museística i diàleg euroregional».

Xavier Jiménez González
Francesca Lladó Pol
Sebastià Serra Busquets
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Josep Massot i Muntaner (1941-2022), in memoriam

Josep Massot i Muntaner (tercer per la dreta), amb la rectora Montserrat Casas i professors de la UIB durant la signatura d'un conveni de col·laboració (16 de maig del 2008). (Font: UIB)

El passat 24 d'abril va morir a Montserrat Josep Massot i Muntaner, un dels intel·lectuals més transcendents de la història dels territoris de parla catalana. Josep Massot va néixer a Palma el 3 de novembre de 1941. Des de molt jove va manifestar una ferma vocació pels estudis humanístics, incentivada per l'espectacular biblioteca familiar i la relació dels seus pares amb els principals escriptors i investigadors de la Mallorca de postguerra. Estudià Filologia Romànica a la Universitat de Barcelona (1958-63), formació que combinà amb els cursos impartits als clandestins Estudis Universitaris Catalans. D'aquesta manera, adquirí una sòlida formació metodològica i encetà unes primeres recerques centrades en la cultura medieval i tradicional, encara que, paral·lelament, desenvolupà un interès creixent per la història social, política i religiosa del segle XX. El seu ingrés al monestir de Montserrat (1962) consolidà l'enfocament

pluridisciplinari de les seves investigacions, que des de llavors combinarien matèries tan variades com la història, la llengua, la literatura, l'etnologia i la musicologia. A més a més, excel·lí com a promotor cultural i editor. En aquest sentit, cal destacar l'extraordinari impuls que va donar a les Publicacions de l'Abadia de Montserrat –que dirigí des del 1971– i la seva tasca al capdavant de revistes d'alta cultura, com *Randa* i *Llengua i Literatura*.

Amb tot, des del decenni dels setanta, fou singularment valorat per les seves essencials contribucions al coneixement de la Guerra Civil a les Illes Balears. A partir del seu primer llibre sobre el tema (*La Guerra Civil a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1976), Massot edificà un monumental corpus historiogràfic sobre el període 1936-39, amb una trentena de monografies que han constituït aportacions de primeríssim ordre al relat general sobre el conflicte bèl·lic, tot consolidant-lo com un dels grans especialistes europeus sobre el tema. De la seva obra historiogràfica, cal posar en relleu, així mateix, el seu extraordinari rigor metodològic i l'elaboració d'un model de construcció estilística dels textos històrics en llengua catalana que ha tingut una enorme incidència entre els historiadors contemporanistes.

Josep Massot va tenir una vinculació molt estreta amb la Universitat de les Illes Balears. Al marge de la seva col·laboració i amistat amb nombrosos investigadors de la nostra universitat, participà en dues ocasions (1987 i 1989) en el Seminari d'Ideologies i Moviments Socials organitzat per l'àrea d'Història Contemporània i impulsà les col·leccions «Biblioteca Marian Aguiló» i «Biblioteca Miquel dels Sants Oliver», coeditades per les Publicacions de l'Abadia de Montserrat i el Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. El 18 de juny de 1999 fou investit com a doctor honoris causa de la UIB a proposta conjunta dels departaments de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, i de Filologia Catalana. Encara ben recentment, va tenir la gentilesa de col·laborar amb *Mayurqa* acceptant –malgrat les seves múltiples ocupacions– d'elaborar un informe sobre un article com a avaluador extern; com era habitual en ell, va dur a terme una tasca precisa, minuciosa i constructiva. Tant de bo que el seu llegat inspiri els futurs investigadors!

David Ginard
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

**TESIS DOCTORALS I TREBALLS DE FI DE MÀSTER
LLEGITS EL CURS 2020-21
DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES
I TEORIA DE LES ARTS**

Tesis doctorals. Doctorat en Història, Història de l'Art i Geografia

- *Legati ab Carthagine. Representación de la praxis diplomática púnica en las fuentes filorromanas (264-146 a.C.)* (Gabriel Rosselló Calafell).
- *Assessing temporal variability and controlling factors on the hydrosedimentary response in Mediterranean catchments* (Josep Fortesa Bernat).
- *Ana Hatherly – Invenção e ruptura* (António Gonçalves da Costa).
- *La construcción de la imagen turística de Mallorca a través del cine (1898-1950)* (Maria Magdalena Rubí Sastre).
- *Piedras que enlazan comunidades y paisajes. Un estudio sobre arquitectura y visibilidad en la isla de Mallorca durante la Edad del Hierro (850-123 AC)* (Maria Alejandra Galmés Alba).
- *Experiencia histórica de la cooperación entre el Reino de España y la Federación de Rusia en el campo de la política educativa y lingüística (1991-2019)* (Viktoriiia Kuznetsova).
- *Sediment fingerprinting and hydro-sedimentary monitoring as tools for catchment management in Mediterranean environments* (Julián García Comendador).
- *La geografía de las Baleares en relación a la literatura de Jules Verne* (Nicolás José Moragues González).
- *La reforma de la capella del Santíssim de la Catedral de Mallorca. Antecedents i conseqüències de la intervenció de Miquel Barceló* (Maria del Mar Escalas Martín).
- *Els orígens del socialisme històric a Mallorca (1892-1930)* (Antoni Vidal Nicolau).
- *Praxis diplomática y comunicación política en el mundo celtibérico (siglos III-I- a.C)* (Miguel Esteban Payno).
- *La identidad insular, elemento particular de las Illes Balears. El caso de Eivissa* (Miguel Carranza Guasch).

Treballs de fi de màster. Màster Universitari en Patrimoni Cultural: Investigació i Gestió

- *Percepción e interpretación del paisaje de Mallorca por Santiago Rusiñol. Intento de clasificación* (Enrique Martín Carretero).
- *El buidatge d'edificis en el patrimoni arquitectònic de Palma* (Andreu Ripoll Planas).
- *Nafres, violacions i assassinats. Una aproximació a la violència patida per les dones durant la Baixa Edat Mitjana a Mallorca* (Margalida Tauler Garau).
- *El discurs de gènere en les propostes artístiques a Mallorca: de 1994 a l'actualitat* (Maria del Mar Juan San Nicolás).

Treballs de fi de màster. Màster Universitari en Formació del Professorat. Especialitat Geografia i Història

- *Dos itineraris didàctics al poble d'Esporles: un per quart d'ESO i l'altre per segon de batxiller* (Nuria Vicens Salamanca).
- *Quo vadis, història? Reflexió i proposta sobre la utilitat i la defensa de la història en l'educació secundària* (Benjamín Serra Montes).
- *Sortida didàctica a tres jaciments de la Colònia de Sant Jordi i l'arxipèlag de Cabrera (Illot des Freres, Factoria de Salaons i necròpolis i taller de porpra: proposta didàctica per a 2n d'ESO i Batxillerat* (Esperanza Munar Vera).
- *La geografia del turisme a l'ensenyament secundari de les Illes Balears* (Víctor Picó Gutiérrez).
- *Els sectors econòmics en el municipi de Pollença. Una proposta d'itinerari didàctic per a 3r d'ESO* (Joan Llobera Cerdà).
- *Per la vall de Coanegra a través de la geografia. Un itinerari didàctic per a alumnes de segon de batxillerat* (Elisabet Llabrés Ferrer).
- *El paisatge com a eina didàctica de la història contemporània de Balears: la industrialització i el turisme com a casos pràctics* (Gabriel Company Rubio).
- *La música clàssica como recurso didáctico y fuente primaria en Historia e Historia del Arte: fundamentos teóricos y propuesta de actividades desde la perspectiva del razonamiento analógico* (Francisco Javier Pérez Álvarez).
- *La revisió del propi passat, la comprensió del propi present i la responsabilització del propi futur. Marcs per a l'aplicació didàctica de la història del present* (Paula Nigorra Vaquer).
- *L'aprenentatge per projectes aplicat a la didàctica del patrimoni cultural. Dues propostes d'actuació a l'aula* (Alejandro Torres Fiori).
- *L'aprenentatge realista com a pràctica educativa per tal de treballar la competència d'aprendre a aprendre dins l'assignatura de Geografia i Història* (Mireia Martínez Viusà).
- *L'Art com a instrument per treballar la competència emocional i social al primer cicle d'Educació Secundària Obligatoria* (Pere Miquel Puig Guerrero).
- *La visibilización del colectivo trans en el sistema educativo: una Guía de Buenas Prácticas* (Alfonso Poveda Suarez).
- *Pensar visualment, un repte per l'assignatura de Geografia i Història* (Maria Antònia Capó Oliver).
- *Itinerari didàctic pel Parc Natural de Llevant. Una proposta per a l'alumnat de 3r d'ESO* (Marina Garau Febrer).
- *Proposta didàctica sobre el cinema com a metodologia en l'ensenyament de la història* (Miquel Xavier Vidal Bosch).
- *Cinc itineraris didàctics pel cor de la Serra de Tramuntana: Sóller, Fornalutx, Escorca, Bunyola i Deià* (Catalina Bisbal Castañer).
- *Prevenió del Bullying, una mirada amb Història: Un projecte transversal de l'assignatura de Geografia i Història i tutoria per prevenir l'assetjament escolar dirigit a alumnes de 4t d'ESO de l'IES Binissalem* (Rita Vellibre Caldentey).
- *Didàctica de valors i ciència a través de la història. Proposta d'una dinàmica dialògica cooperativa per a la prevenció de violència en les aules* (Juan Carlos Cerván Solozábal).
- *La invisibilitat de la dona al currículum d'Història del món contemporani: 4 propostes didàctiques amb un enfocament inclusiu* (Marina Alomar Calls).
- *Història i desenvolupament de la moral. Enfocaments per a una educació en ciutadania* (Borja Leonardo Huergo Domènech).

- *Enseñanza y aprendizaje de la conquista de Mallorca a través de la gamificación. Una propuesta para 2º de ESO* (Silvia Núñez Díaz).
- *Actualitzant el passat. Anàlisi de llibres de text i proposta didàctica sobre la Prehistòria de les Illes Balears* (Maria Alejandra Galmés Alba).
- *Proposta didàctica per a treballar l'art espanyol contemporani del Museu de la Fundació Juan March a secundària i batxillerat* (Francisca Carcelén Llabrés).
- *El Cicle de Kolb com eina per treballar en l'àmbit de les ciències socials* (Katiana Serra Gigante).
- *Proposta didàctica a través de la dramatització a l'àrea d'Història de 4rt d'ESO* (Raquel Servera Turnes).
- *El llenguatge audiovisual i l'educació: una proposta didàctica interdisciplinària* (Gabriel Antoni Bosch Martorell).
- *El crèdit de síntesi com a recurs per a treballar les ciències socials: una proposta innovadora per als centres de les Illes Balears* (Aleix Rovira Miró).
- *La força de l'aigua, el vent i la sang a Porreres. Una eixida didàctica per conèixer el patrimoni etnològic a tercer d'ESO* (Gabriel Noguera Vich).
- *Intel·ligències múltiples: La interdisciplinarietat com a via per la seva introducció a les aules de secundària* (Alba Sorolla Surribas).
- *Inteligencias múltiples aplicadas a primero de ESO a la unidad didáctica de la Roma clásica* (Miguel Mena Barco).
- *Les Germanies a través d'un itinerari per la ciutat de Palma. Una proposta didàctica per a segon d'ESO* (Antoni Horrach Morell).